



Вершини
світового
письменства

АПУЛЕЙ
МЕТАМОРФОЗИ,
АБО
ЗОЛОТИЙ ОСЕЛ



АПУЛЕЙ

**МЕТАМОРФОЗИ,
або
ЗОЛОТИЙ ОСЕЛ**

**З латинської перекладали
Йосип Кобів і Юрій Цимбалюк**

**Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»**

1982

APULEI.
METAMORPHOSEON. LIBRI XI
170

Передмова Йосипа Кобова
Примітки Юрія Цимбалюка

Произведение римского писателя Апулея (ок. 124 — ок. 180) — наиболее известный из дошедших до наших дней античных романов о быте и нравах римской провинции второго века нашей эры.

А $\frac{70304-183}{M205(04)-82}$ 183.82.4704000000

© Український переклад, передмова,
видавництво «Дніпро», 1982 р.

Як і переважна більшість сучасних літературних видів і жанрів, так і роман має свої витоки в античності. Щоправда, сам термін «роман» — не античного походження, а середньовічного, але паростки роману як літературного жанру з притаманними йому рисами намітилися вже у грецько-римську давнину. Там викристалізувались деякі його різновиди (любовно-пригодницький, любовно-буколічний, побутовий, сатиричний, історико-біографічний), його сюжетні лінії та стилеві особливості. Сама ж античність для позначення творів романічної літератури послуговувалась такими назвами, як «оповідь», «діяння», «повість» тощо. Роман був останнім розповідним жанром в'янучої античності, останнім злетом давньогрецького красивого письменства: його апогей припадає на II—III ст. н. е. Виник він, вбираючи в себе як досвід фольклорно-міфологічної творчості, так і досягнення тих літературних жанрів, де знайшло вияв зацікавлення особистістю, сім'єю, приватними взаємовідносинами (новела, епістолографія, риторичні вправи). Про зміст, композицію, характерні колізії, мовностилістичні особливості давньогрецького роману дають нам уявлення декілька пам'яток цього літературного жанру, які дійшли до наших днів. Хронологічно першим давньогрецьким романом, який у непошкодженому вигляді зберігся до нашого часу, є «Повість про Херея і Каллірою», твір, написаний у II ст. н. е. Харітоном.

Під могутнім впливом грецького роману розвивався цей вид літератури і в Стародавньому Римі. Єдиною пам'яткою римської романічної прози, яка повністю дійшла до наших днів, є «Метаморфози, або Золотий осел» з II ст. н. е. Автор цього роману є Луцій Апулей, виходець з Північної Африки, який народився близько 124 р. н. е. в місті Мадаврі, римській військовій колонії, в сім'ї заможного й іменитого чиновника. Освіту здобував Апулей у рідному місті й Карфагені, виявляючи інтерес до риторики й філософії. Згодом, з метою здобути ширшу освіту, подався в Афіни — центр грецької науки, де поглиблював свої знання в галузі філософії, особливо захоплюючись вченням школи платоніків. Деякий час він перебував у Римі. Там, вдосконаливши свої знання з латинської мови, почав виступати в суді у ролі захисника. Відвідав також Єгипет, де ознайомився з містеріями Ізиди й Озіріса. Обвинувачений у 158 р. в заняттях магією, за допомогою

якої нібито «зачарував» і одружився з багатою вдовою, Апулей захищав себе в промові, названій «Апологією». Хоча він і був виправданий, проте репутація чаклуна так і залишилась за ним назавжди. Постійним місцем проживання Апулея став Карфаген, де до нього ставилися з великою пошаною як до видатного оратора й верховного жерця провінції. Рік смерті письменника невідомий: помер він десь близько 180 р.

Час, коли жив Апулей — II століття (правління імператорів Адріана й Антонінів), — це період найвищого розвитку римського рабовласницького суспільства, період могутності імперії, її найбільшого територіального поширення. Разом з тим уже тоді з'являються симптоми в'янення й занепаду цієї могутньої держави. Дедалі гіршало становище народних мас. Люди, втрачаючи надію на краще завтра, шукали втіхи в релігії й містицизмі. Великим успіхом користувалися східні культи — єгипетські, сірійські, малоазійські, перські, ширилася християнська віра. Популярність здобули містерії перського бога Мітри й єгипетських богів Ізиди й Озіріса. Ці культи й містерії сильно діяли на уяву і почуття посвячених, нібито відкривали таємниці потойбічного світу й обіцяли посмертне блаженство. Росла віра в магію та астрологію, множились, як гриби після дощу, віщуни і пророки, чудотворці і ясновидці. Забобони, віру в чудеса, релігійний фанатизм того часу нещадно картав сучасник Апулея грецький сатирик Лукіан із Самосати, «Вольтер класичної давнини» (визначення Ф. Енгельса).

Апулей був свого роду енциклопедистом: він студіював риторику, філософію, історію, природознавство, медицину, астрономію, цікавився окультними науками. Писав латинською і грецькою мовами. В його доробку є трактати, де він пропагує неоплатонічну філософію («Про Платона і його вчення», «Про божество Сократа», «Про всесвіт»), але великої цінності вони не мають, бо їх автор філософом не був, хоча за такого і видавав себе. Зберігся збірник ораторських виступів Апулея під заголовком «Флоріди» («Квітник»), який, подібно до вищезгаданої «Апології», дає уявлення про нього як оратора.

Чимало Апулеєвих творів на різні теми пропали. Особливо відчутна втрата роману «Гермагор», тому що саме як романіст він зблиснув небуденним талантом, свідченням чого є найзнаменитіший твір Апулея «Метаморфози».

Апулей — типове дитя свого часу. На його характері позначилося все, що було властиве його епосі. назріваючого занепаду античного суспільства, ідеологічної його кризи. Світогляд Апулея далекий від простоти й цілісності світовідчуття давніх римлян:

у ньому раціоналістичний скептицизм поєднувався з нахилом до містицизму і вірою в чудеса: захоплення єгипетськими культами Ізиди й Озіріса призводить до глузливого ставлення до офіційної релігії — олімпійських богів з Юпітером на чолі. У творах Апулея достовірно відображені духовна атмосфера і побутове тло сучасної йому епохи, проте відсутність інтересу до соціально-політичних і громадських явищ знижує їхню культурно-історичну цінність.

Письменницька слава Апулея ґрунтується на одному творі — романі «Метаморфози», більш відомому під назвою «Золотий осел», написаному, як гадають, десь близько 170 р. Епітетом «золотий» у значенні «чудовий», «прекрасний» в античні часи прийнято було характеризувати твори, які своєю художньою цінністю здобули великий успіх у читачів. Пістрявий за змістом роман розповідає про пригоди молодого грека, корінф'янина Луція, який, перебуваючи у Фессалії, країні чаклунок, ненавмисне чарами перетворений в осла, зазнав різних пригод і випробувань долі, не раз заглядав смерті в очі. Мандруючи по різних місцевостях, він бачив життя різних людей, чув цікаві розмови, анекдоти й історії. Луцію було відомо, що він поверне собі людську подобу, як тільки скуштує свіжих пелюсток троянди, але внаслідок різних перешкод звільнення від чар затягувалось. Тільки через рік знову стати людиною допомогло Луцію заступництво богині Ізиди. З вдячності їй він стає ревним служителем культу цієї богині й посвячується в її містерії.

Роман складається з одинадцяти книг і написаний в егонаративній формі, тобто від першої особи (розповідає сам Луцій). Застосування першої особи, де автор не обов'язково тотожний з оповідачем, характерне для грецько-римського роману. Ця манера знайшла вираз у кількох грецьких романах, наприклад, у «Повісті про Левкіппу і Клітофонта» Ахілла Татія і в «Сатириконі» римського письменника Петронія.

Основна фабула «Метаморфоз» Апулея (перетворення людини на осла й пов'язані з цим перипетії до повернення в людську подобу) схожа сюжетом до новели «Лукій, або Осел», авторство якої приписують Лукіану з Самосати, але обидва твори, очевидно, являють собою незалежні літературні переробки старішого від них грецького роману Лукія з Патр (місцевість біля Корінфа). Отже, як гадають учені, схожість сюжету «Метаморфоз» Апулея з новелою Лукіана зумовлена спільністю джерела — роману Лукія з Патр, твору, який, на превеликий жаль, не зберігся. Але роман Апулея й «Лукій, або Осел» псевдо-Лукіана істотно відрізняються один від одного. Зокрема це стосується

закінчення творів: у новелі, приписуваній Лукіану, перетворений в осла Лукій знову набуває людського вигляду завдяки трояндам, які він з'їдає, без будь-якого втручання богів, у той час, як Луцій в Апулея звільняється від чар заступництвом Ізиди і з вдячності посвячується в її містерії. Така релігійно-містична кінцівка, безсумнівно, була нововведенням римського романіста — палкого прихильника культу цієї богині. Є ще інша відмінність між цими двома варіантами обробки того ж самого сюжету. Якщо «Лукій, або Осел» являє собою скорочений, конспективний переказ роману Лукія Патрського, то Апулеєві «Метаморфози» є поширеною, вільною переробкою цього твору з внесенням в основну фабулу багатьох вставок у вигляді новел, епізодів, жанрових сценок. Щодо новел, то більшість із них могла бути почерпнута з «Мілетських оповідань» Арістіда з Мілета в Малій Азії — збірника кінця II — початку I ст. до н. е., який не дійшов до нас, але часто згадувався античними письменниками і був перекладений латинською мовою у I ст. до н. е. Корнелієм Сізенною.

В канву «Метаморфоз» вставлено кільканадцять новел та цілу низку епізодів, що, не маючи безпосереднього зв'язку з основною дією, мають на меті посилити зацікавлення читача, розважити його, тримати в напруженні, в очікуванні, що ж буде далі: залишиться герой роману в осличій шкурі чи стане знову людиною. Адже основне своє завдання Апулей вбачав, як сам визнає в перших рядках свого твору, в тому, щоб дати розважальне читиво на зразок збірника Арістіда Мілетського.

До новел, вплетених в основну канву «Метаморфоз», належать небилиці про нечисту силу й чаклунство: розповідь Арістомена про Сократа, якого чаклунка Мероя опутала чарами і кінець кінцем погубила (кн. I, розд. 5—20), і розповідь Телефрона, як він пильнував небіжчика і з вини чарівниць — відьом — утратив вуха і ніс (кн. II, розд. 21—30), «розбійницькі» історії (кн. IV, розд. 6—27; кн. VII, розд. 5—8); романтична історія Харіті і Тлеполема (кн. IV, розд. 23—27; кн. VIII, розд. 1—14); низка фрівольних комічно-побутових оповідань про зрадливих жінок: коханець у бочці (кн. IX, розд. 5—7); коханець і забуті сандалії (кн. IX, розд. 17—31); коханець у кадовбі (кн. IX, розд. 22—23, 26—28); коханець, що видав себе чханням (кн. IX, розд. 24—25); розповіді про страхітливі злочини і вбивства: злочинна любов мачухи до пасинка (кн. X, розд. 2—12), жахливі злодіяння отруйниці (кн. X, розд. 23—28). З-поміж вставних новел виділяється своєю поетичністю й художністю образів уміщена в центрі роману казка про Амура і Псіхею, яка за своїм обсягом дорівнює майже двом книгам (кн. IV, розд. 28 — кн. VI, розд. 24). Крім того,

в основний сюжет вставлено ряд епізодів, таких, як: зустріч Луція із шкільним товаришем на ринку (кн. I, розд. 24—26); викриття обману ворожбита Діюфана (кн. II, розд. 12—15), розповідь про вірну й вольову дружину знатного римлянина Плутину (кн. VII, розд. 6—7), загибель злобливого хлопця, що знущався з осла (кн. VII, розд. 24—28), історія з драконом-перевертнем (кн. VIII, розд. 18—21), жорстоке покарання раба за зраду дружини (кн. VIII, розд. 22), помста жінки мірошника (кн. IX, розд. 30—31), трагічна загибель трьох братів, які заступилися за скривдженого селянина-бідняка (кн. IX, розд. 33—38) та інші.

Нанизуючи новели на «безрозмірний» стрижень сюжету, Апулей придумує різні композиційні способи, щоб ці новели включити у сюжет. Всі вони були нібито почуті Луцієм у різних ситуаціях від різних людей. Так, про помсту чаклунки Метрої розповідає йому по дорозі в Гіпату попутник Арістомен, про те, як відьми пошили в дурні Телефрона, мова йде на бенкеті у Біррени. Переважну більшість новел Луцій чує в личині осла. Розбійницькі історії він підслуховує, перебуваючи на службі у розбійників. Казку про кохання Амура і Псіхеї розповідає стара жінка дівчині, яку схопили грабіжники з метою одержати за неї солідний викуп. Деякі історії (про коханця, схованого в бочці, про любов мачухи до пасинка та наслідки цієї любові), почуті Луцієм-ослом на привалах у різних місцевостях, деякі (лірико-героїчна оповідь про кохання Харіти і Тлеполема, пікантні анекдоти про коханця, що забув сандалії, і коханця, що, схований у корзині, видав себе чханням, похмура історія про жінку-отруйницю) підслухані на службі в різних людей.

Неможливо не згадати одного фактору, що відіграв неабияку роль у розгортанні дії в «Метаморфозах» Апулея. Як в античних споєях на дію впливають олімпійські боги, втручаючись у вчинки героїв, так і в грецько-римських романах рушійною силою стає нове божество — алегорична Тіха (у римлян Фортуна), богиня примх долі. Віра в Тіху виникла в Греції у кінці IV ст. до н. е. (Тіха виступає вже в трагедії Евріпіда «Іон») в результаті послаблення традиційної, народної релігії з Зевсом як верховним богом і зазнала поширення в елліністичний період (III—I ст. до н. е.) історії грецького народу і згодом у Римській державі. В ній вбачали силу, що примхливо керує життям людей: вона може бути ворогом людини і може їй доброзичливо допомагати. Герої античного роману часто є лише іграшками химерної Долі, яка веде їх від однієї пригоди до другої. Таку рушійну силу в постаті Долі (Фортуни) вводить у свій роман Апулей. Вона заважає Луцію знову прибрати людську подобу (кн. IV, розд. 2), вона віддає його в руки осоружних священнослужителів

Сірійської богині (кн. VIII, розд. 24), вона кидає його з однієї небезпеки в іншу (кн. IX, розд. 1). На її недоброзичливість герой роману не раз гірко нарікає (кн. VII, розд. 3, 16, 17, 25; кн. IX, розд. 1). В одинадцятій книзі є пряма вказівка на те, що всіма стражданнями й поневіряннями він зобов'язаний лихій Долі (кн. XI, розд. 15). Тільки заступництво Ізиди допомогло йому побороти перешкоди, які вигадувала Доля (кн. XI, розд. 12).

Композиція твору досить вільна і гнучка, притаманна античним пригодницьким романам. Три перші книги можна розглядати як увертюру до пригод Луція в осличій шкурі, які починаються в четвертій книзі й закінчуються в десятій. Одинадцята книга становить, власне кажучи, додаток до решти твору, відрізняючись докорінно від перших десяти книг як змістом, так і стилем. Якщо всьому творові до одинадцятій книги була властива тенденція розважати читача, то одинадцята книга своїм містично-повчальним фіналом різко відрізняється від решти твору. Його містично-релігійна кінцівка аж ніяк не зумовлена ходом подій у попередніх книгах, не має нічого спільного з грецьким першобразом: Автор немов забув про Луція, грека з Корінфа, предками якого назвав історика Плутарха й філософа Секста, а героєм роману робить тепер уродженця Мадаври (кн. II, розд. 27). Луцій, що повернув собі людське обличчя, набирає тепер рис самого автора — Апулея. Він дає себе посвятити в таїнства богині Ізиди і по божественному велінню вирушає в Рим, щоб досягти вищого ступеня посвячення. Такий фінал пригод Луція-осла, безперечно, мав на меті пропаганду культу Ізиди.

В романі Апулея переплітається казково-фантастичний елемент з реалістичним. Явно казковий характер має основна фабула твору — сказання про людину, яка чарами перетворилась на тварину (в даному разі на осла) і тільки після довгих перипетій знову набула людського вигляду. На поширеному у фольклорі казковому сюжеті побудоване оповідання про Амура і Псіхею, основний стрижень якого такий: дівчина виходить за якусь таємничу істоту, живе щасливо, але з намови підступних сестер порушує шлюбну заборону; розгніваний чоловік покидає дружину, вона мандрує по світу в розшуках зниклого чоловіка, переборює різні труднощі, виконує нездійсненні доручення з допомогою чудесних помічників, нарешті після тяжких випробувань віднаходить чоловіка й заживає з ним великого щастя. Та й саме початкове речення: «Жили-були в одній країні цар і цариця» вказує на те, що йдеться про казку. В казковому тоні витримані чаклунські оповідання-небилиці: про помсту чаклунки Мерої (кн. I, розд. 5—19), про Телефрона, якому чарівниці, відрізавши ніс і вуха, справжні замінили воцаними (кн. II, розд. 21—30),

про вбивство Луцієм трьох грабіжників, які згодом виявились надутими міхами (кн. III, розд. 5—10). Казковим колоритом позначені також розповіді про «героїчні» подвиги розбійників (кн. IV, розд. 9—21; кн. VII, розд. 5—8).

Попри фантастично-авантюрну фавбулу й наявність у «Метаморфозах» значної дози казкового елемента, завдяки незвичайній спостережливості й розповідному талантові Апулея перед читачем відкривається широка панорама побуту і звичаїв римської провінції II ст. В романі реалістично зображено злидні сільської бідноти. Тяжке життя випало на долю городника-бідняка: він живе в курені, харчується старим, напівзогнилим латуком. Його безправне становище показано у сцені зустрічі з римським легіонером. Воїн захотів силою забрати в городника осла, але бідняк опирається, звалює його на землю, вирушає в місто, де переховується в товариша. На жаль, городникові не пощастило: легіонер при допомозі інших воїнів розшукав його, забрав у нього осла, а городника кинули у в'язницю (кн. IX, розд. 39—42).

В іншому місці показано свавілля землевласника-латифундиста, який знущається над своїм сусідом-хліборобом: він краде його волів, нищить черідку, толочить ще не достиглі хліба. Мало того, багатий самодур подає позов у суд, щоб забрати в нього садибу і нивку. Коли за селянина заступилися три благородні юнаки, сини сусіда, багатій нацькував на них зграю собак і велів слугам побити юнаків до смерті (кн. IX, розд. 35—38).

Із співчуттям Апулей змальовує злиденне, сповнене нелюдських мук животіння рабів та їх виснажливу працю у млині. З його грудей вихоплюється розпачливий вигук: «Добрі боги, що я там тільки побачив! Які жалюгідні людиці працювали там! Їхня шкіра поцяткована була синяками, посмуговані ранами спини радше були затінені дрантивим лахміттям, аніж закриті, в деяких лише пахвини були прикриті ганчіркою, всі так одягнені, що тіло проглядало крізь лахи, чола їхні тавровапі, голови до половини виголені, ноги в кайданах, лиця землісті, повіки виїдені чорним димом і гарячою парою так, що очі ледве світ божий бачили» (кн. IX, розд. 12).

Взагалі ставлення Апулея до рабів диференційоване: з одного боку, він зображає рабів працьовитими, прив'язаними до своїх господарів (кн. VIII, розд. 1, 15), з другого, показує раба-перелюбника (кн. VIII, розд. 22), раба продажного, готового за гроші зрадити довір'я свого хазяїна (кн. IX, розд. 18—21), раба-отруйника (кн. X, розд. 4, 7—12).

Не високої думки автор про римське судочинство. Він закидає суддям продажність, яка бере початок від славнозвісного суду Паріса (кн. X, розд. 33).

Тут кількома мазками змальовано гумористичну сцену продажу риби на ринку (кн. I, розд. 24—25), там — продаж осла з аукціону з гіперболічно-насмішкуватим вихваланням товару (кн. VIII, розд. 23—25). Тут детально описано пишний бенкет у знатній сім'ї з вишуканими наїдками і напінками (кн. II, розд. 19—20), в іншому місці вміщено опис пантоміма — балету, який дає нам уявлення про високий рівень античної сценографії (кн. X, розд. 30—32).

Історично вірно відтворено розгул грабіжницьких банд: розбишаки нападають на подорожніх, на будинки, помістя, села (кн. III—IV). Розбещені молодчики, сини знатних батьків, «золота молодь», хуліганять вночі, грабуючи й б'ючи перехожих (кн. II, розд. 18).

У творі знайшла віддзеркалення віра тогочасних греків і римлян у чуда, магію, ворожіння, лихі прикмети, сновидіння, демонів, заклинання, привиди, у появу душ померлих, любовні чари та інші забобони й передсуди. На легковірності людей наживаються мандрівні ворожбити-шарлатани типу Діофана (кн. II, розд. 12—14) чи жебруші священнослужителі Сирійської богині, які обдурюють людей, виманюють гроші за «віщування» (кн. VIII, розд. 29; кн. IX, розд. 8—10). Широкі маси вірять у надприродну силу чаклунок. Фессалійська господиня Луція Памфіла славиться своїм відьомським мистецтвом: вона вміє перетворитись у сову (кн. III, розд. I). Чаклунки можуть перетворювати людей у жаб, бобрів, баранів, птахів (кн. I, розд. 9) і самі можуть стати чим завгодно: собаками, мишами, совами, мухами (кн. II, розд. 22). Їхні чари можуть припинити пологи у вагітних жінок (кн. I, розд. 9), перенести будинок в інше місце (кн. I, розд. 10) тощо. Діють відьми-перевертні, які крадуть частини тіла з трупів (кн. II, розд. 24—30), виступають ламії — казкові злі духи, що вночі поїдають тіла молодих юнаків і п'ють їхню кров (кн. I, розд. 17). Небіжчикам з допомогою заклинань на коротку мить повертається життя (кн. II, розд. 29). Привиди залякують людей і змушують їх до самогубства (кн. IX, розд. 30). Дракони прибирають людської подобу, щоб заманювати людей у своє лігво і там їх умертвляти (кн. VIII, розд. 18—21).

До описуваних у романі «чудес» Апулей ставиться критично. Так, він з насмішкою описує дії відьом Метрої й Пантії, глузує з віщого хисту ясновидця-дурисвіта Діофана. Іронія відчувається в розповіді про чаклунок, які відрізали ніс і вуха вартівникові, що пильнував труп, і в описі дій жерця Затхласа, який заклинаннями воскрешав мерця тощо. Проте слова Луція (кн. I, розд. 20): «Я принаймні нічого не вважаю неможливим» можна, в деякій мірі, розглядати як вислів поглядів самого автора, що

цікавився окультизмом і не виключав можливості надприродних явищ у житті людей.

Нагромадження чудесного в «Метаморфозах» є даниною поширеній в тогочасному грецько-римському суспільстві вірі в чудеса, даниною смакові широких читацьких мас, радих почитати про щось несамовите, а також є виявом особистих зацікавлень автора матією.

У «Метаморфозах» перед очима читача дефілює довга колона представників різних суспільних верств і професій, різного характеру й віку. Рельєфно зображений герой роману Луцій, юнак приємної зовнішності, гострого розуму, освічений, легкодушний, темпераментний, жадібний до знання і окультичних наук, цікавий до всього. Цей інтерес до магії відіграв фатальну роль в його житті, за нього довелося йому гірко поплатитись. Ця риса вдачі не залишає Луція і в личині осла: він любить, напорошивши вуха, підслуховувати розмови людей, підглядати, спостерігати їхні вчинки. Крім нього, в творі діє безконечна кількість другорядних персонажів, з яких одні зв'язані з ходом подій і особою головного героя, інші тільки виступають у вставних новелах чи епізодах. Це лихвар Мілон — античний Гобсек, який позичає гроші під високі проценти, але живе нужденно, легковажна і влюблива Фотіда, торговець сиром, великосвітська дама Біррена, пихатий наглядяч за порядком і цінами на ринку, наївний Телефрон, віщун-дурисвіт Діофан, казково багатий Демохар, який на власні кошти влаштовує для міста гладіаторські видовища, полювання на ведмедів та інших звірів, хлопець-садист, що знаходить задоволення в катуванні осла, брутальний римський центуріон, відважний наречений, який для врятування коханої не вагається увійти в розбійницьке лігво, видаючи себе за розбійника, городник-злидар, землевласник-самодур, що ні перед чим не зупиняється, аби загарбати земельну ділянку сусіда-хуторянина, високий сановник, який, насолоджуючись усіма розкошами життя, купує осла, щоб розважати себе і публіку його витівками, розбещена дама-содомітка, яка знаходить задоволення в любощах з ослом, скромний мірошник, два брати — кондитер і кухар, шахраюваті священнослужителі Сірійської богині та інші.

Пластично зображена ватага розбійників, відчайдушних і зухвалих, неутриманих у їді і в пияцтві.

В бурлескно-зниженому тоні потрактований Апулеєм пантеон римських богів з Юпітером на чолі. Богам притаманні ті ж самі пристрасті, слабості, ниці інстинкти, що й звичайним людям, його боги опинились на рівні простих міщан з їх дрібними зацікавленнями, вузьким кругозором, заздрістю, ревнощами, злобою. Так, верховний бог, громовержець Юпітер, античний дон-

жуан, ласий до жінок, ладеп діяти Амурові на руку при умові, якщо той постарається дістати для нього якусь дівчину небуденної краси (кн. VI, розд. 22). Мати Амура, богиня кохання й жіночої вроди, Венера зображена старіючою, заздрісною, сварливою і мстивою жінкою. Вона заздрить Псіхеї, несказанної чарівності, переслідує її, ладна погубити суперницю будь-якою ціною. В лайці не соромиться грубих, непристойних слів. Гротеском звучить її обіцянка дати сім поцілунків з дотиком язика як винагороду тому, хто виявить місце перебування Псіхеї. Венера знущається із спійманої суперниці, тягне її за коси, лупцює по голові, немилосердно мотлошить (кн. IV, розд. 30—31; кн. V, розд. 28—30; кн. VI, розд. 6—16). Церера й Юнона, прості кумасі, дотримуючись засади «моя хата скраю», відмовляються подати переслідуваній Псіхеї будь-яку допомогу, щоб не псувати добрих стосунків з Венерою (кн. VI, розд. 2—4).

Всі риси бурлескного зображення має сцена весілля Амура і Псіхеї, де Вулкан куховарить, Вакх наливає в чаші вино, Венера запопадливо танцює (кн. VI, розд. 24).

Для комічного ефекту в казку про Амура і Псіхею введені деякі римські реалії. Юнона відмовляється допомагати Псіхеї, посилаючись на закони, що забороняють давати притулок збіглим рабам (кн. VI, розд. 4). Венера, трактуючи Псіхею як збіглу рабину, заявляє, що за її переховування чекає кара, передбачена римським законом (кн. VI, розд. 7). Як на землі оголошували через окличників про збіглих рабів, так посланець богів Меркурій оголошує про втечу Псіхеї, служниці Венери (кн. VI, розд. 7). Венера не хоче визнати законним шлюб сина Амура і Псіхеї, бо він здійснений всупереч законові, без свідків і згоди батька (кн. VI, розд. 9).

Гротескно звучить перенесене з практики римського сенату попередження Юпітера про те, що той з богів, хто не з'явиться на збори, заплатить штраф у розмірі 10 тисяч сестерціїв. Свою промову до богів верховний бог починає з формули звернення до римських senatorів *dei conscripti* — «боги, занесені в списки», що є пародіюванням офіційної назви римських senatorів *patres conscripti* — «батьки, занесені в списки».

З комічною метою Апулей частенько вдається до порівнянь з міфологічними образами або сценами. Наведемо кілька прикладів. Так, герой роману вбачає схожість між своїми пригодами в осяячій подобі і мандрями Одиссея (кн. IX, розд. 13). Чарівниця Мероя свого коханця називає Ендіміоном. Вона не бажає стати другою Каліпсо, покинутою Одиссеєм, і оплакувати вічну самотність (кн. I, розд. 12). Боротьба Луція з трьома міхами, які він прийняв за грабіжників, порівнюється з подвигом Геракла — його

боротьбою з дивовижним велетнем Геріоном, що мав три тулуби і три голови (кн. II, розд. 34), або з триголовим Цербером (кн. III, розд. 19); як Аякс у приступі божевілля кинувся на отару, так Луцій з іще більшою відвагою вступає в бій з трьома надутими міхами з козячої шкіри (кн. III, розд. 18). Гамір і п'яні крики в печері грабіжників порівнюються з безчинствами на весільному бенкеті Пейріфоя, коли дійшло до бійки між лапіфами й дикими кентаврами — напівлюдьми-напівкіньми (кн. IV, розд. 8). Аналогічно з комічною метою використаний образ Медеї (кн. I, розд. 10), Пегаса (кн. VI, розд. 30; кн. VII, розд. 26; кн. VIII, розд. 16), Мелеагра (кн. VII, розд. 28), сцена розправи над Діркою (кн. VI, розд. 27) та інші.

Тематичний строкатості твору відповідає своєрідний стиль, мовностилістична розмаїтість. У стилістичному відношенні явно відрізняється від решти роману заключна, одинадцята, книга з поважним, піднесеним, врочистим стилем. Але і в поважно-піднесеній стихії одинадцятої книги відчувається неприхований іронічний тон, зокрема в роздумах Луція про неситих жерців, що, тричі посвячуючи його в таїнства Ізиди й Озіріса, тричі безжально висмоктували з нього все більші й більші внески на сплату витрат, пов'язаних із посвяченням, мовляв, така воля божа, навіть суму нібито визначили самі боги. В перших десяти книгах стиль «Метаморфоз», відповідно до тенденції автора розважити читача, відмінний від тону останньої книги, причому і в них не всюди однаковий. Апулей уміє майстерно застосовувати стилістичні засоби відповідно до змісту. Так, в описі кохання Амура і Псіхеї панує казково-поетичний тон; у зображенні олімпійських богів, зокрема Венери — її зовнішнього вигляду й поведінки — комічно-бурлескний; там, де мова заходить про сестер Псіхеї, — іронічно-сатиричний. Взагалі у вставних новелах і сценах, де описується побут і де діють персонажі з низів, стиль наближений до розмовної мови, пересипаний вульгаризмами і зменшувально-пестливими словами. В цілому стиль «Метаморфоз» вишуканий, манірний, риторичний. Твір рясніє архаїзмами, грецизмами, неологізмами, поетичними зворотами, римами, антитезами, синонімами, повторами слів, метафорами, барвистими епітетами, грою слів, довгими заплутаними періодами. Зокрема полюбляє римський романіст алітерації — один з найулюбленіших зображувальних засобів у римській літературі. Там, де було можливо, знайшли вони своє віддзеркалення і в перекладі. За рецептом античної риторики у твір упроваджено ряд алегоричних постатей. Так, крім Долі, виступають: Справедливість (кн. II, розд. 22), Успіх (кн. IV, розд. 2), Заздрість (кн. IV, розд. 14), Скромність (кн. V, розд. 30), Звичка (кн. VI, розд. 8), Турбота

і Журба (кн. VI, розд. 9), Провидіння (кн. VI, розд. 15), Незгода (кн. X, розд. 24), Вірність (кн. X, розд. 24), Жах і Острах (кн. X, розд. 31), Чутка (кн. XI, розд. 18). Апулей любить речення, складені з рівномірних частин, залюбки поєднує по троє речень. Речення часто-густо побудовані із симетричних частин з римованими закінченнями, які в перекладі не завжди вдається відтворити, але подекуди передані, наприклад, — «тіло сліпучо-біле, бо вона з неба спускається, шата голуба, бо вона в море вертається» (кн. X, розд. 31) або — «ложе індійською черепахою прикрашене, купою подушок заповнене, барвисто-шовковим покривалом застелене» (кн. X, розд. 34). В деяких реченнях вражає нагромадження однотипних словосполук-асонасів, наприклад, — «постіллю огріваю... вином угощаю, розмовою звеселяю» (кн. I, розд. 7). З уваги на ці вигадливі стилістичні риси: тенденцію до вишуканого слова й символу, пишнослів'я, красивості, щедре застосування різноманітних художньо-зображувальних засобів Апулей вважається творцем латинського барокко, предтечею пізніших пишномовних та витончених стилів — гонгоризму, маринізму і евфуїзму.

Роман «Метаморфози» дивним сплавом фольклорних і реалістичних сюжетів, достеменним відтворенням життя римської провінції II ст. н. е., захоплюючою фавбулою, дотепною сатирою, сумішшю серйозного і фривольного, глузуванням із забобонів і симпатією до містицизму, жвавим темпом розповіді, оригінальним стилем являє собою своєрідно-неповторне явище в римській літературі.

«Метаморфози» Апулея зажили великої популярності в античні часи, зачитувались цією книжкою і в середні віки, коли казка про Амура і Псіхею тлумачилась алегорично (так тлумачив її Ф. Фульгенцій Планціад у своїй «Міфології» близько 500 р. н. е.). Романом цікавились в епоху Відродження гуманісти; вони підготували кілька зразкових видань цього твору з ґрунтовними коментарями (перше друковане видання вийшло в 1469 р.). Деякі Апулеєві новели використав у «Декамероні» (день V, новела 10; день VII, новела 2) Дж. Боккаччо і Дж. Фіорентіно у своєму збірнику «Італійські новели». Вплив «Метаморфоз» помітний в творчості М. Сервантеса, А. Лесажа, письменників-просвітителів Г. Філдінга і Т. Смоллета. Особливо привертала увагу багатьох літераторів і художників-скульпторів, живописців і графіків новела про кохання Амура і Псіхеї. Її сюжет послужив Рафаелем для створення знаменитих фресок у віллі Фарнезіна в Римі. Відтворенню образів Амура і Псіхеї в скульптурі, живописі і графіці присвятили свої роботи А. Канова, А. Торвальдсен, М. Дені, М. Клінгер, Ф. Толстой.

Зазнав цей сюжет численних переробок у літературі. Сюди

належить роман Лафонтена «Кохання Псіхеї і Купідона», який героїв грецької казки наділив рисами французів свого часу, засудив нрави аристократії, протиставивши їм життя-буття простих людей на лоні природи; незавершений алегоричний твір Віланда, поеми Е. Шульце «Псіхея» і Р. Гамерлінга «Амур і Псіхея», епос Г. Мейєра «Ерот і Псіхея», п'єса польського письменника Є. Жулавського «Ерот і Псіхея» та інші. Сюжет новели про Амура і Псіхею також використано і в російських казках про Фініста Ясного Сокола, «Аленький цветочек» і т. д.

В XVI ст. з'явилися перші переклади «Метаморфоз» європейськими мовами. Деякі народи мають кілька перекладів цього твору. Російською мовою роман Апулея перекладався тричі. Вперше він був перекладений 1780 р. Є. Костровим. В його перекладі читав Апулея О. С. Пушкін:

В ті дні, коли в садах Ліцея
Я безтурботно розцвітав,
Читав охоче Апулея,
А Ціцерона не читав...¹
(«Євгеній Онегін»,
глава восьма, I)

Роком пізніше була видана «Душенька» І. Богдановича, віршована переробка казки про Амура і Псіхею. Другий переклад «Метаморфоз» пера М. Соколова побачив світ у 1895 р. в Петербурзі. А третій, найкращий, належить поетові М. Кузьміну (перше видання в 1929 р.). Крім того, окремими виданнями перекладалась новела про кохання Амура і Псіхеї (один з кращих перекладів Ф. Миловидова, 1913 р.).

Українською мовою «Метаморфози» досі не були відтворені повністю. Новелу про кохання Амура і Псіхеї переклав невтомний Іван Франко.

Йосип КОБІВ

¹ Переклад Максима Рильського.



МЕТАМОРФОЗИ

В ОДИНАДЦЯТИ КНИГАХ

Книга перша

1. Отож я оповім тобі на мілетський лад¹ різні небилиці й натішу ласкавий твій слух приємною балачкою, якщо зволиш прочитати оцей єгипетський папірус, списаний вістрам нільського очерету². Вволю надивуєшся: як міняється людська доля, як люди перетворюються на інших істот і знову стають собою. Але почну. А втім, хто ж оповідач — запитаєш? Послухай в кількох словах.

Рід мій — старовинний. Колиска його — Аттічний Гіметт, Ефірейський перешийок і Спартанський Тенар³, землі благодатні, увіковічені талановитішими, аніж оця моя, книгами. Тут ще хлопчиною я опанував аттічну говірку. Згодом подався до столиці Лацію⁴, де самотужки, добре попотівши, вивчив мову цієї країни⁵. Ось чому заздалегідь прошу в тебе, читачу, вибачення, якщо в моєму невибагливому стилі неприємно вразить твоє вухо якийсь чужоземний або просторічний вислів. Річ у тім, що така різноманітність мови відповідає духу раптових перетворень, що складають зміст нашої книги. Починаємо оповідь. Будь уважним, читачу, розважишся.

2. Одного разу я вибрався в ділову подорож у Фессалію⁶, батьківщину моєї матері, яка пишається походженням від славетного Плутарха⁷ та його племінника, філософа Секста⁸. Як тільки на моєму сніжно-білому конику місцевої породи я подолав гірські хребти, трясовини в долинах, росисті луки й зорані поля, то сам забажав відпочити і розім'яти ходом ноги, бо набридло мені довге перебування в сідлі, та й кінь уже геть-чисто вибився із сил. Зіскакую на землю, старанно витираю листям піт з коня, гладжу його по вухах, розгнуздую, пускаю ступою, щоб він, як вимагає природа, приніс полегшу своєму шлунку. У той час як він, схиливши голову вбік, скубав собі вранці травичку на лузі, по якому ми їхали, я наздоганяю двох подорожніх, що йшли передо мною на невеликій відстані. Прислухаюсь, про що вони жваво розмовляють, і чую, як один із них, розсміявшись, каже: — Облиш свої теревені, безглузді і пусті! — Почувши таке, я, ласий на всілякі новини, кажу: — Ні, що ви! Нехай веде далі!

Дозвольте й мені взяти участь у вашій розмові: я охоче послухаю, не тому, що я надто цікавий, а тому, що кортить мені знати, якщо не все, то принаймні якнайбільше. До того ж за цікавою і приємною бесідою легше подолаємо цей пагорб.

3. Той, хто почав, пояснює: — Далебі, молюти таке — все одно, що запевняти, нібито чаклунським замовлянням можна повернути назад течію швидкоплинних річок, втихомирити неспокійне море, знешкодити силу вітрів, зупинити в бігу сонце, а місяць змусити пінитися, зірвати з неба зірки і встановити вічну ніч за рахунок дня та інші подібні нісенітниці.

Тут я вже сміливіше: — Будь добрий, — кажу до одного, — продовжуй свою оповідь, якщо тобі не важко і не набридло. — А звертаючись до другого, зауважую: — Ти вуха затулив і в своїй упертості наперед відкидаєш усе, що може бути очевидною правдою. Зрозумій же, що люди інколи помилково вважають за вигадку те, чого ніколи не чули, або те, до чого не звикли їхні очі, або ж, нарешті, те, чого не розуміють. Одначе, якщо задуматись, то виявиться, що це не лише легко можна зрозуміти, а й здійснити.

4. Якось увечері, коли я наввипередки з товаришами уминав сирники і намагався проковтнути трохи більший кусок, раптом заліпило мені горло, аж дух заперло, та так, що я ледь дуба не дав. А нещодавно в Афінах, перед Строкатим портиком⁹, я на власні очі бачив, як один мандрівний штукар ковтав вістрям униз прегострий меч. Потім він за мізерну плату встромив собі глибоко в нутрощі смертоносним кінцем мисливський спис. І ось неймовірна річ: на залізом окуте ратище, ту його частину, яка стирчала з горла біля потилиці, скочив хлопчина з гарненьким личком і ну підніматись угору, та так при тому вигинався, немовби не мав ні кісток, ні мускулів. Глядачі аж роти з подиву пороззявляли. Складалось враження, неначе по вузлуватій палиці з напівобрубаними сучками, яку носить бог лікарів Ескулап¹⁰, в'ється слизькими звивами якась незвичайна змія. Ну, я вже замовкну, а ти, товаришу, будь ласка, повтори свою розповідь. Я тобі один за двох повірю — за себе і цього недовірка, та й в найближчому заїзді почастую тебе обідом. У такий винагороді не сумнівайся!

5. А той: — Що ж, обіцянка приваблива, і я ладен повторити свою розповідь. Але раніше хочу поклястися

оцим божественним Сонцем, що розповідаю про достеменні події. Та й у вас самих зникне сумнів, як опинимось у найближчому місті Фессалії. Там тільки про те й мова. Але насамперед годиться сказати, хто я такий. Я — Арістомен з острова Егіни¹¹. Послухайте також, як я заробляю собі на прожиток: торгую медом, сиром та іншим подібним товаром, роз'їжджаючи уздовж і впоперек по Фессалії, Етолії¹² та Беотії. Дізнавшись, що в Гіпаті¹³, одному з найзначніших міст Фессалії, можна за безцінь купити свіжий і чудовий на смак сир, я помчав чимдуж туди, щоб весь той сир закупити. Але, як то буває, в лиху годину я вибрався, і надії на добрий заробіток пішли шкереберть, бо на день раніше весь запас сиру з-перед носа хапнув якийсь Луп¹⁴, гуртовий купець. Надаремно збивши ноги, я увечері подався в лазню.

6. Раптом здібую по дорозі свого друга Сократа! Сидить він на землі, нужденний, крізь дірявий плащ проглядає голе тіло, блідий, мов стіна, годі й упізнати його, одне слово, він справляв враження злидаря, що випрошує милостиню на перехрестях вулиць. Хоч я його чудово знав і дружив з ним, проте, бачачи в такому жалюгідному стані, я на мить завагався, а тоді підійшов ближче: — Гей! Мій Сократе! — кажу, — що з тобою? Як ти виглядаєш? Яка ганьба! Вдома тебе давненько оплакали як небіжчика, твоїм дітям провінційний суд призначив опікунів. Твоя жінка, справивши жалобні поминки, від тривалого горя й скорботи змарніла, ледь не виплакала своїх очей, а батьки змушують її вийти заміж удруге, мовляв, лише весіллям виженеш із дому смуток. А тим часом ти постоєш тут передо мною, на превеликий сором, як якась страхітна примара з того світу! — Арістомене¹⁵, — відказує він, — клянуся, ти не уявляєш, якими підступними є вибрики долі, які примхливі її ласки і раптові удари.

Тут Сократ клаптиком своїх полатаних лахманів затулив лице, зашаріле рум'янцем сорому, а решту тіла відслонив від пупа до страмного місця. Я не міг далі стерпіти такого жалюгідного видовища нужди й приниження, подаю йому руку й допомагаю встати.

7. Але той, як був з затуленою головою: — Залиш, — каже, — мене у спокої! Дозволь Долі насолоджуватись своєю здобиччю, яку вона піймала в свої кігті. — Нарешті я домігся того, що він таки пішов зі мною. Негайно одя-

гаю його, чи то пак прикриваю сяк-так його голизну однією з двох моїх шат, силоміць затиаю в лазню. Там подаю йому мазі, старанно зішкрябую з нього товсту верству бруду. Причепуривши як слід, сам втомлений, забираю вкрай охлялого Сократа, насилу веду в заїзд, там його постілля зігріваю, досита нагодовую, вином пригощаю, розмовою звеселяю. А там зав'язалась невимущена балачка, посипались жарти й ущипливі дотепи, щоправда, все це в межах пристойності, коли раптом друг, зітхнувши тяжко, як не лупоне себе по чолу з усієї сили, аж загуло: — Ой, лишенько моє! — вигукнув він, — в яку я халепу попав, а все через те, що люблю хвалені гладіаторські видовища. Як сам добре знаєш, я вирушив у Македонію задля доброго заробітку. Коли після десяти місяців вертався додому вже з повним гаманцем, неподалік від Ларісси ¹⁶ охопило мене непереборне бажання потрапити на гладіаторські видовиська коротшою дорогою. По дорозі у відлюдному міжгір'ї напали на мене прокляті розбійники, обдерли дочиста, тільки з душею випустили. Прибитий горем, добрався я до однієї шинкарки, на ім'я Мероя, немолодої, але ще досить милолицької жінки. Розповів я їй про свою довгу подорож, про тривожні переживання і пограбування по дорозі додому. Вона, — треба визнати, — прийняла мене напрочуд гостинно: безплатно нагодувала смачною вечерею, а потім, охоплена нестримною хіттю, затигнула мене до свого ліжка. Але після того, як я з нею переспав лише один раз, одразу вскочив у безвихідну біду, гіршу від зарази: тож навіть ті лахмани, які добрі розбійники мені залишили, щоб я не ходив голим, довелось їй віддати і навіть ті мідяки, що їх заробив як носильник, поки ще сили були. Ось так добра жінка і злочасна Доля і довели мене до такого стану, в якому ти щойно стрів мене.

8. — Ну що ж, — кажу я, — ти заслуговуєш іще й гіршої долі, якщо взагалі може бути гірше нещастя від того, яке спіткало тебе. Бо ти домашнє вогнище й дітей проміняв на грубу хіть і підтоптану повію! — Але він поклав на уста вказівний палець і, з острахом оглянувшись круг себе, так озвався: — Мовчи, мовчи! Стережись її, бо це не звичайна собі жінка! Гляди, щоб ти не напивав собі лиха нестримним своїм язиком! — Тьху! — кидаю глузливо, — ану викладай, у чому сила оцієї кралі з шинку! — Це відьма, — пояснює він, — і чаклунка. Вона може небо спустити, землю підвісити, джерела заморозити, гори

розтопити, мерців добути, богів під землю кинути, зорі погасити, а самий Тартар¹⁷ освітити! — Мій голубе,— перебив я його.— Облиш нарешті оцей трагічний тон і не роби похмурої гримаси, а розмовляй зі мною просто, звичайною мовою.— Хочеш,— запитує,— я розповім тобі одне чи два, а то навіть і безліч чудес, які вона здійснює. Розпалити до себе любовну жагу не тільки в своїх земляків, а й у жителів Індії, двох Ефіопій¹⁸, мало того, навіть у тих, що населяють край світу,— це для неї справжня дрібниця, дитячі забавки! Тепер послухай, що вона витівала на очах у всіх.

9. Коханця свого, який залицявся до іншої, одним-однісіньким словом перетворила в бобра, ця тварина, бач, рятується від мисливців-переслідувачів у той спосіб, що відгризає собі дітородні органи і їм залишає¹⁹. Помстилась вона так, щоб покарати його за те, що зв'язався з іншою. Сусіднього трактірника, свого суперника, обернула в жабу-ропуху. От і плаває тепер цей стариган у винній бочці і ласкаво запрошує, занурений в гущу, хрипливим кваканням своїх давніх відвідувачів. Іншого свого противника-суддю перетворила в барана за те, що він виніс рішення не на її користь, і тепер він у баранячій подібності веде справи на засіданнях суду. Або таке: жінку одного свого коханця, притому вагітну, за те, що та лихословила їй, покарала вічною вагітністю, припинивши пологи. Вже ось вісім років — якщо люди ще не збилися з рахунку — ця нещасна жінка ходить з неймовірно роздутим животом, неначе мала б слона родити.

10. Одне слово, такі та інші її вибрики, що звели зі світу чимало людей, так обурили всіх, що одного прекрасного дня вирішено було нещадно розправитися з нею і каменувати її. Але вона не допустила до цього силою свого чаклунства. І як колись горезвісна Медея²⁰, домігшись у Креонта одноденної відстрочки, весь його палац і дочку разом із стареньким батьком спалила на попіл схованим у дарованому шлюбному вінку полум'ям, так і клята Мероя своїми похоронними заклинаннями падямою²¹ (про це вона мені недавно розповіла напідпитку), з допомогою таємного насильства над богами, замкнула всіх у їх власних домівках. Два цілісінькі дні люди не могли ні зняти замків, ні виламати дверей, ні навіть пробити діри у стінах, аж нарешті всі як один благально заголосили, присягаючись усіма святощами, що не тільки не торкнуться її, а й допоможуть їй, коли потра-

пить, бува, в біду. Тільки тоді вона змилосердилась і звільнила все місто. А того, хто підбурив людей проти неї, однієї бурхливої ночі, коли він зачинився у своєму будинку, перенесла з усім будинком, як той стояв, із стінами, підмурком і навіть самим ґрунтом далеко-далеко в інше місто, що стояло на вершині стрімкої гори і через те не мало води. Але коли для гостя не знайшлося місця серед щільно зімкнутих будинків городян, вона кинула будинок перед міськими ворітьми й пішла геть.

11.— Гай-гай, дивовижні,— кажу я,— і притому жахливі речі, мій Сократе, розповідаєш. І ти схвилював мене не на жарт і, признаюсь, здорово налякав. Почуваю себе так, немовби хтось увігнав у моє тіло не те що голку, а цілого списа. Гарно ми виглядали б, якби якимсь чудом дізналась чаклунка про нашу розмову, про те, що ми тут про неї казали. Ось що: лягаймо швидше спати і, виспавшись, чмихнемо вдосвіта звідси якомога далі. Не встиг я й договорити, як добряга Сократ, зморений цілоденними переживаннями та випитим вином, від якого відвик, заснув і захропів, аж луна пішла. А я зачинаю кімнатні двері, перевіряю засуви, навіть присуваю тапчан до дверей для більшої безпеки і тільки тоді сам лягаю. Спочатку страх не давав мені заснути, лише коли вже повернуло добре за північ, очі в мене почали зліплюватись. Ледве я заснув твердим сном, раптом з грюкотом (чого не буває, коли нападають злодії) двері розчахнулися, власне кажучи, вилетіли разом з завісами. Мій тапчанчик, коротенький, кульгавий на одну ногу, порохнявий, перевертається від несамовитого поштовху. Скочуюсь я на землю, тапчан падає і накриває мене.

12. Отоді-то я й переконався, як деякі почуття можуть звичайнісінько переходити у протилежні. Адже як часто сльози набігають на очі від радості, так я і в жахливому становищі не міг утриматися від сміху, як перекинувся з Арістомена в черепаху. Лежу ото в бруді під тапчаном та й зиркаю крадькома: що ж буде далі. Коли гульк — бачу двох літніх жінок, з яких одна тримала в руці засвічену лампу, друга — губку й оголений меч. І от зупиняються вони біля Сократа, що спокійно собі спав. Першою озвалася та, що з мечем: — Сестричко Пантіс²², ось мій дорогий Ендіміон²³, мій пестунчик, той, що вдень і вночі насолоджувався моїм молодим тілом, ось той негідник, що знехтував моїм коханням і не тільки обмовив мене, а й чкурнув од мене. І я, мов та Калліпсо²⁴, покинута

хитрим Одиссеєм, буду оплакувати свою вічну самотність. Потім, кивнувши на мене, каже до Пантії: — А ось його сердечний порадник, Арістомен, бо це ж він надумав утекти, а тепер напівживий лежить на підлозі, вирячив з-під ліжка очипці на нас і гадає, що йому безкарно пройдуть оті безсоромні наклепи на мене, які він поширював. Я вже постараюсь, щоб він скоро, що я кажу? — негайно, ба навіть у цю мить пожалкував, що вдався вчора до базікання, і за сьогоднішню влізливість.

13. Коли я таке почув, холодний піт мене облив, нещасного, все в мені затрепетало, так що аж тапчан затанцював на моїй спині, мов навіжений. А милесенька Пантія й каже, звертаючись до подруги: — Чому б нам, сестричко, та й не розтерзати цього гульця, як це робили вакханки²⁵, або, зв'язавши руки й ноги, не каструвати його? — На що Мероя (тут я зметикував: саме так звати цю жінку, бо опис Сократа чудово їй підходив) відповідає: — Ні, дорогенька, хай він поки що поживе собі, щоб було кому грудочку землі кинути на тіло цього невдахи. — І, відтягнувши голову Сократа направо, встромила йому в лівий бік шиї меч аж по руків'я, потім стала старанно збирати струмини крові у підставлений до рани бурдюк, щоб не пропала жодна крапля і не залишила по собі ніякого сліду. Бачив я все це на власні очі. Відтак мстива Мероя запустила праву руку глибоко в рану (гадаю, щоб нічого не пропустити в обряді жертвоприношення), аж до самих нутроців, і, попорпавшись там, витягла серце мого бідолашного товариша. З його горла, розсіченого ударом меча, добувся якийсь глухий звук, чи то пак слабе хрипіння, і він спустив дух. Тим часом Пантія, затикаючи губкою широчезний отвір рани, мовила так: — Гей ти, губко, у морі народжена, не пробуй через річку переправлятися! — Вчинивши таке злодіяння, вони відходять, але на прощання одна з них відсунула мій тапчан, і обидві відьми, розставивши над моїм лицем ноги, випустили весь вміст своїх міхурів і геть залили мене страшенно смердючою сечею.

14. Як тільки вони переступили поріг, двері негайно вертають на своє звичне місце, мовби нічого й не сталося, завіси ввійшли у свої жолоби, одвірки знову закріпилися, засуви були там, де раніше. А я, як був, так і залишився на підлозі; ледь переводячи дух, лежав, розпластаний, голий, промерзлий, залитий сечею, наче щойно з'явився на світ з материнського черева, а точніше, — напівмертвий,

що пережив власну смерть, або принаймні як злочинець, призначений на розп'яття²⁶.— Що буде зі мною,— подумав я,— коли вранці знайдуть зарізаного Сократа? Хто повірить моїм словам, хоч я буду й казати правду? Скажуть: — Як це так? Покликав би ти, чоловіче, принаймні на допомогу, якщо вже не міг, такий здоровило, справитися з жінкою! На твоїх очах ріжуть людину, а ти й рота не відкрив! А як це ти сам уцілів? Чому ця жінка пощадила свідка злочину, який міг би виступити проти неї на суді? Отже, коли ти уникнув смерті, то тепер іди за своїм товаришем.

Такі й подібні думки мучили мене безперестанку, а тим часом ніч кінчалася. Найкращий вихід із становища, яке склалося, як здавалось мені,— це непомітно вислизнути вдосвіта і пуститись у дорогу хоч би навпомацки. Беру свою торбу, вкладаю ключ у замок, стараюсь відсунути засув. Але ці непідкупні й вірні двері, що вночі самохіть розчахнулись, тепер тільки після довгих моїх зусиль розчинились і дали мені змогу вийти надвір.

15. Коли я вийшов, заволав: — Гей, є тут хто-небудь? Відчини мені ворота, бо вдосвіта хочу рушити в дорогу.— На це відгукнувся нарешті воротар, ще напівсонний (а спав він десь за ворітьми на землі): — Хіба ти не знаєш, яка небезпека чекає на тебе від розбійників? Серед глухої ночі — в дорогу? Це ж божевілля! Якщо тобі при нечистій совісті життя не мило, то в кожного з нас голова на шийі, а не диня! А втратити голову за тебе аж ніяк не хочеться! — Розумію,— кажу,— але вже світанок близько. До того ж, що можуть забрати розбійники в такого злидаря? Невже не знаєш, дурню, що голого не може роздягнути навіть десяток силачів? — На це він, повернувшись на другий бік, буркнув спросоння: — А звідки мені знати, чи ти часом не перерізав горла своєму товаришеві, що з ним учора ввечері ти прийшов сюди переночувати, а тепер хочеш чкурнути? — В цю хвилину (прекрасно це пам'ятаю) мені привиділося, що земля піді мною розступилась аж по дно Тартара і голодний пес Цербер²⁷ роззявив свою пащу, щоб роздерти мене на шматки. Тоді і дійшло до мене, що добренька Мероя пощадила моє горло не з жалощів, а з жорстокості, щоб зберегти мене для розп'яття.

16. Отже, вертаюсь я у кімнату і починаю роздумувати, як би тут чимшвидше накласти на себе руки. Але оскільки

доля не дала мені жодного іншого засобу для самогубства, крім отого тапчана, я й почав промовляти:

— Тапчанчику, мій найдорожчий, ти, що зі мною пережив стільки злигоднів, ти — єдиний чесний свідок того, що сталося цієї ночі. Лише на тебе я зможу послатись як на свідка моєї невинності. Підкажи мені надійний засіб, як мені чимскоріше перебратись на той світ.— З такими словами я відрізую з тапчана мотузку, якою був він обтягнутий, закидаю і прикріплюю один кінець її до балки, яка виступала трохи під вікном, на другому кінці роблю міцний зашморг, стаю на тапчан і, високо піднявшись, всуваю у зашморг голову. Відштовхнув ногою опору, на якій стояв, щоб під тягарем тіла зашморг затягся навколо шиї й задушив мене, та раптом мотузка, очевидно стара і прогнила, обривається, я лечу звисока й падаю на Сократа, який лежав близько від мене, і разом з ним скочуюсь на землю.

17. Саме в цей момент вривається в кімнату двірник із скаженим криком: — Де той, що глибокої ночі спішно збирався в дорогу? Що, тепер хропе під ковдрою? — Тоді (не знаю, чи внаслідок мого падіння, чи від цього нестямного крику) першим прокидається Сократ, встає і каже: — Недарма постояльці проклинали трактирників! Цей нахабнюка вривається сюди непроханий, очевидно, щоб щось поцупити, своїм горланням будить з глибокого сну мене, вкрай стомленого.— На ці слова я, несподівано зрадівши, бадьоро схоплююсь і вигукую: — Глянь-но, кращий з воротарів: мій товариш і брат живий та здоровий, а ти вночі напідпитку плів, нібито я його прикінчив! — З цими словами я обіймаю Сократа й засипаю його поцілунками. Але від смороду жахливої рідини, якою мене облили трикляті ламії²⁸, йому так закрутило в носі, що він рвучко відштовхнув мене: — Іди геть,— гаркнув він,— від тебе несе, як з помийної ями! — Потім лагідно почав розпитувати в мене про причину цього нестерпного запаху. А я, безталанний, викручуюсь, удавшись до якогось наспіх вигаданого жарту, і повертаю розмову на інший предмет.— Чому б нам не вийти звідси,— кажу, обнявши його,— раннім ранком приємно мандрується.— Не чекаючи відповіді, підхоплюю свій клунок, і, розрахувавшись з трактирником за нічліг, ми рушили.

18. Пройшли ми чималий шмат дороги, а тим часом зішло сонечко і своїм саявом усе довкруг освітило. Тоді я уважно і з цікавістю починаю розглядати шию свого това-

риша, зокрема те місце, куди встромили йому, я ж виразно бачив уві сні, меча. І подумав собі: — Йолопе, здорово, видно, напився ти, що тобі такі страхіття привиділись! Сократ же коло тебе, неушкоджений, здоровий. Де ж та рана, де губка? Де, нарешті, поріз, такий глибокий, такий свіжий? — Перегодя, звертаючись до нього, кажу: — Цілком слушно твердять досвідчені лікарі, що обжерливість і пияцтво наганяють на людей прикрі і страхітливі сні. Таке, приміром, було й зі мною. Вчора, не знаючи міри в вині, я провів жахливу ніч, мені марилося щось дивне, привиджувались потворні страховиська, так що й досі здається, немовби я весь залитий і забруднений людською кров'ю. — На це він, посміюючись, відказує: — Чи кров'ю, це ще невідомо, а сечею, то ти весь просяк. Щоправда, і мені снилося, ніби мене мордували. Бо і горло боліло, і мав я враження, неначе хто серце в мене з грудей виривав. Навіть і тепер душно мені, коліна трясуться, хода невпевнена, і я не проти того, щоб перекусити для зміцнення сил. — Згода, — кажу, — ось тобі готовий снідачок! — З цими словами я знімаю з пліч дорожню торбу і швидко даю йому хліб із сиром. — Сядьмо, — запрошую, — біля оцього платана.

19. Так ми й зробили — посідали, і я накинувся на їство, позираючи, як мій товариш хапливо уминає скибку за скибкою. Раптом помічаю, він зовсім ослаб, зблід. Обличчя стало як у мертвяка; а відкушений шматок хліба, хоч був і малесенький, від страху (тут постали перед очима нічні відьми) застряв у мене в горлі і ні туди, ні сюди. Та й те, що не було перехожих, збільшувало мою тривогу, бо хто повірить, що один із двох подорожніх загинув без участі другого? Тим часом Сократ, як тільки наситився досхочу, відчув нестерпну спрагу. Мабуть, тому, що з'їв більшу частину пречудового сиру. Неподалік від платана текла спокійна річка, немов тихий ставок, ясна, як срібло або скло. Тим-то звертаюсь до Сократа з такою порадою: — Піди заспокой свою спрагу кришталевою водою із річки. — Він схоплюється, швидко знаходить зручне місце на березі, стає на коліна і жадібно нахиляється до води. Але не встиг торкнутись краєчком-губ вологи, як на його шиї відкривається широка й глибока рана, з рани випадає губка й витікає цівка крові. Неживе тіло покотилося б у річку, якби я не втримав його за ногу й не витяг на високий берег. Там, оплакавши похапцем бідолашного, закопав його в піщану землю біля річки. Сам, страшенно

переляканий, тремтячи за свою шкуру, я кинувся тікати бездоріжжям і пустинними шляхами, немовби і справді в мене на совісті вбивство людини; тож відрікся я від батьківщини й родинного дому, пішов на добровільне вигнання. Тепер живу в Етолії, де й одружився вдруге.

20. Таке розповів нам Арістомен. Але його супутник, який з самого початку з недовірою ставився до розповіді, озвався: — Тьху! Чи чув хто більшу небилицю, нікчемнішу брехню? — І він звернувся до мене: — А ти, судячи з одягу й поведінки, освічена людина, віриш такій бредні? — Я, — відказую, — нічого не вважаю неможливим: що Доля присудить людині, повністю здійснюється. Адже й зі мною, з тобою, та й з усіма людьми трапляються дивні і просто неймовірні речі. Якщо розповісти, ніхто не повірить із тих, хто цього не пережив. Я, клянусь Геркулесом, вірю цьому чоловікові і щиро вдячний йому за те, що він розважав нас дотепною, цікавою розповіддю: завдяки йому я й не зоглядівся, як подолав втомливу дорогу. Та й мій коник, гадаю, радий-радісінський такій послугі, бо, не змучивши його, я добрався аж до самих воріт міста скоріше на своїх вухах, аніж на його спині.

21. І тут настав кінець нашої розмови та спільній подорожі. Мої два супутники повернули наліво до найближчої садиби, а я зайшов у перший зустрічний заїзд і спитав там літню хазяйку, чи не Гіпата оце місто? Вона підтвердила. Тоді я почав розпитувати, чи не знає вона часом Мілона, одного з найзнатніших тутешніх громадян. Вона засміялася та й каже: — Справді-бо, першим громадянином вважається тут Мілон, його дім за мурами міста, перший скраю. — Жарт жартом, тітонько, але скажи, будь ласка, що він за один і де живе? — Бачиш, — каже, — он крайні вікна, що на місто дивляться, а з другого боку двері виходять у найближчий провулок? Ось там і живе Мілон, людина грошовита, казковий багатій, але разом з тим горезвісний скупердяй, відомий як найпослідуша падлюка, бо займається прибутковим лихварством, бере в заставу золото і срібло. Цей брудний скупій живе в нужденній халупі відлюдно разом із жінкою, яка розділяє з ним його жалюгідне животіння. Тримає він лише одну-єдину служницю і ходить у драпті, як жебрак. — На це я мало не впав зо сміху, подумавши собі: — Завбачливо потурбувався про мене мій дорогий Демей, доручивши мене в час подорожі такому чудовому чоловіку. В його гостип-

ній хаті не доведеться мені боятись ні диму з вогнища, ні кухонного запаху.

22. З такими словами підходжу до будинку, до якого було вже рукою подати, і починаю барабанити в міцно зачинені двері. Довелось довгенько почекати, поки нарешті вийшла якась дівчина: — Гей ти, окаянный, — гримнула на мене, — чого так грюкаєш у двері? Під яку заставу хочеш позичити гроші? Хіба не знаєш, що ми в заставу приймаємо лише золото і срібло? — Ти могла б і ввічливіше поводитись, — я на те відповідаю, — не за пизкою прийшов я, скажи краще, чи застав я вдома твого господаря? — Звичайно, — відповідає, — а навіщо він тобі потрібен? — Маю для нього листа від Демеї з Корінфа. — Зараз доповім йому, — каже, — а ти почекай тут на мене. — З цими словами грюкнула дверима й пішла геть. Повернувшись перегодя, сказала: — Господар просить.

Входжу і бачу, що господар лежить на невеличкому тапчані і збирається обідати. Біля його ніг сидить якась жінка, стіл був накритий, але ще страв не подано. — Ось, — каже, — чим можу тебе угостити. — Чудово, — відповідаю я і вручаю йому листа Демеї.

Ознайомившись нашвидку з його змістом, Мілон звертається до мене: — Як це гарно з боку мого друга Демеї, що він мені такого визначного гостя прислав!

23. Відтак каже жінці уступити місце, а мені велить сісти замість неї. Коли я з ввічливості завагався, він, схопивши за полу, потягнув на вільне місце: — Сідай, — каже, — сюди, бо зі страху перед злодіями не маємо більше стільців і не можемо придбати в достатній кількості хатнього начиння. — Я сів на вказаному місці.

Тоді він почав так: — Твоя витончена поведінка і майже дівоча соромливість наводять мене на здогад, що ти людина знатного походження, і я, певне, не помилився. До речі, те ж саме повідомляє у своєму листі мій друг Демея. Не знехтуй, прошу тебе, моїм скромним житлом. Сусідня кімната — до твоїх послуг. Почувайся в нас як у себе вдома! Твоя присутність підніме повагу до нашого дому, та й ти зможеш прославити своє ім'я. Адже, задовольнившись скромною домівкою, ти суперничатимеш щодо чеснот із тезкою твого батька — знаменитим героєм Тезеєм, що, як відомо, не погордував вбогою гостинністю старенької Гекали²⁹. — Тут він кличе служницю й дає їй таке розпорядження:

— Фотідо, візьми речі нашого гостя й занеси їх обережно в оту кімнату! Потім принеси швиденько з комори олії для натирання, рушник і взагалі все, що потрібно, і заведи гостя в найближчу лазню. Він-бо стомився від довгої й тяжкої дороги.

24. Коли я почув таке, врахувавши скупість Мілона, і, щоб прихилити його більше до себе, кажу: — У мене все це є, бо звук мати при собі. І дорогу до лазні легко зможу розпитати. Але найбільшу маю турботу, щоб мій коник, який благополучно доставив мене сюди, був забезпечений кормом. Тим-то, Фотідо, візьми оці грошенята й купи йому сіна та ячменю. — Після того, як мої речі були складені у відведеній мені кімнаті, я пішов у лазню. По дорозі звернув на базар, щоб купити щось із їжі. Там побачив виставлену на продаж чудову рибу. Розпитую про ціну. Продавець заправив сто срібняків. Торкуюсь і нарешті купую рибу за двадцять денаріїв³⁰. Виходячи з ринку, натикаюсь на Піфія, свого шкільного товариша з Афін. Спочатку він досить довго приглядається до мене, а впізнавши, кидається на ший, міцно обіймає, цілує сердечно: — Мій Луцію, — вигукує, — давненько ми не бачилися! Либонь, з того часу, як попрощалися з Клітієм, нашим учителем. Що тебе сюди принесло? — Завтра дізнаєшся, — відказую, — але що це? Поздоровляю тебе з високою посадою. Бачу при тобі почет з пучками різок і сам ти в одязі, який носять урядовці. — Продовольством займаюсь, — пояснює він, — я на посаді едила³¹. Якщо бажаєш купити щось, можу стати в пригоді. — Відмовляюсь я від його послуг, тому що вже вдосталь запасся рибою. Але Піфій, помітивши в моїх руках кошик, починає перебирати рибу, щоб краще її розгледіти, і питає: — То за скільки ти купив це паскудство? — Ой, ледве мені вдалося видерти за двадцять денаріїв.

25. Почувши таке, він миттю хапає мене за праву руку і тягне назад на ринок. — То в якого негідника ти купив цей непотріб? — Я показую йому на старигана, який сидів у кутку. На нього він прожогом накидається й починає грізним голосом, як і годиться едилові, гримати: — Е, ти, сякий-такий! То ти дереш шкуру з наших друзів і взагалі зі всіх приїжджих? Продаєш утридорога нікудишню рибу? Такі, як ти, заповзялись дорожнечею продуктів перетворити оце місто, квітку Фессалії, у кам'яну пустелю! Стривай-но! Безкарно це тобі не пройде! Я так усиплю, що затамиш, як обдурювати покупців! — І, висипав-

пи з мого кошика рибу, каже своєму помічникові розтоп-тати її. Задоволений такою суворістю свого розпоряджен-ня, мій Піфій прощається зі мною: — Як гадаєш, Луцію, для старого, мабуть, така ганьба достатня покара? — Снантеличений цією подією і прямо-таки приголомшений, я поспішаю в лазню, втративши завдяки рішучим діям товариша-мудрагеля і гроші, і вечерю. Викупавшись, вер-таю назад у господу Мілона і в свою кімнату.

26. Входить раптом служниця Фотіда й каже: — Госпо-дар просить. — Але я, знаючи ощадливість Мілона, чемно вибачаюсь, мовляв, втому після подорожі розжене краще сон, ніж їжа. Одержавши таку відновідь, він сам заходить у мою кімнату, бере мене за руку й намагається ласкаво відвести до себе. І коли я вагаюся, скромно упираюся, він заявляє:

— Не відступлю звідси, поки не погодишся, — і клят-вою підтверджує свої слова. Ну що ж, рад не рад я підкоряюся його впертості. Він веде мене до свого тапча-на. Коли я сів, починає розпитувати: — То як же пожи-ває мій Демея? Що поробляє його жінка? Як там його діти? Як маються домашні? — Розповідаю докладно про все. Далі він розпитує про мету моєї подорожі. Коли і це я сумлінно виклав, він замучує мене розпитуваннями про моє рідне місто, про знатних його громадян, навіть про самого правителя³². А я, до знемоги натовлений-виснаж-ливою дорогою, а також заморений безконечним потоком запитань, засипаю на півслові і, повністю вибитий із сил, ледь повертаю язиком. Помітивши це, Мілон нарешті ме-не відпускає. Так я звільнився від пустої балаканини й голодної вечері в гидкого старигана, обтяжений сонли-вістю, а не їжею, бо ж ситий був одним базіканням. По-вернувшись у кімнату, я знайшов нарешті бажаний спочин.

Книга друга

1. Як тільки сонце знову розвіяло ніч і настав день, я випірнув зі сну і з постелі. Взагалі-то я людина неспокій-ної вдачі і надмірно жадібний пізнавати все дивовижне й рідкісне. Усвідомлюючи, що перебуваю в самому серці Фессалії, визнаної одностайно батьківщиною чорної ма-гії, я зрозумів тепер, чому історія, що її розповів незрів-нянний попутник Арістомен, бере початок саме з цього

краю. Мучила мене жадоба знань, з цікавістю оглядав я все, що мене оточувало. І не було в цьому місті нічого такого, що я вважав би за те, чим воно було насправді, а все здавалось мені перетвореним у щось інше чаклунськими заклинаннями. Так, камені, по яких я ступав, ввижались мені окам'янілими людьми, птахи, щебетання яких я слухав,— опереними людьми, дерева, що росли навколо мурів міста,— людьми, покритими листям. Мені марилося, ніби джерельна вода б'є з людських тіл, здавалося, що статуї й картини почнуть ходити, стіни ось-ось промовлять, воли та інша худоба віщуватимуть, а з самого неба, з його сонячних просторів раптом полине якесь провіщення.

2. В такому настрої і майже цілком опанований нестерпною цікавістю, вештаюсь я, розглядаючи все довкруг себе, але не знаходжу будь-якого натяку і взагалі якого-небудь сліду для заспокоєння моєї жаги. Швендяю, немов підхмелений гультьай, від брами до брами. Враз мимохіть приходжу на ринок. Тут, наддавши ходи, наздоганяю якусь жінку, яка йшла в супроводі багатьох слуг. Дорогоцінні прикраси, оправлені золотом, і ткані шати, без сумніву, вказували на те, що це знатна особа. Поруч з нею тупав сивоголовий старець. Він, поглянувши на мене, вигукнув: — Яка зустріч! Це ж Луцій! — Далі цілує мене і шепче щось, чого я не дочув, на вухо тій жінці. — Чому ти не підійдеш і не привітаєшся із своєю родичкою? — Не смію,— кажу у відповідь,— незнайомий-бо з цією жінкою, і, почервонівши, з опущеною головою, відступаю назад. Але вона, вп'явшись у мене очима, озвалася: — Ось вона, шляхетна сором'язливість його шановної матері Сільвії! Та й виглядом він схожий на матір: високий на зріст, стрункий, але не худий, ніжний рум'янець, русяве і від природи кучеряве волосся, очі голубі, але зіркі і сяючі, немов у орда, обличчя — звідки не глянеш — квітуче, хода владна й легка.

3. Опими своїми руками,— вела далі вона,— я виховала тебе. Хіба не так? Я не тільки родичка, а й молочна сестра твоєї матері. Обидві ми з роду Плутарха, одна в нас була годувальниця, росли ми разом, як дві сестри. Різнимось хіба що становищем: її чоловік — високопоставлена особа, а мій — звичайнісінька собі людина. Я — та Біррена, ім'я якої тобі, очевидно, відоме, бо з уст твоїх батьків ти частенько його чув. Тим-то з довірою прийми мою гостинність, більше того, вважай мій дім сво-

їм.— На це (тим часом рум'янець зійшов з мого лица) я відповів: — Незручно мені, тітонько, покидати без будь-якої поважної причини мого господаря Мілона. Але постараюсь зробити так, щоб ти і він були задоволені. Кожного разу, коли мені доведеться сюди приїхати, неодмінно буду зупинятись у тебе.— Ось такою невимушеною розмовою ми себе розважали і через декілька кроків опинились перед домом Біррени.

4. Атріум¹ її будинку був пречудовий. В кожному з чотирьох його кутів стояли на колонах статуї богині Перемоги з пальмовою гілочкою в руці². Богиня, хоч і з розпростертими крильми, зображена була непорушною, а рожеві пальці її стіп торкались хиткої опори — рухомої кулі. Здавалося, що богиня не спирається на неї, а просто піднімається в повітря. Посередині кімнати височіла статуя Діани, виконана з пароського мармуру³. Досконалий твір! Він зображав богиню з розвіяною шатою, в стрімкому русі. Статуя звертала на себе увагу одразу ж при вході, викликаючи подив своєю величчю. По обидва боки від богині стояли чуйні собаки, немов для її захисту, також з мармуру. Очі в них грізні, вуха нашорошені, ніздрі роздуті, зуби вишкірені. Якби десь поблизу залунав собачий гавкіт, то можна було б подумати, що він виривається з оцих кам'яних пащ. Незрівнянний скульптор дав неперевершений зразок майстерності: задні лапи спирались на землю, а передні і підняті груди зводилися вгору, немов у бігу. Ззаду статуї темніла печера в скелі, оповита мохом, травою, листям, віттям, де-не-де виноградом і розквітлими кущами,— усе це з каменю. Морок печери освілював відблиск білосніжного мармуру статуї. Край скелі звисали яблука й виноградні грона, так по-мистецьки виконані, що здавалися справжніми. Складалося враження, що можна буде зірвати якесь із грон, щоб посмакувати, коли спілим кольором розмалює їх барвиста осінь. Якщо нахилитись до джерела, яке било з-під ніг богині і дзюрчало, збігаючи маленьким струмочком, то мимоволі складалось враження, що, крім іншої правдоподібності, ці грона хитаються, як справжні на виноградній лозі в саду. Серед кам'яних гілок видно статую Актеона⁴. Зображений він у ту мить (причому постать його відбивається у воді струмка), коли перетворюється на оленя, втупившись цікавим поглядом у Діану, яка збирається купатись.

5. На те моє захоплення Біррена каже: — Все, що бачиш,— твоє.— Водночас велить вона всім вийти, щоб

вести зі мною розмову наодинці. Коли ми залишилися без свідків, вона так мене повчає: — Ця богиня, дорогий Луцію, свідок, як страшенно я боюсь за тебе, як хочеться мені оберекти тебе від лиха, немов рідну дитину. Бережися, бережися згубних підступів і небезпечних принад Памфіли⁵, жінки Мілона, в якого гостюєш. Ходять уперті чутки, що вона — люта чаклунка, неперевершена майстриня заклинати душі покійних. Досить їй дихнути на гілочку, камінчик чи якусь іншу річ, щоб весь білий світ опустився в морок Тартара і став первісним хаосом. Як тільки вгледить вродливого юнака, враз охоплює її така любовна жага, що вона не в силі відірвати від нього очей. Спокушує його пестощами, підкоряє серце, опутує навіки тенетами неситого кохання. Стійкіших і гордовитих з власної легкої руки перетворює в камінь чи якусь тварину. Були й такі, що їх вона й зовсім із світу звела. Ось чому я тремчу за твоє життя і раджу остерегатися її. Цій жінці не дає спокою несити хіть, а ти при своїй молодості і вроді — ласий шматочок для неї. — Таку розмову вела зо мною сильно зажурена Біррена.

6. Тим часом у мене, як тільки я почув давно жадане слово «чаклунство», пробудилась надмірна цікавість. Я й не думав остерегатися підступів Памфіли, навпаки, мені страшенно захотілось навчитися чорнокнижництва в цієї жінки, і я схильний був стрімголов кинутись у безодню. Як очманілий, не в силах подолати в собі нетерпіння, вириваюсь я з рук Біррени, немов з кайданів, і, квапливо попрощавшись, щодуху біжу до господи Мілона. Коли, схожий на божевільного, наддаю ходи, по дорозі роздумую: — Гей, Луцію, не лови гав! Ось коли матимеш нагоду заспокоїти найнотаємніше із своїх бажань, натішитись найдивовижнішими небилицями. Облиш дитячий страх! Сміливо берись одразу за діло, але не вдавайся в любові з господинею: гріх зганьбити подружнє ложе добродісного Мілона. Зате із служницею Фотідою не церемонься. Бо і личко в неї гарненьке, і вдача весела, і дотеп гострий. Вчора ввечері, коли ти йшов спати, вона ввічливо проводжала тебе до спальні, ніжно поклала в ліжко, дбайливо накрила ковдрою, поцілувавши в чоло: з усього видно було, як нерадо відходить вона, нарешті таки відійшла, раз у раз оглядаючись. Отож удачі тобі, Луцію, не барись, поспробуй щастя в Фотіди.

7. Заглиблений у такі роздуми, підходжу я до дверей Мілона, беззастережно схвалюючи свій намір. Удома не

застаю ні Мілона, ні його жінки, тільки люблю мою Фотіду. Вона парізувала кусочками нутроці і м'ясо для начинки. Я ще здалеку чую смачний запах ковбаси. Сама ж Фотіда, чепурно одягнена в льняну туніку, підперезана рожевим блискучим поясом високо, під самими персами, мішала їжу в горшку своїми ручками, схожими на квітки. Під час цієї роботи тіло її плавно вигиналося, стегна ледь помітно дрижали, гнучкі плечі м'яко хвилювались. Я остовпів з подиву і став як укопаний, і піднялися члени мої, які досі спокійно лежали. Нарешті звертаюся: — Як мило, як зграбно, моя Фотідо, рухаєш оцим горшком і сідницею! Яку то смачну страву ти вариш? Щасливий, безмежно щасливий той, кому дозволиш хоч палець у неї вмочити! — На це Фотіда, дівчина лепська і дотепна, так відповіла: — Забирайся, відійди геть, небораче, від мого вогнику. Якщо тебе хоч злегка зачепить іскорка, то спопелить уцент. Тоді ніхто не загасить твоєї пожежі, хіба що я, бо я вмію здвигати і солодко приправляти не тільки горшки, а й ліжко.

8. При цих словах вона значущо підморгнула мені й засміялась. А я все не йшов, поки не окинув її поглядом. Зрештою, зайва річ розводитись про її принади: для мене в жінок найважливіше було личко і коси. Завжди я спочатку задивлявся на них на вулиці, потім насолоджувався ними наодинці у себе вдома. Таке зацікавлення цілком зрозуміле і має під собою ґрунт, бо ця найпримітніша частина постаті завжди відкрита і насамперед впадає у вічі. Чим для решти тіла є красивий одяг з життєрадісними, квітчастими узорами, тим для голови природною окрасою є коси. Зрештою, багато хто з жінок, щоб показати спокусливі приваби своєї фігури, знімають із себе вбрання, бо ж прагнуть зачарувати мужчину нагою красою, сподобатись більше рожевим кольором шкіри, аніж золотоканими шатами. Але якби (страшно подумати про це, нехай ніколи таке не трапляється ні з ким), якби від голови якоїсь неперевершеної красуні відняти коси і таким чином позбавити обличчя природної краси, то хоч би це була жінка, що зійшла з небес, хоч би, голублена хвилями, випірнула вона з морських глибин, хоч би, скажу навіть, була б це й сама Венера в супроводі всіх Грацій⁶ і із почтом незлічених Купідонів⁷, підперезана чарівним поясом⁸, напахчена кіннамоном⁹ і ще якимись п'яними ароматами, однак лиса, нікому не могла б вона подобатись, навіть своєму Вулканові.

9. Що може зрівнятися з косами, які чарують приємним кольором та блиском, косами, які виграють на сонці всіма барвами веселки або тихо відсвічують, міняючи відтінки: то золотом пломеніють, то переходять у м'який медовий тон, то набирають густої чорноти, котра може пошперничати з темно-синім оперенням шийки голуба? Що може зрівнятися з волоссям, яке, намащене аравійською олією, розчесане тонкими зубчиками гарного гребінця, зв'язане ззаду у вузол, звертає на себе увагу коханця і, мов у дзеркалі, але наскільки приємніше, відбиває в собі його подобищу. Що може бути принагідніше від зачіски, коли заплетене в косички волосся оповиває маківку або широкими хвилями спливає на плечі? Одне слово, що може бути важливішим для жінки, як не її зачіска? Отже, хоч би жінка нарядилася і в найкоштовнішу шату, прикрашену золотом та коштовностями, хоч би не знати як причепурилась вона, але, гай-гай, витонченою її не назвеш, якщо не матиме відповідної зачіски. Та моїй Фотіді додавало чарівності не вигадливо зачесане волосся, а природний безлад у ньому, бо пишні кучері плавно спадали з потилиці, стелились по шиї і спочивали на облямівці шати. Її коси закінчувались легким звитком, а на вершечку голови зв'язані були у вузол.

10. Я не в силі був далі витримати пекучої жаги і, нахилившись над Фотідою, поклав солодкий поцілунок туди, звідки в неї починалося волосся, зачесане на маківку. Тоді вона повернула голову і, зиркнувши скося на мене, сказала: — Ех, ти, школярику! Щось занадто тягнешся до ласощів, солодких і водночас гірких. Гляди-но, щоб, скуштувавши надмірно солодкого меду, ти не зазнав потім жовчної гіркоти! — Нічого, — відповідаю, — я ладен, моя голубко, за один твій поцілунок дати себе обпекти, розтягнути на цьому вогні, бо той поцілунок додасть мені сил перенести будь-які муки! — З цими словами я пригорнув її до себе ще сильніше й почав цілувати. А вона, змагаючись зі мною в любовній пристрасі, відповідала мені такою ж жагою. Вже запашний подих її відкритих уст і солодкий, як нектар, дотик язика вказували на те, що бурхлива хіть заволоділа нею. — Гину, — зойкнув я, — ні, вже я пропав, якщо не змилуєшся наді мною. — Вона, засипаючи мене поцілунками, одказує заспокійливо: — Візьми себе в руки. Я буду твоєю, хвилини ж нашої втіхи відкладаю не на довго. Як тільки засутеніє, прийду до

тебе в спальню. А тепер ідиш підготуйся, бо я збираюсь цілу ніч воювати з тобою що є сил і від душі.

11. Досхочу наговорившись, ми розійшлися. Ополудні Біррена прислала мені в гостинець жирненьке порося, п'ять курочок і жбан чудового старого вина. Покликав я тоді Фотіду й кажу: — Поглянь, непроханий прийшов до нас Вакх ¹⁰, спонукач і зброносець Венери. Ще сьогодні ми видудлимо все це вино, щоб воно забрало в нас соромливу стриманість і розпалило нашу пристрасть. Це — єдина живність, потрібна на кораблі Венери; під час безсонної ночі в лампі не повинно забракнути олії, а в келиху — вина. Решту дня я присвятив лазні й підкріпунку, бо на запрошення добряги Мілона взяв участь у скромній вечері, під час якої, пам'ятаючи перестороги Біррени, з острахом відвертав зір від обличчя його жінки, немов від Авернського озера ¹¹. Зате весь час не спускав очей з Фотіди, яка прислуговувала нам, і це підтримувало мене на дусі. Враз Памфіла з очима, прикипілими до лампи, врочисто проказала: — Ну і злива ж буде завтра! — Коли чоловік запитав, звідки в неї такі відомості, жінка відповіла, що це лампа їй провіщає ¹². Мілон зареготав на таке пояснення і мовив: — Ой, ой! У цій лампі сидить неабияка Сівілла ¹³, яка з висоти свічника спостерігає за всіма небесними явищами, навіть за сонцем.

12. Тут я зауважив: — Існує безліч прикладів такого віщування, і в цьому немає нічого дивного. Цей вогник, хоч і малесенький і запалений людськими руками, але пам'ятає про великий небесний вогонь, немов про свого батька. Через те він у божественному провидінні знає, що той великий вогонь задумує вчинити на висотах ефіру, і сам здатний нам провіщати ¹⁴. Ось зараз у нас, у Корінфі, перебуває проїздом якийсь халдейський ворожбит ¹⁵, який дивує тутешніх жителів неймовірним хистом: за добрі гроші будь-кому провістить його долю. Він може точно сказати, в який день краще всього одружитися, в який день закласти міцні підвалини будинку, який день корисний для купця, який зручний для мореплавства, який — для сухопутної подорожі. Також мені на запитання, як закінчиться моя подорож, намовив силу-силенну найрізноманітніших дивин. Так, він пообіцяв мені славу гучну, запевнив, що я стану героєм дивовижних пригод, про які розповідатимуть книги.

13. З усмішкою сприйняв мої слова Мілон і запитав, як виглядає той ворожбит і як звати його. — Високий на

зріст,— кажу,— і смуглявий; а звати його Діофан¹⁶.— Той самий! — вигукнув Мілон.— Ніхто інший! Знай, він і тут, у нашому місті, заробляв нечувано, мало того, добився чималого маєтку, але, бідолаха, якимсь чином скотився на саме дно злиднів чи то пак нікчемності. Було це так. Одного прекрасного дня, коли він у тісному колі городян ворожив, з чим хто звернеться, підійшов до нього один купець, на ім'я Кердон¹⁷, і попросив прикинути, якого дня йому найкраще було б вирушити в ділову подорож. Той назвав день, і Кердон витягнув гаманець, висипав гроші і вже відрахував був сотню денаріїв як винагороду за пророкування, коли раптом ззаду крізь натовп протискується якийсь молодик, на вигляд знатного роду, хапає ворожбита за полу і, коли той оглянувся, обіймає і розцілює його. Халдей відповів йому тим самим і посадовив поруч себе. Ошелешений несподіваною зустріччю, зовсім забув, чим у цю хвилину був зайнятий. Промовив до молодика: — Коли ти прибув сюди? Діждатись тебе не можу.— А той відказує: — Таж оце якраз надвечір. А тепер ти мені, братику, повідай, як подорожувалось тобі суходолом і морем, коли квапливо відплив із острова Евбеї? ¹⁸

14. На це уславлений халдейський ясновидець Діофан, не тямлячи де він і що з ним, каже: — Ой, нехай би моїм ворогам і недругам така страхітна випала справжнісінька Одиссеєва подорож! Бо ж корабель, на якому я плив, пошкоджений буревіями, втратив обидва стерна і ледь доплив до протилежного берега, а потім, наскочивши на скелю, пішов на дно. Все майно наше загинуло, нам пощастило врятуватися вплав. А те, що подарували нам співчутливі незнайомі люди або доброзичливі друзі, стало здобиччю розбишак. При цьому загинув на моїх очах мій єдиний брат Арігнот, що пробував опиратися зухвальцям.

Поки ворожбит вів свою сумну розповідь, купець Кердон — за свої грошики, якими мав заплатити за ворожбу,— тільки його й бачили! Отоді лише схаменувся Діофан і зметикував, як поплатився за свою нерозторопність, надто, коли побачив, що всі присутні аж заходяться від сміху.

Але тобі, дорогий Луцію, тобі одному ворожбит сказав чистісіньку правду. Хай щастить тобі і в житті, і в дорозі!

15. Під час цієї довгої розповіді Мілона я стиха стогнав і сам себе проклинав за те, що через недоречне базікання, до якого я, до того ж, несамохіть спричинився,

втратив добру частину вечора й позбавив себе приємних його плодів. Нарешті, переборовши несміливість, звертаюсь до Мілона: — Зоставлю славетного Діюфана, хай собі борюкається зі своєю долею, нехай і далі дере шкуру з людей і знову втрачає видурене — на суходолі й на морі! А мені дозволь піти раніше на відпочинок, бо ще й досі відчуваю вчорашню втому. — Сказав — зробив. Спішу до своєї кімнати, де, як бачу, все вже підготовлене для порядної гулянки. Та й слугам постелено якнайдалі від моїх дверей, очевидно, для того, щоб ніхто не підслуховував нашої нічної метушні. Біля мого ліжка стояв столик, весь заставлений смачними залишками від вечері, стояли на ньому великі келихи, до половини наповнені вином, які чекали, щоб долити до нього води¹⁹, поруч — бутель з широким отвором, — шийку відбито, щоб зручніше було черпати. Одне слово, є вино й підходяща закуска для любовного поєдинку.

16. Тільки-но я приліг, як ось уже й моя Фотіда, вклавши спати свою господиню, вбігає усміхнена з трояндовими вінками і з цілою купою не зв'язаних троянд у подолі. Вона полум'яно цілує мене в уста, оповиває мої скроні віночком, обсипає квітами, бере келих, доливає до нього теплої води й подає мені, щоб я пив. Але не встиг я вихилити до дна, як вона лагідно віднімає у мене келих і решту напою з насолодою випиває малими ковтками, не зводячи з мене очей. Потім прийшла черга на другий і третій келих, далі келих часто переходив у нас із рук у руки. Незабаром вино вдарило мені в голову, і душа і тіло невтримно запрагли любовних утіх. І без того нетерплячий і збуджений, я скидаю із себе одяг і звертаюсь до Фотіди: — Змилуйся! Скоріше заспокой мою жагу! Адже ти бачиш, я готовий вступити у нещадний бій, на який ти мене викликала без законного попередження²⁰. Як тільки я відчув, що моє серце прошила стріла Купідона, я й собі з усіх сил натягнув лук і тепер страшенно боюсь, щоб від надмірної напруги не трісла тятива. Отож, як бажаєш мені догодити, розпусти свої коси, хай вільно спадають вони, візьми мене в свої солодкі обійми.

17. У відповідь на це Фотіда швидко прибрала весь посуд зі столу, зняла з себе всю одягу, розпустила волосся, готова до радісної насолоди, немов Венера, яка винирнула з хвиль морських²¹. І ледь закриваючи рожевою ручкою гладеньке лоно, скоріше для того, щоб його вигадливо відтінити, аніж соромливо заслонити, каже: —

Нужбо, вступай у бій і мужньо бийся! Я не поступлюсь перед тобою і спину не покажу. Настунай, якщо ти мужчина, бий щодуху, сам готовий загинути. В сьогоднішньому бою не буде пощади.

З такими словами вона стрибнула в моє ліжко, і ми аж до світанку безупинно змагалися між собою, час від часу келихами відновлюючи сили і розпалюючи жагу, і отак без кінця і краю віддавалися любові. Збігли одна по одній, так само, як і ця, декілька ночей.

18. Якогось дня Біррена вперто наполягала, щоб я завітав до неї в гості на невеличкий бенкет. Я викручувався, як тільки міг, але вона й слухати не хотіла. Що було мені робити? Довелося звернутися за порадою до Фотіди, немов до оракула. Вона погодилась, щоб я пішов, хоч і не радо, бо не хотіла відпускати мене ні на крок від себе, але ласкаво дала мені коротку відпустку з тимчасовим припиненням бойових дій на полі бою кохання. Водночас попередила: — Вертайся з вечері якнайраніше, бо ватага з розбещених синків місцевої знаті порушує громадський спокій. То тут, то там побачиш посеред вулиці валяються трупи зарізаних людей, а озброєні загони намісника далеко звідси і не можуть звільнити громадян від такої зарази. Виглядаєш ти блискуче, а вони зневажливо ставляться до чужинців, і це може наразити тебе на велику небезпеку. — Не журись, дорога Фотідо, — намагаюсь її заспокоїти, — наші втіхи я не промінюю ні на які чужі вечері, недовго хвилюватимешся: я там не затримаюся. Зваж, піду я не сам: буде при мені меч, невідступний мій супутник, запорука моєї безпеки.

Ось так підготувавшись, я пішов на бенкет.

19. Зібралось у Біррени багато гостей і, як і личить великосвітській жінці, сам цвіт міста. Бенкет удався на славу. Впадали в очі чудові, оздоблені туєю²² й слоновою кісткою столи, вкриті золотими тканинами тапчани, великі келихи, по-різному красиві, але однаково дорогоцінні. Тут можна було побачити скло, майстерно шліфоване, там — кришталі, чистий як сльоза, в іншому місці — світле срібло, сліпуче золото і предивно оброблений бурштин, посуд для пиття з дорогоцінних каменів, і взагалі було тут таке, чого ніде не побачиш. Сила-силенна слуг-розрізувачів²³, пишно одягнених, вправно підносили вишукані страви, кучеряві хлопці в гарних туніках наливали старе вино в чари, оздоблені самоцвітами. Незабаром принесли світильники, і розмова за столом пожвавилась,

залунав дзвінкий сміх, посипались вільні жарти, заіскрився дотеп.

У цю хвилину й звернулась до мене Біррена: — Як почуваш себе в нашому краї? Наскільки мені відомо, ніяке місто не зможе зрівнятися з нашими храмами, лазнями та іншими будівлями. Та й живності у нас вдосталь. Люди користуються тут повною свободою, а чужинець, який приїжджає в справах, відчуває себе тут, як у гамірному Римі, а невимогливий прибулець може знайти сільський спокій; одне слово, для будь-кого перебування в нас приємне.

20. На це я так їй відповідаю: — Я цілком згоден з тобою, дорога тітонько, ніде я себе не відчував так добре, як тут. Але мушу зізнатися, страшенно боюсь таємних підступів магії, яких важко уникнути. Кажуть, навіть мерці в могилах не можуть тут безпечно спочивати: з багатьох та склепів хтось витягує останки трупів, щоб повернути їх на шкоду живим людям. Старі чаклунки навіть під час похоронних обрядів блискавично забирають тіла померлих, так що нема кого ховати. — До моїх слів хтось із присутніх докинув таке: — Найгірше, що тут і живих не падають. Я знаю одного чоловіка, який пережив жахливу пригоду: йому так спотворили лице, що годі його тепер упізнати. — На ці слова товариство пирснуло сміхом, причому обличчя всіх звернулись на гостя, який лежав собі в куточку. Він, збентежений впертими поглядами присутніх, почав бурмотіти, що так не годиться робити. Коли він хотів був підвестися з місця, Біррена мовила: — Ні, дорогий Телефроне, побудь іще трішки й люб'язно ще раз розкажи свою пригоду, щоб і цей мій хлопчисько, Луцій, міг потішитися твоєю захоплюючою й дотепною розповіддю. — На це Телефрон: — Ти, господине, незмінно виявляєш виняткову доброту, але годі терпіти нестерпну нахабність деяких людей! — Він уже не стримував себе. Але Біррена не поступалася, благала його своїм щастям-долею, щоб він розповів свою прикличку, і таки домоглася, що він хоч-не-хоч погодився.

21. Телефрон поклав кілька покривал одне на одне і, зіпершись на них ліктем, піднявся трохи на ліжку, потім витягнув правицю, її пальці уклавав, немов оратор, у такий спосіб, що мізинець і підмізинний пальці підігнув, два інші випростав, а великий, грізно виставлений, злегка зігнув²⁴. І повів цікаву розповідь: — Ще хлопцем-сиротою я подався з Мілета на Олімпійські ігри²⁵. По дорозі

забажав побувати і в цій частині знаменитого краю. Таким чином я об'їхав усю Фессалію і, на свою біду, прибув сюди — у Ларіссу. Я тинявся без діла по місту й сушив собі голову, як би його поповнити мій геть уже спорожнілий гаманець. Раптом помічаю на середині площі якогось високого на зріст старця. Стояв він на камені й вигукував: — Хто хотів би посторожити небіжчика, хай підійде й домовиться про платню.— Тоді я звертаюсь до якогось перехожого й питаю: — Що це означає? Невже у вас небіжчики мають звичку тікати? — Мовчи, чоловіче добрий,— каже той,— ти ще зелений і до того ж чужинець, тому, звісно, не знаєш, що тут, у Фессалії, де ти зараз перебуваєш, чаклунки, бува, відкушують у мерців шматки від лица, які потім використовують у своїх магічних діях.

22. Зацікавившись, я запитую: — Скажи, будь ласка, в чому полягає те сторожування? — Насамперед,— відповідає перехожий,— треба цілісіньку ніч не спати і на мить не зводити з трупа очей, не оглядатися. Тому що огидні відьми-перевертні прибирають вигляд будь-якої тварини і, підкравшись, можуть легко обманути очі самого Сонця, самої Справедливості²⁶. Вони можуть перекинутись то в птаха, то в собаку, то в мишу, іноді навіть у муху. Згодом з допомогою своїх лихих заклинань наганяють сон на вартівників. Годі й уявити, до яких витівок вдаються ці негідниці, щоб вдовольнити свої забаганки. А за таку собачу й небезпечну роботу платять усього-на-всього чотири-шість золотих. Ага! Ще одне. Мало не забув: якщо такий сторож прогавить, муситиме померлому, в якого щось відрізано й пошкоджено, відшкодувати втрати: відтяти шмат від власного обличчя.

23. Почувши таке, я підбадьорився, одразу підійшов до окличника: — Перестань горлати! — кажу йому.— Сторож уже знайшовся. Скажи, яка буде винагорода.— Одержиш,— відповідає,— тисячу золотих²⁷. Але будь пильний, юначе, ретельно й чесно охороняй тіло померлого від злих гарпій²⁸. Це тіло сина одного з вельмож міста.— Для чого,— кажу йому,— верзти дурниці! Перед тобою чоловік із заліза, якого сон не бере, зіркіший і за самого Лінкея або Аргуса²⁹. Перед тобою суцільне око.

Як тільки я це сказав, він подався зі мною мерщій до якогось будинку. Ворота були зачинені, тож впустив у двір через хвіртку і, відчинивши двері, ввів мене до темної кімнати з затуленими вікнами. Там показав на запла-

кану жінку в жалобному вбранні. Підійшовши до неї, окличник сказав: — Ось сміливець, готовий сумлінно охороняти тіло твого чоловіка.— Тут вона відкинула коси, які спливали з обох боків на щоки їй і відслонила личко, прекрасне навіть у горі. Поглянула вона пильно на мене і сказала: — Гляди ж, виконай свій обов'язок якнайсумлінніше.— Не журись,— відказав я,— все буде гаразд, підготуй лише пристойну винагороду.

24. Вона пообіцяла, потім підвелася з місця і повела мене до іншої кімнати. Там лежав мрець, оповитий сніжно-білим саваном. У присутності семи чоловік³⁰ вона відгорнула саван і залилася гіркими сльозами; присутні були за свідків, що тіло непошкоджене. Показувала кожную частину тіла зокрема, а хтось старанно записував її слова до таблички³¹.— Ось,— каже,— дивіться: ніс цілий, очі непошкоджені, губи не торкані, підборіддя не зачеплене. Засвідчіть це, шановні громадяни!

Після її промови було прикладено печатки до запису, і вона вже хотіла, було, відійти. Але я затримав її.— Розпорядись, щоб мені дали все, що потрібно.— А що саме? — запитує.— Лампу і то якнайбільшу й оливи стільки, щоб вистачило до світанку, теплої води, зо два жбани вина, чару і тарілку з рештками вечері.— Але вона похитала головою й каже: — Забирайся, блазню, геть! Бачите, він домагається останків вечері в домі, де панує жалоба, де вже ось кілька днів навіть дим з димаря не виходить. Ти що, обжиратися сюди прийшов? Краще б поплакав та посумував, як і годиться в цьому місці.— З цими словами вона звернулася до служниці й розпорядилася: — Мірріно, принеси лампу і оливи, потім зачини оцього сторожа у спальні й одразу вийди.

25. Залишившись на самоті з небіжчиком, я тер очі й намагався відігнати від себе сон, розважав себе пісеньками. Тим часом сутеніло, потім запала глибока ніч, і я опинився в цілковитій пітьмі. Мене брав дедалі більший страх. Коли дивлюсь — з'явилася в'юнка ласочка. Вона зупинилась передо мною і втупила в мене такий проникливий зір, що нахабність цього непоказного звірятка вивела мене з рівноваги. Оговтавшись від несподіваної зустрічі, я крикнув: — Іди геть, осоружна тварюко! — шукай собі товариства по горбках серед таких, як сама, поки ще не спробувала на собі моєї сили. Пропади пропадом! — Ласочка повернулася назад і миттю зникла з кімнати. А на мене раптом наліг нездоланний сон, ніби кинуло

мене в прірву, так що й сам дельфійський бог не відгадав би, хто з нас двох, розпростертих отут, справжній мрець. Лежав я, мов непритомний, і сам не від того, щоб мати сторожа. Отож і вийшло, що я ніби був і не був у цій кімнаті.

26. Коли голосне кукурікання чубатої громади півнів сповістило про кінець ночі, я нарешті прокинувся. Охоплений страшенною тривогою, підбігаю до мерця. Відслонюю його голову і, присвічуючи собі, починаю докладно перевіряти, чи все так, як було раніше. Вже й бідолашна жінка, заплакана і стривожена, разом з учорашніми свідками вбігає в кімнату і кидається на тіло чоловіка, довго розцілює його і згодом при світлі лампи перевіряє, чи все в порядку. Потім, обернувшись, кличе до себе свого економа Філодеспота³² й доручає йому виплатити сумлінному сторожеві винагороду. Після того, як гроші були вручені, звертається до мене: — Ми безмежно вдячні тобі, молодий чоловіче, за сумлінну службу. Далєбі, з сьогоднішнього дня вважатимем тебе членом нашої сім'ї.— На це я, зраділий від несподіваного заробітку і зачудований блискучими монетами, які розглядав з усіх боків, кажу: — Велике спасибі, ласкава господине, але скоріше вважай мене одним із своїх слуг і, якщо коли-небудь знадобляться тобі мої послуги, як сьогодні, без вагання наказуй.

Ледве я це сказав, як ураз домочадці всі, як один, проклинаючи мене за зловісну призивітку, хапаючи що під руку попало, кидаються на мене. Той кулаком зацідив мені в пику, інший ліктями тисне на мої лопатки, ще інший руками немилосердно мне мені боки, а ті ногами товчуть, тягнуть за волосся, шарпають на мені одяг³³. Нарешті, виштовхують мене, побитого й покаліченого, на вулицю, як колись було вигнано Аонійського юнака³⁴ чи віщого Піплейського співця³⁵.

27. На вулиці я приходжу до пам'яті й усвідомлюю, надто пізно, як необачно я кидав зловісні слова. І подумки визнаю, що цілком справедливо заслуговую на ще більші побої. Тим часом небіжчика, після того, як його достатньо оплакали і вже попрощалися з ним, виносять з будинку. Несуть його за звичаями предків як одного з найзнатніших громадян в урочистому поході через головну площу міста. Та от підбігає якийсь старець у жалобному одязі, весь у сльозах, припадає до похоронних нош, обіймає їх обома руками й голосить (його мову пе-

реривало безупинне схлипування): — Допоможіть, громадяни! Заступіться за вбитого юнака, відомстите якнайсуворіше цій лихій і зіпсутій жінці за оце страхітливе злодіяння. Благаю вас вашою честю, усім, що вам дороге. Вона, тільки вона отруїла цього нещасного юнака, сина моєї сестри, а вчинила таке, щоб загарбати його спадщину й догодити коханцеві.

Старець обливався гіркими сльозами і проклинав вдову перед кожним із присутніх. Натопи тим часом завирував, повіривши старцю. Почулись обурені вигуки: мовляв, жінку слід живцем пекти, дехто кинувся шукати каменюку, інші вже нацьковували собак, щоб загризли її. А вона проливає лицемірні сльози, присягається всіма святощами, бере небесних богів за свідків своєї невинності, відпирається від такого страшного обвинувачення.

28. Тоді старець і каже: — А що, коли покладемося на боже провидіння? Хай воно вирішить, хто з нас правий. Є тут відомий єгипетський пророк Затхлас³⁶. Він домовився зі мною за високу винагороду викликати на мить з того світу душу покійного й повернути життя тілу, яке перебуває вже за порогом смерті. — З такими словами він виводить на середину якогось чоловіка в льняному одязі й сандаліях з пальмового листа, з виголоною головою. Довго цілуючи його руки й обіймаючи коліна, старець благает: — Змилуйся, божий слуго, змилуйся заради небесних зірок, заради підземних богів, заради природних стихій, нічного безгоміння, коптійських священних місць³⁷, нільської повені, Мемфіських таємниць³⁸ та фароських калатай³⁹. Дозволь мертвому на хвилину побачити сонячне сяйво і в навечно заплющені повіки влиї частинку світла. Бо ж ми не ремствуємо і не відмовляємо землі небіжчикові, що йому законно належить, просим лише про тимчасове повернення його до життя, щоб мати можливість насолодитися помстою.

Пророк, зворушений благанням, кладе померлому на вуста якусь травинку, а іншу — на груди. Потім, повернувшись на схід, починає проказувати тиху молитву до всемогутнього Сонця, яке піднімалось над обрієм. Це видовище, сповнене глибокої врочистості й поваги, тримало у напруженні присутніх, підготовляло їх до неймовірного чуда.

29. Я втискуюсь у юрбу і біля самих похоронних носилок з високого каменя стежу з цікавістю за подіями. Дивлюсь і очам не вірю: груди померлого починають підніма-

тися, у венах пульсує кров, тіло сповнюється духом, і ось він встає й проказує: — Навіщо, питаю я вас, мене, який вже скуштував летейської води⁴⁰, вже плив по стіксійському озері⁴¹, ви повертаєте до життя на скороминущу мить? Перестань, благаю, перестань це чинити і дозвожь мені вернутись до мого спокою.— Кожний виразно чув його слова. Але пророк з іще більшим завзяттям наставляв: — Вияви перед народом таємницю смерті своєї, розкажи все докладно. Невже ти не знаєш, що своїми закляттями я можу викликати Фурий⁴² і твоє знесилене тіло піддати мукам? — Той, що лежав на похоронних носхах, слухається і зі стогоном свідчить таке: — Звело мене зі світу підступне чаклунство молодої дружини. Чаша із смертоносним напоєм позбавила мене життя, а подружнє ліжко, ще тепле, довелося залишити перелюбникові.

А мерзенна жінка, вкрай знахабнівши, по-блюзнірському відкидає обвинувачення чоловіка і вступає з ним у суперечку. Юрба загомоніла, думки людей розділилися: одні вимагали, щоб негідницю в ту ж мить живцем закопати в землю, інші вважали, що мрець просто базикає і йому не можна вірити.

30. Та з наступними словами померлого сумніви розвіялись. Він знову тяжко застогнав і мовив так: — Дам, дам вам незаперечні докази своєї правоти, розкрию те, чого ніхто більше не знає.— І, показуючи на мене пальцем, вів далі: — Коли оцей дуже чуйний сторож вартував коло мого тіла, старі чарівниці, які чигали на мої тлінні останки, не раз обертались у різні істоти, але даремно. Коли вони побачили, що їм не обманути його ніяк, огорнули його мороком і нагнали на нього глибокий сон. Далі вони взялися за мене: не переставали називати по імені, аж застигли суглоби й похололі члени спроквола почали підкорятися дії магічного мистецтва. Тоді оцей чоловік, насправді живий, але охоплений мертвим сном, нічого не підозрюючи, встає, зачувши моє ім'я (він-бо мій тезко), самохіть підступає, немов безтілесна тінь, до дверей кімнати. Хоч двері й були старанно зачинені, проте відьмам через отвір якось вдалося спочатку відрізати йому ніс, потім обидва вуха. Таким чином, він замість мене зазнав каліцтва. Щоб замести сліди свого злодіяння, вони приклеюють йому на місце відрізаних вух вуха з воску, цілком схожі на справжні, і старанно підробляють ніс. І ось він перед вами, оцей нещасний, який одержав винагороду не за те, що вартував, а за те, що спотворили йому лице.

Стривожений цими словами, починаю обмацувати своє обличчя. Хапаюсь за ніс — він залишається у мене в долоні, тягну за вуха — вони відриваються. Присутні почали тикати пальцями на мене й хитати головами, а потім як не зарегочуть! А я, облившись холодним потом, шмигнув поміж ноги зібраної юрби і дав драла. Ганебно покалічений і висміяний, я не міг уже вертатись до рідних місць. Шрами від відрізаних вух я прикрив волоссям, що звисало з обох боків голови, а ганебний брак носа для пристойності заліпив полотняним пластиром, який щільно притискаю до лица.

31. Коли Телефрон закінчив свою розповідь, бенкетники, які вже досить підхмелилися, знову голосно зареготали. У той час, як вони вимагали, щоб було вихилено чари на честь бога Сміху⁴³, Біррена вела зі мною таку розмову: — Завтра свято, яке врочисто відзначається тут від самого заснування нашого міста. У цей день ми — єдині у світі — веселим і радісним обрядом вшановуємо найвеличніше божество — Сміх. Своєю присутністю ти збільшиш нашу радість. Особливо будемо вдячні тобі, якщо ти при своїй дотепності і щоб вшанувати цього бога повніше і глибше придумаєш що-небудь смішне. — Гаразд, — відповідаю, — з задоволенням виконаю твоє веління, тітонько. Хочеться, — бог мені свідок, — придумати щось гідне такого великого бога. — Тут мій слуга нагадав, що вже пізно, та й мені самому хотілося вже додому, бо здорово таки я схмелів. Я швидко підвівся з місця і, попрощавшись з Бірреною, хиткими кроками вернувся в господу Мілона.

32. Як тільки вийшли на вулицю, раптовий подув вітру погасив лампу, яка нам освітлювала дорогу, і ми ледве посувались у густій темряві ночі. Покалічивши об каменюки пальці ніг, знесилені, ми нарешті добрались до оселі. Коли ми, дружно підтримуючи один одного, вже підходили до будинку, побачили і очам не повірили: троє якихось кремезних чолов'яг намагалися висадити наші двері. Поява наша анітрохи їх не збентежила, навпаки, вони наввипередки, із іще більшою силою гатили по них. Тому, цілком природно, ми, особливо я, прийняли їх за грабіжників і то найнебезпечніших. Умить вихоплюю меч, який я на всяк випадок узяв з собою і сховав під одяг. Не гаючись, кидаюсь на розбишак і кожного, хто мені заступав дорогу, проштрикую впихаючи якнайглибше меч. Нарешті мої противники, вкриті незліченними й зяючими

ранами, подірявлені, як решето, біля моїх ніг спустили дух. Фотіда, яка прокинулась від галасу, відчинила нам двері, коли сутичка вже скінчилася. Задиханий і облитий потом, вскакую в кімнату і падаю на ліжку. Знесилений боротьбою з трьома розбійниками, немов Геркулес після перемоги над Геріоном⁴⁴, одразу ж засинаю кам'яним сном.

Книга третя

1. Ледве Аврора¹, вітаючи рожевою рукою світання, виїхала в пурпуровій колісниці на небесний обшир, з глибин солодкого сну вихлюпнула мене на світло денне ніч. Тривога вкралася в мою душу при згадці про вчорашній злочин. Схрестивши ноги і обхопивши коліна руками, я сидів навпочіпки на тапчані й заливався ревними сльозами. Мені ввижались міська площа і судилище, вирок і навіть кат. Чи випаде на мою долю якийсь суддя настільки лагідний і доброзичливий, що міг би виправдати мене, заплямованого потрійним убивством, залитого кров'ю стількох громадян? Оце і є та славетна подорож, яку мені так упевнено пророкував халдей Діофан.

Отакі думки раз по раз обсідали мою бідну голову, і я гірко оплакував свою долю. А тим часом брама здригалась від ударів, а потім біля дверей зчинився крик.

Раптом з гуркотом розчиняються навстіж двері, і дім наповнюється урядовцями, їх помічниками та різношерстою юрбою. Вмить два ліктори за наказом урядовців наклали на мене руки і повели мене, слухняного, мов ягнятка. Тільки-но ми ввійшли в найближчий провулок, як усі жителі міста, які висипали на вулиці, юрмою рушили слідом за нами. І хоч я ішов сумний, з похнюпленою головою, з очима, втупленими в землю, а точніше в саму глибину землі, але, зиркнувши крадькома вбік, помітив дивне диво: серед багатотисячного натовпу не видно було буквально жодної людини, яка б не реготала. Нарешті, коли я вже пройшов усіма вулицями, мене заводять у всі закутки, немов тварину, призначену для очищувальних жертв², щоб відвернути зловісні віщування, і ставлять перед трибуналом на площі³. І вже судді порозсідались на узвишші і окличник закликав до тиші, коли раптом всі зібрані одноголосно стали вимагати, щоб з уваги на таке

багатолюдне зібрання, де нечувана тиснява може призвести до нещасного випадку, перенести розслідування незвичайної справи в театр. Весь народ ринув туди і з дивовижною швидкістю вщерть заповнив всі місця, відведені для глядачів, навіть проходи і дах були битком набиті; багато людей повилазило на колони, інші повисли на статуях, деякі по пояс повисувалися з вікон і отворів у покрівлях — всі, охоплені жадобою побачити власними очима видовисько, нехтували смертельною небезпекою. І ось тепер мене міські слуги ведуть, немов жертвовну тварину, через просценіум і ставлять посередині оркестри⁴.

3. І знову голосно озвався окличник, викликаючи обвинувача. Піднімається якийсь старець і, після того як для відмірювання тривалості промови була налита вода в якусь посудину з малесеньким, як дірочка в решеті, отвором, крізь який стікала краплями вода⁵, так промовляє до народу:

— Шановні громадяни! Ідеться тут не про що-небудь, а про справу, яка стосується спокою всього міста і яка повинна служити повчальним прикладом на майбутнє. Через те тим більше личить вам заради загального добра — кожному зокрема і всім разом — як слід подбати, щоб мерзенний убивця за криваву розправу, вчинену над стількома громадянами, був належно покараний, і не думайте, що я, керуючись упередженістю, даю волю своїй ненависті. Річ в тому, що я — начальник нічної варти, але ніхто до сьогоднішнього дня, гадаю, не міг нарікати на мою невсипущу пильність. Доповім вам, у чому суть справи і що сталося минулої ночі. Коли я (а було це коло третьої варти⁶) обходив усе місто, якнайуважніше оглядаючи кожний будинок зокрема, помітив оцього кровожерного юнака. Він з оголеним мечем сіяв навколо себе смерть і вже три жертви його скаженої люті конали в судорогах біля ніг його в калюжах крові. Сам же він, видно, усвідомивши нечуваний злочин, накивав п'ятами і під покровом ночі сховався був у якомусь будинку і там переховувався всю ніч. Але завдяки божому провидінню, яке не прощає злочинцям жодного з їхніх злодіянь, раніше ніж цей негідник встиг непомітно втекти, я, дочекавши до ранку, постарався привести його сюди перед ваш священний суд. І ось перед вами підсудний, спійманий на місці злочину, заплямований стількома вбивствами, підсудний-чужинець. Отож винесіть суворий вирок оцьому

чужинцеві за його злочин, за який би ви і співвітчизники суворо б покарали.

4. Виголосивши таку грізну промову, мій страшний обвинувач замовк. Окличник відразу ж дав мені слово для захисту. А в цю хвилину я міг тільки плакати, бо мав на увазі, клянуся Геркулесом, не стільки жахливе обвинувачення, скільки свою нещасну невинність. Нарешті в мені прокинулася, з волі богів, сміливість, і я так відповів на обвинувачення:

— Я добре усвідомлюю, що обвинуваченому у вбивстві, особливо коли при тому виставлені трупи трьох громадян, важко переконати таку масу народу в своїй невинності, хоч би він і правду казав і добровільно дав щиросердечні показання. Але якщо ви у своїй людяності приділите мені трохи уваги, я легко доведу, що не зі своєї вини я потрапив у смертельну небезпеку: спалахнувши справедливим обуренням, я сам накликав на себе вашу ненависть за той не зловмисно заподіяний злочин.

5. Трапилось так, що я досить пізно повертався додому з вечері напідпитку — цієї вини я не буду заперечувати. Біля самих дверей будинку, де я зупинився, — а живу я у вашого співгромадянина, доброго Мілона, — побачив якихось лютих розбійників, які намагалися вдертись у дім і, зриваючи завіси, пробували виламати двері. І навіть усі засуви, міцно поприбивані, вони зірвали і вже змовлялись між собою, як прикінчити мешканців будинку. Один із них, особливо буйний і найбільш кремезний, такими словами підбадьорював інших:

— Гей, хлопці, проявімо сміливість і нападимо на них, поки сплять! Не баріться і не щадіть нікого! Оголіть мечі, хай гуляє по всьому будинку різанина! Сонного прикінчуйте, хто опиратиметься, того — по голові! Цілими і неушкодженими вийдемо, якщо ніхто цілим не залишиться в домі.

Щиро зізнаюся, шановні громадяни, з обов'язку доброго громадянина та й задля рятунку своїх господарів, як і свого власного, з коротким мечем у руці (на всяк випадок я не розставався з ним) зважився я їх налякати і прогнати. Але цим проклятим і озвірілим шибайголовам і в голові не було тікати. Навпаки, вони почали люто відбиватися, хоч і бачили зброю в моїх руках.

6. Почався справжній бій. Сам верховода і заводій зграї накинувся на мене з усіх сил: він, схопивши мене

обома руками за волосся, загинає голову назад із наміром розтрити її каменюкою. Поки він кричав, щоб йому подали камінь, я завдав йому несхибного удару, так що він розпластався горілиць на землі. Скоро і другого грабіжника, який, вчепившись за ноги, кусав мене, спритним ударом між лопатки я знешкодив, а потім третьому, який наосліп кинувся на мене, прохромив груди. Так відновивши порядок і спокій і захистивши дім своїх господарів та громадську безпеку, я гадав, що не тільки не заслуговую осуду, а навпаки — годиться мою особу прилюдно й похвалити. Зважте, я ніколи не притягався до відповідальності за найменший злочин, більше того: у себе на батьківщині я зажив чесної слави, завжди більше цінував чисту совість від усіляких вигод. Ніяк не можу второпати, чому за справедливу розплату, за те, що я дав доброго часу підлим розбійникам, я повинен відповідати перед судом. Ніхто ж не зможе довести, що між мною і цими покидьками мала місце особиста ворожнеча і що взагалі я коли-небудь був з ними знайомий. Ніхто також не в стані сказати, що могло б спонукати мене до такого страшного злочину.

7. При цих словах знову навернулись мені на очі сльози, і я, благально витягуючи руки, жалісливим голосом то до одних, то до інших, в ім'я всього, що їм найдорожче, прошу змилосердитись наді мною. І коли мені вже здалося, що вони пройнялися співчуттям, що мої сльози їх зворушили, коли я вже взяв для себе за свідків всевидюче око Сонця і Справедливості і всю свою справу перепоручив божому провидінню, раптом, ледь глянувши вгору, бачу, що всі присутні надриваються зо сміху і навіть мій добрий господар, батечко Мілон, регоче, аж мало не падає. Тут я собі й подумав: — Оце тобі вірність, оце тобі совість! То я, захищаючи життя свого господаря, став убивцею і за це мені загрожує страта, а він тут стовбичить і не тільки не втішає мене, а ще й сам насміхається над моєю бідою.

8. Тим часом на середину театру проривається якась молода жінка в жалобній шаті з немовлям на грудях, плачучи й голосячи, а слідом за нею друга — старуха, в огидному лахмітті, також засмучена й заплакана. Обидві, вимахуючи оливковими гілками⁷, зайняли місця по обидва боки від ложа, де лежали загорнуті в саван тіла убитих. Жінки заридали, журливо заголосили за небіжчиками: — В ім'я загальнолюдського милосердя, в ім'я

спільного всім людям права на співчуття зласкавтесь над ганебно повбиваними юнаками, хоч помстою втіште наше вдівство й самотність! Згляньтесь принаймні на оце малюток, осиротіле вже з найраннішого дитинства і з крові оцього розбійника: принесіть спокутну жертву вашим законам та суспільному правопорядку!

Потім піднявся найстарший віком суддя і так промовив до народу: — Розглядуваного злочину, за який треба покарати суворо, не може заперечити навіть той, хто його скоїв. Але нам залишилась ще одна, щоправда, не така важлива, турбота: виявити і співучасників страхітливих злодіянь. Адже неймовірно, щоб одна-однісінька людина могла впоратися з трьома здоровими. Тим-то доведеться дійти до правди, вдавшись до катування. Слуга, який супроводив цього злочинця, зник, і справи так склалися, що підсудного треба буде піддати тортурам⁸, щоб він виказав співників свого злочину і таким чином можна було б позбутися страху перед лютою зграєю розбійників.

9. Невдовзі приносять, за грецьким звичаєм, огонь, колесо і канчуки всіляких видів. Мій відчай росте, подвоюється, бо навіть померти спокійно не доведеться. Раптом стара, яка щойно своїм голосінням схвилювала всіх, загорталась: — Добрі мої співгромадяни! Раніше ніж ви прибієте до хреста цього душоуби, губителя моїх бідоласних діточок, дозвольте відкрити тіла повбиваних, щоб ви, бачачи їхню красу і молодість, пройнялися ще більшим обуренням і виявили суворість, якої заслуговує той, що вчинив таке жахливе кровопролиття.

Ці слова було зустрінuto оплесками, і суддя велів мені тут же власноручно відслонити тіла, які лежали на ложі. А що я опирався і довго не хотів, показуючи трупів, відновлювати жахливу сцену з попереднього дня, ліктори за наказом суддів безцеремонно схопили мою руку і силоміць простягли її до трупів. У мене було таке почуття, немов іду на страту. Нарешті, хоч-не-хоч я зняв покривало і відслонив тіла. Добрі боги, що я бачу! Що за дивина! Яка разюча зміна в моїй долі! Адже я вже майже був власністю Прозерпіни⁹ і вже належав до жителів підземного царства — і раптом усе перевернулось. Я заціпенів від подиву й не міг второпати, що б це могло значити. Бо оце ті трупи повбиваних людей були не що інше, як три надуті бурдюки, продірявлені в різних місцях і, наскільки пригадується мені той нічний бій, продірявлені саме там, куди я штрикав розбійників.

10. Тоді навіть і ті, які досі лукаво сяк-так стримувались, тепер аж надривалась від гучного сміху. Одні, сп'янілі від втіхи, ди́ко реготали, інші стискали руками животи, намагаючись стишити біль у животі від невтримного сміху. Всі вийшли з театру, сповнені веселощів, і коли виходили, оглядались на мене. А я, бідолаха, як простягнув руку за покривалом, так і далі стояв, мов закам'янілий, схожий на якусь статую чи колону в театрі. Та тут підійшов до мене мій господар Мілон і взяв за руку. Лише тоді я вийшов із небуття. Спочатку опирався, ревню плакав, часто схлипував. Він потяг мене за собою лагідно, але рішуче, і відлюдними вулицями, звертаючи раз у раз на манівці, допровадив до свого дому. Різними розмовами, намагався розвіяти мою зажуру і хвилювання. Але обурення від образи, яка глибоко запала в мою душу, зм'якшити не зміг.

11. О диво дивне! У наш дім з'являються службовці з відзнаками своєї влади і стараються задобрити мене такою балаканиною: — Ми добре знаємо, пане Луцію, і про твоє високе становище, і про те, що ти із старовинного роду, бо по всьому краю лунає слава про твою знатну родину. І те, що так мучить тебе, влаштовано було не з наміром образити тебе. Отже, облиш журбу і прожени смуток. Завжди ж бо якийсь дотепний жарт прикрашає ігри, що їх ми щороку врочисто проводимо на честь найприємнішого бога — бога Сміху. Цей бог, вдячний як творцеві вигадки, так і виконавцю головної ролі, повсюдно буде тебе приязно супроводити і ніколи не допустить, щоб твоя душа сумувала, повсякчас буде надавати твоєму обличчю веселого вигляду. А громадськість міста за зроблену їй послугу наділяє тебе особливими почесностями. Твоє ім'я занесено до списку покровителів міста і вирішено спорудити бронзове твоє зображення¹⁰. — На це я так відказав: — Я буду щиро вдячний тобі, о найславетніше і найнезрівнянніше із усіх міст Фессалії, буду вдячний за такі почесні, тільки ж статуї і пам'ятники я радив би вам зберегти для людей більш достойних і видатних, ніж я.

12. Така була моя скромна відповідь. Потім, випо-
годжуючи на хвилину обличчя й надаючи собі веселого
вигляду, я ввічливо попрощався із службовцями, які ви-
ходили. Та от вбігає якийсь слуга і каже: — Твоя тітонь-
ка Біррена запрошує тебе до себе й нагадує, що вже
пора з'явитись на бенкет, на який ти ще вчора обіцяв
прийти. На це я, переляканий і вже звіддала відчуючи

страх перед її домом, велю передати таке: — Радю виконав би я твоє бажання, тітонько, але не можу зламати даного слова. Бо мій господар Мілон, закликаючи мене богом-покровителем сьогоднішнього дня¹¹, домігся в мене обіцянки пообідати в нього; він сам нікуди не йде і мені не дозволяє виходити з дому. Через те відкладімо прихід на бенкет.

Ще не встиг я договорити своїх слів, як Мілон, поклавши мені на плече своє могутнє ручисько, повів мене до найближчої лазні, причому сказав узяти з собою потрібне мийне причандалля. Я ішов, притулюючись до нього, уникаючи людських поглядів і наїсмішки з боку зустрічних, на яку я сам дав привід. Від сорому я вже й не тямлю, як помився, як витерся, як вернувся додому. Я приходив в остовпіння, коли на мене показували хто очима, хто кивками, а хто пальцем.

13. Нашвидку я проковтнув скупенький обідець Мілона і, виправдовуючись сильним болем голови, нібито від тривалого плачу, іду, щоб відпочити, — згоду одержав на це одразу. Кинувшись на своє ложе, у сумному настрої згадую докладно все, що сталося. В такому стані й застала мене Фотіда, яка, уклавши спати свою господиню, прийшла не схожа на себе. Прийшла — не з веселим личком і дотепним словом, а похмура, з глибокими зморшками на чолі, споважніла. Заговорила, переборюючи ніяковість: — Я, саме я, признатися, була причиною твоїх неприємностей. — З цими словами вона витягує з-за пазухи якийсь ремінь і, простягаючи мені, каже: — Візьми його, будь ласка, і відомсти віроломній жінці, можеш вигадати якусь іще суворішу кару. Тільки не думай, прошу тебе, що я навмисно увігнала тебе в цю халепу. Хай боги боронять, щоб ти через мене хоч трішки терпів! І якщо над твоєю головою нависне якась небезпека, я відверну її ціною своєї крові. Однак те, що мені велено було підготувати для іншої мети, лиховісна доля повернула тобі на шкоду.

14. Тоді в мене прокинулась природжена цікавість, і, щоб довідатися, в чому причини таємничих подій, починаю: — Ця реміняка, яку ти дала мені, щоб я відлупцював тебе, найогидніша з усіх реміняк. Я краще поріжу її на кусочки, аніж маю торкнутися нею твоєї молочно-білої й м'якенької, як пух, шкіри. Та розкажи чесно, що ти вчинила такого, що зрадлива доля обернула на мою згубу? Клянусь тобі твоєю найдорожчою для мене головою,

що не зможу навіть тобі самій, хоч би ти як запевняла, повірити, начебто ти задумала щось на шкоду мені. Зрештою несподівана випадковість, навіть якби вона виявилась і шкідливою, не може додати вини невинним намірам.

Сказавши це, очі моєї Фотіди, зволожені і трепетні, затуманені любовною тугою і вже наполовину примружені, я засіпав жагучими поцілунками.

15. І до Фотіди вернуласть бадьорість.— Дозволь,— сказала вона,— спочатку надійно замкнути двері в кімнату, щоб я не була причиною великого злочину, якщо через необачність вимкнуться назовні якісь слова з нашої розмови й підуть поміж людей.— Відтак вона засунула засови і опустила міцні гачки, потім метнула до мене і, обома руками обнявши мене за ший, тихеньким, ледь чутним голосом почала свою сповідь:— Боюся, дуже боюся відкривати таємні справи дому цього, зокрема — великі таємниці своєї господині. Але я неабиякої думки про тебе і твою вченість, до того ж наділений ти великим розумом і посвячений у таємні обряди, вмієш старанно дотримуватись обітниць мовчання. Отже, все, що я оповім глибині твого богобоязливого серця, збережи, прошу тебе, навіки закритим за міцною огорожею і за щирість моєї довіри до тебе відплати мені взаємністю — міцним мовчанням. Бо любов, яку відчуваю до тебе, спонукує мене відкрити тобі те, що тільки я одна знаю на світі. Зараз дізнаєшся, що діється в цьому домі, зараз дізнаєшся про предивну чаклунську владу моєї господині, якої слухаються померлі, якій підкоряються боги і слугують стихії, через яку небесні тіла міняють свої шляхи. Але ніколи вона не послуговується могутністю свого мистецтва з більшим запалом, як тоді, коли замилюється гарненьким юнаком, що, до речі, трапляється з нею частенько.

16. Оце й тепер вона закохалась безтямно в якогось молодого беотійця, нескazanного красеня, і завзято випробовує всі засоби свого ремесла, всі свої хитрощі. Сьогодні надвечір я чула на власні вуха, повторюю, на власні вуха, як вона погрожувала сонцю, що окутає його туманом і вічним мороком за те, що воно не досить швидко спустилося з неба і не поспішило поступитися місцем ночі, щоб вона могла вільно займатись чаклунством. Цього юнака вона побачила випадково вчора, вертаючись із лазні, коли той сидів у цирульні, і звеліла мені нишком-тишком забрати його волосся, яке з-під ножиць цирульника попало на підлогу. Коли я крадькома визбирувала зрізані

пасмочка, спіймав мене на цьому цирульник, а що ми й без того нарobili собі недоброї слави як небезпечні чаклунки, схопив мене за руки й грубо вилаявся: — Коли на-решті, сяка-така, ти перестанеш викрадати пучки волосся після молодиків? Якщо не покінчиш із цим ганебним за-в'язанням, я не гаючись передам тебе властям!

За словом — діло: цирульник засунув своє ручисько мені за пазуху, понишпорив між грудьми і з перекошеним обличчям витягнув жменю волосся, яке я там сховала. Цією невдачею я дуже засмутилася. Знаючи норовисту вдачу своєї господині, яка сильно переживає такі промахи і нещадно мене лупцює, я вже подумувала про втечу, але згадавши про тебе, одразу ж відмовилась від цього наміру.

17. Коли я, зажурена, верталась, ламаючи собі голову, як би це не прийти додому з порожніми руками, раптом помітила: як якийсь чоловік маленькими ножицями стриже вовну із козячих шкур. Я довго приглядалась, як він їх міцно зав'язував, надував і розвішував, потім набрала чимало козячої вовни, яка валялась на землі і кольором була дуже схожа на волосся того молодого беотійця. І цю вовну, втаївши правду про неї, я вручила господині замість волосся беотійця. Отже, з цією вовною, як тільки споночило, поки ти ще не вернувся з вечері, моя Памфіла, збуджена до нестями, піднімається на драничний дах по той бік будинку, нічим не захищений (через що й гуляють там вітри), відкритий на схід, а також на інші сторони світу. Це місце, дуже підходяще для її чаклунських занять, вона уподобала і потай навідувала. Насамперед вона поклала тут для своїх зловісних діянь все необхідне: тут лежало різне духмяне зілля, таблички з незрозумілими знаками¹², вцілілі уламки з затонулих кораблів, порозкидані тут і там частини тіла оплаканих і навіть похованих небіжчиків. Можна було в одному місці побачити ніздрі, пальці, цвяхи з хрестів з присохлими до них рештками тіла, в іншому — кров повбиваних людей і трісний людський череп, що побував у хижака в зубах.

18. Згодом Памфіла виголошує чаклунські заклинання над ще не застиглими, трепетливими нутрощами жертвовної тварини і виливає на жертву різні рідини: то джерельну воду, то коров'яче молоко, то гірський мед. Лле і вино з медом. Далі сплітає і зв'язує клапті шерсті в пучки, кидає на розжарене вугілля і спалює їх разом з багатьма пахучими травами. Тоді внаслідок непереборної

сили чаклунського мистецтва та зловорожої дії підкорених заклинаннями богів, тіла тих тварин, шерсть з яких шипіла, потріскуючи, набувають на якийсь час людського духу: вони стають чутливими на доторк, чують, рухаються і трохи згодом спішать туди, куди манить їх запах знятої з них шерсті. Це ж вони, замість того молодого беотійця, навалились на двері з наміром увійти в дім. У цю хвилину неждано-негадано з'являєшся ти, підхмелений, і, збитий з пантелику несподіваною нічною темрявою, сміливо, з оголеним мечем, озброєний як божевільний Аякс¹³, кидаєшся в бій; тільки ж той, зіткнувшись із живою худобою, перебив цілу отару баранів, а ти куди хоробріше порішив три надутих козячих бурдюки. Дай стисну тебе в своїх обіймах, тебе, котрий зумів розправитися з ворогами, не заплямувавши свого імені жодною краплею крові, дай обійму тебе не як людиновбивцю, а бурдюковбивцю.

19. З насолодою слухав я жартівливу мову Фотіди і па жарт відповів жартом: — Виходить, я міг би цей перший мій прояв хоробрості вважати за щось на зразок одного з дванадцяти подвигів Геркулеса і знищення трьох бурдюків порівняти з перемогою цього героя над трьохтілим Геріоном або над триголовим Цербером. Але, щоб від щирого серця пробачити необачність тобі, котра наразила мене на такі великі неприємності, виконай, Фотідо, моє найпотаємніше бажання: покажи, як твоя господиня займається чаклунським ремеслом. Я хотів би побачити, як вона заворює богів, як принаймні підготовляє собі все до чаклунських дій. Бо я палаю бажанням особисто пізнати таємниці магії. Зрештою, мені здається, що ти не стоїш осторонь цих справ і розумієшся на них. Я це знаю і прекрасно відчуваю, бо раніше я нехтував жіночими обіймами, а ти полонила мене сяючими оченятами, рум'яними щічками, лиснючими кучерями, привабливими губами й пахучими персами, та й тепер тримаєш мене у приємному рабстві. Не тужу вже я за рідним домом і не готуюсь до від'їзду, а ніч з тобою ні на що в світі не промінюю.

20. — Ох, як би я хотіла, мій Луцію, — відповіла Фотіда, — задовольнити твоє бажання! Але Памфіла через недовірливу вдачу займається своїми таємними справами звичайно наодинці і не допускає до себе нікого стороннього. Все-таки твоє прохання важить для мене більше від власної безпеки. Я постараюся знайти зручну нагоду, щоб

піти тобі назустріч, але тільки в тому разі, коли, як ми й домовилися з тобою, ти про це нікому анічичирк.

У той час, як ми отак собі гомоніли, любовна жага пройняла наші душі й тіла. Скинувши із себе весь одяг, зовсім голі, ми віддалися любовним утіхам. Потім на наші очі, вже потьмянілі від неспання, налетів міцний сон. Прокинулись ми, коли був уже білий день.

21. Так сплигло кілька солодких ночей. Та ось одного дня вбігає до мене захекана й розхвилювана Фотіда й повідомляє, що її господиня, яка не могла досі нічого домогтися в своїх любовних справах іншими чаклунськими прийомами, цієї ночі перекинеться в пташку і пташкою полетить до свого милого. Отож мені треба з якнайбільшою обережністю підготуватись до того, щоб крадькома спостерігати це перетворювання. Десь уже доходило півночі, як Фотіда нишком, тихесенько повела мене на горище і звеліла підглядати крізь шпарку у дверях. А відбувалося там ось що. Насамперед Памфіла роздягається, скидає з себе всі шати, потім відчиняє якусь скриньку, з якої виймає безліч коробок. З однієї коробки піднімає накривку і набирає якоїсь масті, спочатку розтирає її на долонях, а далі змазує собі все тіло від нігтів ніг аж по кінчики волосся на голові, нарешті довго шепоче щось до свого світильника й починає дрижати усім своїм тілом. У той час, як тіло її спроквола здригалось, його став покривати ніжний пушок, який швидко виріс у міцне пір'я, ніс перетворився в кривий дзьоб, з'явилися криві кігті: Памфіла стала совою¹⁴. Ось вона, жалібно писнувши, повільно відштовхнулась від землі і, знявшись у повітря, дужим помахом крил вилітає надвір.

22. Памфіла за власним бажанням і завдяки чаклунському мистецтву змінила свою людську подобу, а я, ніяким закляттям не зачарований, але приголомшений побаченням, подумав, що я є ким завгодно, тільки не Луцієм. Так очманілий і безтямно вражений, я ніби снів наяву: довго протирав очі, щоб упевнитися, що не сплю. Нарешті, отямившись, я схопив руку Фотіди і, підносячи її до своїх очей, проказую: — Не відмов мені; прошу тебе; якщо вже трапилась така сприятлива нагода, скористатися переконливим і особливим доказом свого кохання: візьми для мене трішки цієї чудодійної масті. Благаю тебе твоїми ж грудьми, моя солоденька, цією неоплатною послугою зроби мене навіки своїм рабом і так учини, щоб я став крилатим Купідомом біля тебе, моєї Венери! — Що таке?

Хитрун з тебе нівроку, мій друже,— відказала Фотіда,— то ти хочеш, щоб я сама собі шкодила? І так я тебе, беззахисного, ледве спроможна оберекти від фессалійських дівок; а коли ти станеш птахом, то де ж мені тебе шукати, коли я тебе побачу?

23. — Хай боги бережуть мене від такої злочинної поведінки,— кажу.— Невже б я, ширяючи на крилах орла високо по всьому небу як надійний вісник або усміхнений зброєносець всевладного Юпітера, і скупштувавши насолоди польоту, не вернувся врешті-решт у своє гніздечко? Клянусь чарівним кучером твого волосся, яким ти зачарувала моє серце, що немає для мене милішої жінки від Фотіди. Ось що тепер спало мені на думку: як тільки я від такої масті перетворююсь на птаха, доведеться мені триматись віддалік від людських осель. Та чи й приваблюватиме до себе жіночу увагу таке опудало-пугач? Хіба ми не знаємо, як усі намагаються піймати такого пічного птаха, коли той залетить у якийсь дім, і прибити до дверей, щоб лихо, яке ніс сім'ї несподіваною появою, своїми муками спокутував він? Я мало не забув тебе запитати: що слід мені проказати або зробити, щоб, позбувшись оперення, я знову міг стати самим собою — Луцієм? Фотіда відповіла: — Непокоїтись нема чого. Моя господиня показала мені всі засоби, які можуть таким перевертням повернути людську подобу. Тільки не гадай, що вона зробила це з якоїсь там прихильності до мене, зовсім ні! Зробила так, щоб я могла подати їй допомогу, коли вона повертатиметься додому. Ось послухай, яким простим і звичайнісіньким зіллям це досягається: трішки кропу з лавровим листям¹⁵ слід вимочити у джерельній воді, потім цим настоєм помитися і випити його.

24. Повторивши мені кілька разів такі поради, Фотіда, збуджена, побігла в кімнату і вийняла зі скриньки якусь коробку. Я схопив цю коробку і, поцілувавши, спочатку попросив подарувати мені успішний політ, потім, швидко скинувши з себе одяг, жадібно набрав з неї повну пригорщу масті і натер нею тіло. І вже, махаючи розмірено то однією, то другою рукою, немов птах крилами, намагався було злетіти в повітря. Але що за дивина? Жодної пущинки, жодної пір'їнки не з'являється на мені! Натомість моє волосся цупкішає, ніжна шкіра твердіє, перетворюючись на шкуру, на руках і ногах усі пальці зростаються в одне копито, а з кінця крижів виростає довжелезний хвіст. Далі. Лице моє непомірно розростається,

рот розтягується, ніздрі розширюються, губи обвисають, а вуха надмірно видовжуються і вкриваються шерстю. Одна-єдина втіха була в цьому злощасному перетворенні: моя чоловіча плоть збільшилася, але що з того, я ж не міг обнімати Фотіди.

25. У той час як безпорадно розглядаю своє тіло і бачу, що став я не птахом, а ослom, злість бере мене на Фотіду за її вибрик, але, позбавлений людських рухів і людського голосу, роблю єдине, що можу: опустивши нижню губу, спідлоба позираю на Фотіду зволоженими очима, безмовно скаржусь їй на свою біду. А вона, бідолаха, побачивши мене в такому стані, як не сплесне в долоні, як не заволає: — Пропала я, нещасна! У поспіху помилилась я, взяла не ту коробку! Добре принаймні, що не важко буде дістати надійний засіб проти такого перетворення. Треба тобі лише пожувати жменьку троянд, і ти скинеш із себе подобу осла і знову стаєш моїм Луцієм. Шкода, що я вчора не підготувала кілька вінків з троянд, як це звичайно робила! Тоді не довелося б тобі чекати й однієї ночі. Та тільки-но почне розвиднятися, я одразу ж подам тобі ліки.

26. Так вона, сердега, бідкалася, а я, хоч і став справжнісіньким ослom і з Луція перетворився на в'ючну тварину, проте зберіг людські відчуття. Отже, поринув я в довгі й глибокі роздуми: а чи не слід мені затовкти тяжкими копитами й загризти на смерть цю злочинну негідницю? Але від здійснення цього нерозсудливого заміру мене стримав здоровий глузд, бо, караючи Фотіду, я тим самим позбавив би себе будь-якої надії на порятунок. Тим-то я поки що мовчки переносив приниження: похнюпивши голову, підкорився жорстокій долі й подався в стайню до свого вірного коника, на якому приїхав сюди. Там я застав ще одного осла, який належав Мілонові, колишньому моєму господарю. Міркував я собі так: якщо безмовні тварини мають якесь приховане, природжене почуття честі, то мій кінь пізнає мене, змилюється, виявить мені гостинність і пустить на гарне місце. Проте, гостинний Юпітере, і ти, сердешне божество Вірності! Славний мій носій знижується з ослom і відразу ж вони на мою згубу змовляються між собою; в страху за свій корм, обидва, побачивши, що я підходжу до ясел, немов скажені, починають хвицати мене копитами. Ось так і відігнали від ячменю, від того самого, якого я ввечері власноручно насипав у жолоб цьому невдячному слугі. Після того, як

неприятно стріли мене і прирекли на самоту, я зашився в глухий кут конюшні.

27. Тут я роздумую над нахабністю моїх товаришів по стайні і сушу собі голову, як я на другий день, перетворившись завдяки трояндам знову в Луція, відомщу віроломній своїй конячині. Ненароком помічаю на середньому стовпі, який підтримував балки конюшні, майже на самій його середині, статуетку богині Епони¹⁶, вміщену в малій ніші і дбайливо прикрашену трояндовими вінками. Уздрівши цей рятівний засіб, сповнений надії, пнуся щосили вгору і, наскільки це можливо, простягаю вперед передні ноги, задираю голову, витягаю губи і з усіх сил намагаюсь дістатись до вінків. Але, на моє горе, мій слуга, якому доручено було доглядати коня, з'явившись невідомо коли, заледве побачив мої намагання, гнівно заверещав: — Чи довго ще терпітимем цю шкапу? Тільки що добирався до оброку, а вже посягає на зображення богів! Стривай-но! Я тебе, проклятого блюзніра, так відлупцюю, що станеш безпорадним калікою! — і одразу ж почав розшукувати, чим би то мене віддубасити. Під руку попала йому в'язка полін, яка тут випадково лежала. Витягнувши міцного дрюка, ще не обчухраного з листя, не переставав він мотлошити ним мене, бідолошного, поки надворі не зчинився оглушливий галас; хтось почав гримати в двері, заметушилися сусіди, почулися сповнені жаху окрики: «Грабіжники!», тоді слуга зі страху кинувся на втьоки.

28. Незабаром ватага розбійників гурмою вривається в будинок. Озброєні грабіжники оточують всі забудови, звідусіль спішають на допомогу сусіди, але натрапляють на опір нападників. Тримаючи в руках мечі й смолоскипи, грабіжники розсвічують нічну темряву, зброя і вогні сяють, немов ранкове сонце, зійшовши на обрії. Трохи згодом виламують двері в якусь комору, замкнуту наглухо, на міцні засуви. Містилася вона в самій середині будинку і вщерть заповнена була скарбами Мілона. Здоровенними сокирами розбивають двері комори і, відкривши їх навстіж, забирають усе добро, похапцем пакують у клунки і розподіляють їх поміж себе. Але виявилось, що кількість клунків у них перевищувала число носильників. Тоді від надміру награбованого багатства розбійники змушені були вдатись до крайніх засобів. Вони виводять з конюшні нас — двох ослів і мого коня, навантажують нам

па спини найважчі з пакунків і, підганяючи нас палицями, виганяють з двору, геть-чисто пограбованого. Лише одного грабіжника залишають на чатах, щоб вислідив, куди кинулись розшукувати винуватців нападу, а нас, шмагаючи раз за разом, притьмом женуть непрохідними хащами в гори.

29. Від тяжкої ноші, крутого підйому на гору і тривалого походу я ледве дихав: Тут сяйнула мені хоч і пізня, але досить хороша, думка звернутись по допомогу до представників влади і, посилаючись на шановне ім'я імператора, покласти край моїм злигодням. Отож коли ми при яскравому сонячному світлі проходили якимсь багатолюдним селом, де з нагоди ярмарку була тьма-тьмуца люду, я хотів серед найбільшого велелюддя вигукнути грецькою мовою ім'я божественного Цезаря¹⁷. Але тільки голосно й виразно проревів: «О!», а решту імені Цезаря так і не зумів вимовити. Розбійникам не припав до вподоби мій дикий рик, і вони знову почали дубасити мене по нещасній шкурі з усіх боків, так що навіть і на решето вона б не згодилася. Але сам Юпітер послав мені негадано-несподівано порятунок. Бо коли ми минали якісь сільські хатини й пишні будівлі, я помітив якийсь дуже приємний садочок, де, крім інших розкішних рослин, цвіли незаймані троянди у ранковій росі. Жадібно розкривши рот, підбадьорений надією на порятунок, радісно підходжу ближче. І коли ось-ось уже мав доторкнутись до них тремтячими губами, мене враз осінила розсудлива думка: якщо я з осла перетворююсь на Луція, то не минути мені загибелі від рук розбійників, бо вони звинуватять мене в чаклунстві або в бажанні донести на них. Тим-то зважаючи на це, я поки що утримувався від троянд і, змирившись зі своїм принизливим становищем, жував, як і личить осла, суху травичку.

Книга четверта

1. Десь коло полудня, коли сонце нестерпно пекло, зупинились ми в одному селі в якихось старих людей, як видно, добрих знайомих з грабіжниками. Навели мене на таку думку,— хоч я і був ослом,— сердечні вітання при зустрічі, тривалі розмови і взаємні цілунки. До того ж розбійники подарували старим різні речі, які зняли з моєї

спини, і таємничим шепотом, мабуть, пояснили, що вони крадені. Нарешті нас, цілком звільнених від поклажі, відгнали на найближчий луг вільно пастися. Але товариство коня і осла на пасовищі аніскільки мене не вабило, тим паче, що я ще й не звик снідати травою. На щастя, неподалік від конюшні я помітив городець. А тому що я охляв від голоду, сміливо суну туди і там досита напихаю свій шлунок сирими овочами. Потім, звертаючись до всіх богів за допомогою, роздивляюсь довкруг себе, чи часом не побачу де-небудь у сусідніх городах привабливого куща троянд. Бо відлюдна місцина вселяла в мене впевненість, що осторонь дороги, за кущами, прийнявши ліки, з похилої в'ючної тварини, випроставшись, я зможу знову стати людиною.

2. Отже, у той час, як я плавав по морі своїх роздумів, помітив трошки далі в тінистій долині густий гай, де серед різних рослин та буйної зелені пломеніли червоні троянди. І вже в своєму, ще не зовсім оскотичілому серці я подумав, що цей гай, в тінистих закутках якого сяє парський блиск розкішної квітки, належить Венері та Граціям. Тоді, звернувшись до життєрадісного й доброзичливого бога Успіху¹, мчу туди повним галопом і, далєбі, у самого таке відчуття, що я вже не осел, а неймовірно прудкий біговий скакун. Але з моїх великих старань так нічого й не вийшло: не вдалось мені перебороти жорстокості долі. Бо коли я опинився поблизу місця, де росли троянди, я вже не побачив тих ніжних і чудових троянд, які ростуть на струнких колючих кущах, зрошені божественною росою й нектаром. Мало того, навіть зникла кудись та долина, а видно було тільки край річкового берега, густо порослого деревами. Ці дерева, рясно вкриті листям, утворюють, подібно до пахучих квіток, довгасті рожеві чашечки. Їх, хоч вони і зовсім не пахнуть, прості люди на селі називають лавровими трояндами².

3. Збентежений такою невдачею, втративши навіть надію на порятунок, я забажав скуштувати цих отруйних троянд. Але коли неквапно підійшов, щоб їх зірвати, надбіг з великою палицею розлючений якийсь молодий чоловік, мабуть, городник, чиї овочі я геть-чисто поїв. Він, очевидно, помітив шкоду, яку я йому заподіяв, і, накинувшись на мене, почав мене так лупити, що довелось би мені попроситися з життям, якби я врешті-решт розумно сам не зарадив собі. Задерни круп угору, я почав раз по раз хвицати городника копитами задніх ніг, і коли той,

сильно побитий, розпластався на схилі горба, я дав драла з городу. Тоді якась жінка, певне, дружина городника, уздрівши з пагорба, що він лежить на землі напівживий, підбігла до нього з несамовитим голосінням, очевидно, з наміром викликати в сусідів співчуття до свого горя, а мене знищити. Справді, всі жителі села, сполохані, негайно підкликали собак і звідусіль стали нацьковувати їх, щоб ті, роз'ярені, накинулись на мене й розірвали мене на шматки. Я вже був певний, що смерть неминуча, бо побачив спущену на мене зграю величезних собак, що з ними можна було б піти на ведмедів і левів. Тоді приймаю рішення, яке підказала мені обстановка: відмовляюсь від думки про втечу, клусом повертаюсь до стайні, де ми стояли. А селяни, ледве стримуючи псів, схоплюють мене, прив'язують міцним ремнем до якогось кільця, батожать мене так, що напевно доконали б мене, якби не виручив мій плунок. Він, набитий грубими кормами, захворів бігункою і тепер, коли його стиснули болючі удари, чвиркнув теплим струменем і таким чином відігнав від моїх, уже сильно потерпілих, лопаток одних, оббризкавши їх огидною дріслею, інших — нестерпним смородом.

4. Трохи згодом, коли сонце вже починало сідати, розбійники нав'ючили на нас, особливо на мене, ще більший вантаж і вивели із стайні. Коли ми вже пройшли добрий шмат дороги, втомлений довгим походом, вгинаючись під поклажею, знесилений від ударів палиць, позбивавши собі всі копита, кульгаючи й похитуючись, я ледве припшкандибав до якоїсь річки, яка повільно в'юнилась долиною. Тут осінила мене блискуча думка скористатися зручною нагодою: обережно зігнувши коліна, звалитись на землю з твердим наміром не вставати і не йти далі, незважаючи ні на які побої. Більше того, я ладен був загинути і то не тільки під киями, а й навіть під ножем. Геть охлялий і ледь живий, міркував я собі, піду у відставку за станом здоров'я, а грабіжники, роздратовані довгою затримкою, почасти, щоб не гаяти часу, почасти, щоб прискорити втечу, поклажу з моєї спини розподілять на двох інших в'ючаків, а мене в покару залишать, мабуть, на поталу вовкам і шулікам.

5. А втім, зловорожа доля звела нанівець мій такий чудовий задум. Річ у тім, що другий осел, вгадавши і випередивши мій намір, раптом, нібито від втоми, впав на землю з цілим вантажем і залишився лежати, мов мерт-

вий. І що не робили розбійники, ніщо не допомагало: хоч і пустили вони в хід палиці й залізні пруті, хоч його тягали навсібіч за хвіст, за вуха, за копита, хоч і піднімали його на ноги, він і не пробував вставати. Нарешті, вибившись із сил і втративши останню надію, вони побалакали між собою й дійшли висновку, що не варто витратити час на вже давно здохлого, в усякому разі нерухомого, мов камінь, осла, і через те затягувати втечу. Вони розподіляють його ношу між мною й конем, а осла, підризавши йому мечами жижки й відтягнувши трохи від дороги, скидають ще з ознаками життя з височенного урвища в найближчу долину. Тоді я, роздумуючи над долею бідолашного мого товариша, постановив занехати будь-які хитрощі й обман і служити моїм хазяям сумлінно, як і личить порядному ослові. Крім того, я зрозумів з їхніх балачок, що незабаром нас чекає зупинка і подорожування наше спокійно закінчиться, бо десь недалеко їхнє постійне житло. І справді, подолавши некрутий узвіз, ми нарешті прибули до місця призначення. Тут зняли з нас усю поклажу і сховали її в глибині печери, а я, звільнений від вантажу, викачався в пилюці, щоб у такий спосіб, замість купання, відпочити від втоми.

6. Тепер настала зручна пора описати місцевість і печеру, яка служила розбійникам за житло. Бо таким способом я випробую свій талант і вас примушу зважити, чи був я ослом щодо розуму й почуттів. Була там страшна гора, заросла тінистими лісовими хащами, дуже й дуже висока. По її крутих схилах, оточених стрімкими і через те недоступними скелями, простягались глибокі падоли, повні прірв, оповиті колючими чагарниками: ці чагарники тяглися навсібіч, схожі на природні укріплення. Джерело, яке впливало на самій вершині, дзюркотило, пінячись струмком, і, стікаючи по схилу гори, шуміло сріблястими хвилями. Далі воно, розділившись на безліч струмочків, зрошувало долини стоячою водою і переходило ніби в ціле море або повільну течію річки. Над печерою, там, де кінчались скелясті виступи, піднімалась височенна вежа; біля неї тягнулась огорожа — міцний, густо сплетений тин, що міг би служити і для кошари овець. Цей живопліт навпроти входу, наближаючись із двох боків, утворював вузький прохід. Сміливо можна сказати, можна ручитися, що це було справжнісіньке розбійницьке гніздо. А навколо — ані сліду людських осель, лише стояла одна-однісінька маленька халупка, сьак-так покрита

тростиною, де, як я потім дізнався, дозорці з-поміж розбійників, вибрані жеребом, вартували по ночах.

7. Коли розбійники, згинаючись, по одному позалазили в печеру (нас прив'язали при самому вході міцним ремнем), то грубою лайкою привітали якусь згорблену стару, якій, очевидно, доручено було поратись по господарству для такої великої ватаги молодих здорованів: — Гей ти, стерво прокляте, покидьок людства, страховисько, яким гидує навіть Орк, то ти розсілася тут і байдики б'єш, а не ласка дати нам у цей пізній час після виснажливої й небезпечної роботи добрий відпочинок? Ти тільки те й робиш, що пожадливо цідити нерозведене вино в свою неситу пельку. — Тремтячи від страху, стара жінка хрипуватим голосом відказала: — Ой, мої славні й дороженькі голубчики, годувальники мої прехороші, ходіть-но сюди, для вас наготовлено вдосталь всілякої їжі й питва: тут і м'ясо смачно приправлене, і хліба досхочу, і вино налийте в чаші по самі вінця, в чаші, чистесенько й насуховитерті, а ось тут води я вам нагріла, як завжди, щоб ви помились нашвидкуруч.

Коли вони таке почули, вмиль роздягаються і, як були голими, при великому вогні відсвіжуються паром, потім вмиваються гарячою водою і, натершись олією, займають місця за столом, щедро заставленим стравами.

8. Тільки-но вони розсілись, як приходить друга, ще більша ватага. Досить було на них глянути й одразу можна було впізнати, що це розбійники. І ці несли здобич з золотих і срібних монет, посуд і шовковий одяг, золотом гаптований. Вони також, відсвіжившись купанням, розмістилися на тапчанах біля своїх товаришів. А обслуговують при столі ті, яким випав жереб. Їдять і п'ють без ладу й складу: змітають купи м'яса, гори хліба, дудлять вино цілими відрами. Веселяться крикливо, співають, горлаючи, жарти пересипають лихослів'ям — взагалі це гульбище нагадувало гульню напівдиких лапіфів³ і кентаврів⁴. Тоді один з розбійників, який виділявся з-поміж інших велетенською статурою, промовив: — Вдався нам сміливий наскок на дім Мілона Гіпатського: безліч добра ми своєю відвагою здобули та й вернулись без втрат у людях до нашої оселі. Мало того, у нас навіть стало більше на вісім ніг, коли ми сюди прибули. А ви, що зробили вилазку на беотійські міста, вернулись поскубаними, без нашого ватажка, доблесного Ламаха⁵; а оці манатки, що ви їх сюди приперли, я віддав би за те, щоб він був

живий та здоровий. Що й казати, погубила його власна надмірна відвага. Ім'я такого героя заживе вічної слави серед імен видатних царів і полководців. А ви, порядні злодії, займаєтесь дрібними й нужденними крадіжками, боязливо нишпорите по лазнях та комірчинах старих баб, мов якісь лахмітники.

9. І йому один з тих, які прийшли пізніше, так відповів: — Де ж ти такий узявся, що не знаєш простої істини: чим багатший дім, тим легше його пограбувати. Бо хоч і багато служби там вештається по просторих кімнатах, проте кожний більше про своє життя думає, аніж про хазайське добро. Навпаки, господарні й самотні люди своє маленьке, а подеколи й досить-таки пристойне майно старанно ховають, охороняють завзятіше і захищають його, ризикуючи життям. Свої слова я можу підтвердити тим, що нас спіткало. Як тільки прийшли ми у семибрамні Фіви⁶, почали (це найперша річ у нашому розбійницькому ремеслі) ретельно розвідувати, хто серед місцевих жителів належить до багатіїв. Тут виявилось, що якийсь міняйло Хризерос⁷ володіє чималеньким маєтком, але, щоб уникнути податків та громадських повинностей, правдою і неправдою намагається приховати своє багатство. Обшарпаний і брудний, він мешкав самотньо в маленькому, але забезпеченому добрими замками будиночку, сидячи на мішках золота. Ось і надумали ми обібрати його в першу чергу. Що там опір однієї людини? Ми, як здавалось нам, без труднощів, легесенько загарбаєм його багатство.

10. Не гаючи часу, тільки-но стемніло, ми причаїлись біля його дверей. Не було в нашому намірі ні знімати з завіс, ні ламати, ні розбивати двері, бо гармидер міг би, на нашу біду, розбудити сусідів. Отже, наш доблесний ватажок Ламах, покладаючись на свою випробовану відчайдушність, обережно просунув руку в отвір, куди вкладають ключ, і пробував відтягти засув. Але Хризерос, наймерзенніший негідник у світі, давно не спав і добре чув усе, що робиться, мовчки, навшпиньках підкрався нечутно до дверей і несподіваним ударом приколів величезним цвяхом руку нашого проводиря до дверей. Опісля, залишивши його, прикутого до проклятого капкана, сам виліз на покрівлю своєї халупи і звідти нелюдським голосом почав верещати і скликати сусідів на допомогу. Називаючи їх поіменно, він підняв тривогу, начебто раптова пожежа охопила його халупу. Тут кожний сусід, наляка-

ний близькою бідою, бігцем подався, стривожений, на допомогу.

11. А ми, небораки, опинившись у подвійній небезпеці, бо нам довелося б накласти буйними головами або покинути товариша, знаходимо за його згодою чудовий вихід із становища, яке склалося. Одним рішучим ударом відрубуюмо руку нашому ватажкові там, де передпліччя з'єднується з плечем. Відрубану руку Ламаха залишаємо на місці, а рану обгортаємо жмутом ганчірок, щоб краплі крові не видали наших слідів, ватажка ж забираємо з собою. У той час, як ми губимося в непевності, чи зможемо врятувати покаліченого товариша, наближається з великим галасом погоня. Страх перед навислою небезпекою змушує нас кинутись навтьоки. Тут, як на зло, він не може дотримати кроку з нами, та й залишатись йому небезпечно. Тоді цей винятково благородний і мужній чоловік настирливо нас переконає, ревно благає, клянеться Марсовою правицею і вірністю присязі, щоб ми звільнили його, доброго товариша, і не прирікали на муки та неволю. Бо як, казав він, може порядний розбійник жити без руки, що тільки одна вміє грабувати й різати. Він вважав би себе щасливим, якби загинув від руки товариша. Коли Ламах нікого з нас так і не зміг намовити нанести йому смертельного удару, то рукою, яка в нього залишилась, вийняв із піхов свій меч, довго його цілував і могутнім ударом встромив його собі в середину грудей. Тоді ми вшанували мужність незламного нашого вождя, старанно закутали його тіло в полотно і спустили в море, що й стало його могилою. Тепер він спочиває на дні безбережної стихії.

12. В такий спосіб поклав край своєму життю Ламах, кінець, гідний його надзвичайної доблесті. І Алцим, винахідливий на витівки, не зумів здобути прихильності в суворой Долі. А було це так. Виламавши двері в хаті однієї старої жінки, він увійшов в її спальню на другому поверсі. Вона тоді спала, і він замість того, щоб прикінчити її, скрутивши їй шию, почав з широкого вікна викидати надвір її манатки, — одну річ за другою, щоб ми внизу підбирали. Коли вже все ретельно почистив, не захотів, дурень, оставити навіть постелі, на якій лежала стара. Він викинув її з ліжка і вже збирався було спустити вниз сінник з простирадлом, коли ця паскуда, обійнявши його за коліна, навколішках почала благати: «Навіщо ти, синку, нужденне лахміття бідної бабусі даруєш багатим сусідам?

Це ж на їх подвір'я виходить моє вікно». Обдурений хитрими словами, Алцим повірив їй і, боячись, щоб те, що вже викинув, і те, що збирався викинути, помилково не потрапило на чуже подвір'я, висунувся з вікна. І почав уважно розглядатись, щоб перевірити, чи правду каже стара. Скориставшись тим, що він занадто вихилився з вікна і не зберігає рівноваги, зайнятий огляданням подвір'я, вона слабим, але несподіваним штурханом зіпхнула його вниз головою. Не досить того, що висота була значна, він іще й налетів на величезну каменюку, яка лежала на землі. Розстроив собі, сердега, груди і, випльовуючи струмені крові, розповів нам, що скоїлося. Не довго помучившись, Алцим сконав. Йому влаштували ми похорон, відправивши на той світ як вірного супутника Ламаха.

13. Засмучені втратою двох друзів, ми відмовились від спроб знайти для себе якусь поживу у Фівах і подалися до сусіднього міста Платеї⁸. Там ми стали свідками жвавих розмов про те, що якийсь Демохар⁹ має намір влаштувати гладіаторські ігри. Був цей чоловік знатного роду, дуже багатий, відомий своєю незвичайною щедрістю. Старався він, щоб народні видовиська проходили з блиском, гідним його багатства. Хто наділений такою силою таланту, таким даром красномовства, щоб зміг описати належним чином ті приготування! Тут були уславлені своєю відвагою гладіатори, там випробуваної спритності мисливці, а он там засуджені на смерть злочинці, які чекали, щоб стати поживою для звірів. Далі стояли риштовання на високих палях, вежі, вишालювані дошками, яскраво розмальовані, схожі на рухомі будинки,— одне слово, прекрасні місця для глядачів майбутніх ловів. Яка незлічenna кількість звірів, які різноманітні породи їх! Річ у тім, що Демохар доклав усіх зусиль, щоб доставити з далеких країн найлютіших хижаків, які б розтерзали засуджених на смерть злочинців. Говорячи про підготовку до величного видовиська, треба згадати й про те, що багато ведмедів він, не шкодуючи коштів, придбав. Одні з них були спіймані на полюванні, інші куплені за великі гроші, ще інші подаровані йому друзями; він звелів кожного ведмедя добре годувати і виділив на це значні кошти.

14. Але такі велетенські й пишні приготування до народних розваг важко було приховати від лиховісного ока Заздрості¹⁰. Бо ведмеді, виснажені тривалою неволею в клітках, змучені літньою спекою, виснажені бездіяльним

сидінням на одному місці, майже всі повиздыхали від якоїсь заразної хвороби. Повсюдно на вулицях можна було бачити напівживі їхні туші — жертви звіриної пошесті. Тоді прості люди, яких крайня нужда змусила шукати дармової їжі і не нехтувати ніякою поганню для заспокоєння голодного шлунка, збігаються до лежачого стерва, мов на безплатний бенкет. Отож у мене і в славного хлопця Бабула визрів чудесний задум, який ми й заходилися здійснити. Одну з найбільших ведмедиць забираємо в нашу схованку нібито для приготування з неї їжі. Старанно білуємо ведмедицю, відділяємо шкіру від м'яса, а лапи з кігтями і голову звіра аж до шиї залишаємо недоторканими; шкіру вишкрябуємо ретельно, щоб не була така груба, і посипаємо попелом та розтягуємо на сонці, щоб висохла. У той час, як шкіра ведмедиці дубиться під палючими променями сонця, ми донесхочу обжираємось ведмежим м'ясивом, складаємо і присягою скріплюємо такий розпорядок: один із нашої ватаги, який перевищує інших не тільки силою кулака, а й відвагою, влізе доброхіть у ведмежу шкіру і вдаватиме із себе звіра. У такому вигляді він проникне в дім Демохара, щоб безперешкодно в глуху ніч нас впустити в будинок.

15. Не одному сміливцеві з нашого гурту хотілось так кумедно переодягтись і взятись за виконання цієї затії. Але з-поміж усіх ватага одноголосно обрала Тразилеона, якому найбільше підходив ризик цієї небезпечної гри. Із сміхом він влазить у ведмежу шкіру, яка за цей час стала гнучкою й м'якесенькою. Тоді тоненькою ниткою зшиваємо краї шкіри, а ледь помітний шов закриваємо густою шерстю. Голову Тразилеона запихаємо під саме горло ведмедя, туди, де перерізана була шия. Навпроти носа й очей залишаємо малі отвори, щоб він міг дихати і все бачити. Потім нашого відважного побратима, який цілком перетворився в дикого хижака, саджаємо в заздалегідь придбану за дешеву ціну клітку. Він сам бадьоро туди вліз. Закінчивши таким чином попередні приготування, ми взялися за виконання своєї витівки.

16. Дізнавшись, що у Фракії живе якийсь Ніканор, сердечний друг Демохара, складаємо від його імені листа, начебто він як відданий друг дарує йому ведмедицю, першу здобич свого полювання, для окраси врочистості. Коли вже добре стемніло, під прикриттям темряви ми доставили Демохарові клітку з Тразилеоном і згаданим підробленим листом. Демохар, здивований розмірами звіра і зраді-

лий щедрим дарунком, що надійшов у дуже слухний час, наказав із звичайною для нього щедрістю виплатити нам десять золотих із своєї скарбниці із вдячності за те, що ми принесли йому такий цінний дарунок. Як завжди, всяка дивовижа приваблює людей, охочих подивитись на неї, так і тут почала збиратись незліченна юрба, щоб побачити велетенського звіра. Але наш кмітливий Тразилеон раз за разом грізними рухами стримував її надмірну цікавість. Жителі міста в один голос поздоровляли Демохара, що він, після дошкульної втрати стількох тварин, завдяки новому набуткові, зумів до певної міри вийти із скрутного становища. А Демохар звелів негайно відпроводити ведмедицю, дбаючи про неї, у свій маєток за містом. Але тут я втручаюсь:

17. — Не впускай, пане, ради бога, охлялу від спеки і змучену довгою дорогою ведмедицю між інших звірів, до того ж не зовсім здорових. Може б, краще десь тут, біля дому, знайти для неї досить просторе місце, де приємно повіває вітерець, неподалік від водоймища, щоб тварина могла відсвіжитись? Хіба ж ти не знаєш, що ця порода тварин полюбає густі гаї, вологі печери поблизу струмка з холодною водою?

Ці перестороги збентежили Демохара. Зважаючи на втрати, яких зазнав, він погодився, щоб ми на свій розсуд поставили клітку десь тут. — Ми самі, — додаю, — ладні вночі вартувати при цій клітці і тварину, змордовану спекою й дорожньою тряскою, своєчасно годувати й поїти тим, до чого вона звикла. — Немає потреби, — відповідає Демохар, — щоб ви цим займалися. Майже вся моя служба, завдяки набутому досвідові, вмє доглядати ведмедів.

18. Отже, ми попрощалися з Демохаром і пішли. Тільки-но опинилися за воротами міста, помітили якусь гробницю, що стояла осторонь від дороги, у відлюдному й затишному місці. Там порозкривали напівпрогнилі від давності саркофаги, в яких спочивали геть стлілі останки померлих. Тут ми й задумали сховати нашу здобич. Потім, згідно злодійських звичаїв, діждавшись у безмісячну ніч тієї пори, коли надходить перший сон і найміцніше оволодіває людьми, вишиковуємо нашу озброєну ватагу перед самими дверима будинку Демохара. Підступили ми сюди, впевнені в успіху. Тразилеон також вибрав найзручніший для грабунку час. Він вийшов з клітки і в одну мить прикінчив усіх до одного сторожів, які позасинали,

а потім і воротаря, в якого забрав ключ і відчинив двері. Ми вихором влітаємо й опиняємось у середині будинку. Тут Тразилеон показує нам комору, де, як він увечері помітив, сховано було силу-силенну скарбів. Як тільки ми її спільними зусиллями розламали, я наказав кожному з побратимів набрати стільки золота і срібла, скільки хто зможе нести, і сховати негайно його у саркофагах,—небіжчики збережуть таємницю,—потім швиденько вернутися за новою ношею. Я ж тим часом повинен був задля спільного добра залишитись біля дверей будинку й спостерігати уважно за всім, поки вони не вернуться. Мені здавалося, що самого вигляду ведмедиці, яка буде никати по кімнатах, вистачить для того, щоб навести жах на тих із домохадців, хто раптом проснеться. Бо хто ж, навіть відважний і нелякливий, не накиває п'ятами, побачивши поночі такого потворного звіра-велетня? Хто не замкнеться у кімнаті й не сховається, злякавшись на смерть?

19. Всі розрахунки наші зведені були нанівець нещасливим збігом обставин. Саме тоді, як я нетерпляче чекав на повернення своїх товаришів, якийсь триклятий раб, очевидно стривожений метушнею, а може, він проснувся просто від поганого передчуття, обережно визирнув і бачив, що звір вільно собі ходить по будинку — сюди й туди. Не пройшло й хвилини, як весь дім наповнився челяддю. Від смолоскипів, ламп, воскових, лойових свічок та інших освітлювальних засобів пітьма розсіюється. І ніхто з юрби не кинувся на ведмедицю з голими руками,—хто з дрючком, хто із списом, хто, нарешті, з оголеним мечем, позакривали при цьому всі входи і виходи. Крім того, для облави на звіра нацьковують зграю мисливських псів з довгими вухами і здібленою шерстю.

20. Коли галас посилювався, я вже хотів, було, дременути, але сховався за дверима і звідти спостерігав за тим, як Тразилеон напрочуд хоробро відбивається від наскоків собак. Хоч прийшла вже його остання година, він не забув ні про нас, ні про попередню свою розбійницьку доблесть, завзято захищався вже, так би мовити, у самій пащі Цербера. І далі мужньо виконуючи свою роль, яку добровільно взяв на себе, то відступаючи, то захищаючись різними рухами й вивертами, він зумів вихопитися з будинку. Та хоч і опинився на вільному просторі, не зміг врятуватися втечею. Люто гавкаючи, з найближчого провулка вискакують домові пси і цілою зграєю приєднують-

ся до мисливських, які слідом за Тразилеоном вибігли з будинку. Перед моїми очима відкрилось сумне і водночас жахливе видовисько: роз'ярілі собаки оточили з усіх боків нашого Тразилеона і ну кусати його й роздирати на клапті. Не в силі далі переносити такого лиха, я змішуюся з галасливою юрбою і (єдина річ, чим я міг допомогти другові), не видаючи самого себе, намагаюсь переконати проводиря облави, щоб той перестав переслідувати звіра. «Страшенно тяжкий,— кажу,— й ганебний скоїмо злочин, якщо погубимо такого велетенського й цінного звіра».

21. Але нещасному юнакові не допомогла моя хитра мова. Якийсь кремезний паруб'яга вибігає з дому і несхибним ударом списа прохромлює груди ведмедиці. Зразу слідом за ним ще хтось те саме робить, потім багато людей із юрби, набравшись сміливості, вискакують наввипередки і зблизька наносять звірові тяжкі удари мечем. Так Тразилеон, гордість і окраса нашої ватаги, загинув смертю, гідною вічної пам'яті, до кінця зберігши бойовий дух. Жодним окриком, жодним стогоном він не видав себе і не порушив священної клятви. Навіть тоді, коли його шматували ікла собак і сікли мечі, він ревів і скреготав зубами, як справжній ведмідь. Він загинув, але муками своїми і своєю хоробрістю здобув собі вічну славу. Та на людську юрбу він нагнав такий ляк і жах, що до самого світанку, ба навіть до білого дня, ніхто не зважився ані підійти, ані хоч би й пальцем доторкнутись поваленого звіра. Нарешті якийсь різник, що був трохи відважнішої вдачі, несміливо й повільно розпанахав живіт ведмедиці і виявив у ній героїчного розбійника ¹¹.

Так втратили ми Тразилеона, але слава про нього не вмерла. Ми похапцем запаковуємо здобич, яку охороняли небіжчики, і покидаємо Платеї. Ми подумали собі, немає нічого дивного, що не знаходимо в нашому житті ніякої вірності, ба навіть коли вона і є, то швидко відлітає, як Тразилеон у країну тіней і мерців, щоб не бачити людського віроломства. Ось так, украй виснажені тягарем ноші і труднощами дороги, втративши трьох товаришів, принесли здобич, яку ви оце й бачите перед собою.

22. Після цієї розповіді розбійники узливають нерозведеним вином з золотих чар для вшанування пам'яті загиблих бойових друзів, а потім, проспівавши для розваги кілька пісень на честь Марса ¹², трохи втихомирюються. А тим часом згадувана вже стара насипала нам свіжого

ячменю, щедро, без будь-якої міри, так що мій кінь, який загарбав собі всю оцю купу, міг почувати себе як на розкішному бенкеті жерців саліїв¹³. Що стосується мене, то я, який ніколи не споживав ячменю, хіба що лише тоді, коли він дрібно змелений і добре зварений, почав нишпорити в кутку, де лежала ціла купа недоїденного хліба з бенкету розбійницької ватаги. Там я взявся на всю силу орудувати зубами й пелькою, яка від довгого голодування задубіла і геть заснувалася павутинням. Коли вже перевалило за північ, грабіжники попрокидалися і стали лаштуватися в дорогу. По-різному перерядившись, одні озброїлись мечами, інші переодяглися у лемурів¹⁴, одразу ж вирушають. А я не переставав наполегливо й жадібно жувати, так що навіть настирливий сон не міг відірвати мене від їди. Коли раніше, будиши Луцієм, я задовольнявся лише одною або двома скибками хліба, то тепер, при такому бездонному шлунку, я дожовував уже майже третій кошик хліба. За таким заняттям мене й застав білий день.

23. Нарешті під впливом осяччої скромності, хоч і нерадо, я припинив жування й пішов заспокоїти спрагу в поблизькому струмочку. Через деякий час розбійники вертаються, сильно стурбовані і стривожені, без будь-якої здобичі і навіть без нужденного манаття, ведуть лише одну-однісіньку дівчину, здобуту мечами, спільними зусиллями рук усієї ватаги. Що то була за дівчина! Благородна краса й ошатне вбрання вказували на знатне походження, а її дівочі принади могли, божуся Геркулесом, збудити любовну жагу навіть у такого осла, як я. Дівчина розпачливо рвала на собі волосся й одіж. Як тільки її привели в печеру, розбійники, щоб розвіяти в неї журбу, промовили так: — Не сумуй! Твоєму життю і твоїй честі ніщо не загрожує. Наберися трохи терпіння, щоб ми могли на тобі заробити, бо змушують нас зайнятися цим ремеслом злидні. Твої ж батьки, хоч які вони грошолоби, не поскупляться, зрозуміло, дати за таку доньку, як ти, гарний викуп.

24. Таким і подібним базіканням розбійники намагались розвіяти в дівчині розпач, але дарма. Та чи й могло бути інакше? Опустивши голову на коліна, вона безугавно плакала. Тоді вони покликали стару й показали їй сісти поруч із дівчиною і втішати її, наскільки це можливо, ласкавими словами, а самі вирушили займатись розбійницьким промыслом. Але ніякі вмовляння старої не до-

помогли: дівчина не переставала заливатись сльозами, мало того, вона ще дужче розридалась, її груди судорожно здригалися від безупинного схлипування, так що і в мене навернулись на очі сльози.— Як мені, бідоласній, не плакати,— голосила сердега,— як я зможу жити, коли я втратила такий чудовий дім, таку родину, як наша, стільки милих служниць, шанованих батьків? Я, жертва жорстокого грабунку, стала полонянкою і, мов рабіню, ув'язнена в цій кам'яній темниці, позбавлена будь-яких утіх життя, в яких народилася й виросла, тепер, у страху за життя і честь, у розбійницькому кишлі, серед зграї гидких розбишак, серед юрби убивць.— Так вона гірко лементувала, аж у змученої душевною журбою, перенапруженням горла і втомою тіла очі помалу заплющилися, і вона міцно заснула.

25. Але не надовго вона заплющила очі, бо, здригнувшись, немов божевільна, враз прокинулася і ще дужче заголосила. В нестямі почала кулаками гатити себе в груди й шмагати по гарному личку. А коли стара не вгавала розпитувати про причини нового відчаю, дівчина, тяжко зітхнувши, сказала: — Ой, тепер уже напевно, тепер уже справді я пропала, тепер навіть і надію на порятунок я втратила! Немає ради: доведеться мені загинути від меча, або в зашморзі, або кинутись у прірву.

На це стара, вже не на жарт розгнівана, з суворим виглядом зажадала, щоб та пояснила, з якої причини,— згинь, пропади вона пропадом! — дівчина плаче і чому, трохи заспокоївшись, знову вмивається рясними сльозами.— Видно, ти хочеш позбавити моїх хлопців заробітку, викрутившись від викупу? Якщо будеш далі так ревіти, то я подбаю, щоб вони з тобою не панькались і разом з твоїми сльозами, які для розбійників нічого не варті, спалили тебе живцем.

26. Налякана такими словами, дівчина цілує руки старій і каже: — Пробач мені, рідна матінко, але якщо є в тебе хоч крихта співчуття до людей, то допоможи мені хоч трішечки в моїй недолі. Ти дожила похилого віку, проте, гадаю, під цією сивиною ще є милосердя. Зглянься на моє нещастя! Кохає мене юнак, незвичайно вродливий, перший серед своїх ровесників, якого люди у місті люблять як рідного сина. До того ж він мій двоюрідний брат, тільки на три роки старший за мене; змалечку він виховувався і ріс разом зі мною в одному домі, жили ми з ним навіть в одній кімнаті, мали спільне ложе; єднає нас

взаємне почуття, чисте кохання, здавна він став моїм нареченим, ми з ним заручені, згідно з обрядом, за згодою батьків він навіть записаний як мій чоловік. Вже приносив він жертви у храмах і в громадських місцях у супроводі численних родичів і друзів; весь дім мій був прикрашений лавровими гілками, саяв полум'ям смолоскипів, звучали весільні пісні; тоді моя нещасна мати, пригортаючи до своїх грудей, гарно вбрала мене у вінчальне одіння й осипала солодкими поцілунками; вже й мріяла вона про майбутнє потомство, та от раптом напала на нас ватага головорізів. Жак був такий, як під час війни: виблискували оголені, страшні мечі, але розбійники не простягали рук ні по грабунок, ні до своєї жертви, щоб убити її, а щільними, зімкнутими лавами прямо пруть у нашу спальню. Ніхто з наших домашніх не пробував чинити опору, ніхто на мій захист і пальцем не поворухнув, і мене, нещасну, знепритомнілу від зляку, тремтячу від великого жаху, відривають від рідної матері й забирають із собою. Так було зірвано і зневажено наше весілля, як колись весілля Протесілая¹⁵ або Аттіса¹⁶.

27. А тепер жахливий сон відновив, більше того — поглибив моє горе. Бо мені приснилося, що мене силоміць відривають від родинного дому, кімнати, спальні, ба навіть ложа, що мене тягнуть через непрохідні пустелі, що я гукаю нещасного чоловіка, а він, як тільки уздрів, що його позбавлено обіймів моїх, іще зволожений духмяними мастями, з весільними вінками, мчить слідом за мною, захопленою незнайомцями. У той час як він розпачливим голосом скаржитися, що в нього віднято прекрасну жінку, і благає в людей допомоги, один із розбійників, розлютований небезпечною погонею, піднімає з землі величезну каменюку і жбурляє в бідолашного юнака, мого чоловіка, і, поцілвши, убиває. Це страхітливе сновидіння так налякало мене, що я, тремтячи від жаху, прокинулася.

Тоді у відповідь на цей плач старенька, тяжко зітхнувши, так одказує: — Не журися, дитино моя, і не бійся сонних примар. Адже не лише марева денного сну люди вважають оманливими, а й нічні сновидіння інколи означають щось протилежне тому, що віщують вони. Так, плач, побої, іноді і смерть віщують щасливу й корисну подію і, навпаки, сміятися, напихати шлунок солодкими ласощами, віддаватись любовним утіхам і таке інше віщує душевну скорботу, хворобу та інші прикроці. Краще

я тебе розважу приємною розповіддю й казками, які знають старі жінки,— і вона ось так почала:

28. Жили-були в одній країні цар і царця. Були в них три дочки — незвичайні красуні. Хоч як милувала око врода двох старших, все-таки можна було досить легко знайти слово, для того щоб похвалити її, а краса наймолодшої дочки була настільки незрівнянна, така неперевершена, що людська мова виявилась надто бідною, щоб гідно її описати, тим паче прославити. Отож багато місцевих громадян і сила-силенна чужинців, яких цілими юрмами приваблювала чутка про небачене чудо, завмирили від подиву, вражені несказанною її красою. Вони приклали праву руку до губ та, поклавши вказівний палець на витягнутий великий¹⁷, вшановували її, неначе богиню, релігійними почестями. І вже по найближчих містах та по сусідніх країнах рознеслась вість, що богиня, яку породила лазурова моря глибінь і виплекали піняві хвилі, перебуває в гущі людській, щедро і повсюдно дарує свою ласку, або ж ще раз із нового сімені небесних світил вже не море, а земля привела на світ другу Венеру у цвіті дівочої, незайманої краси.

29. Таке переконання з кожним днем поширювалось усе більше й більше. Така чутка розійшлась по близьких островах і переважній частині материка, одне слово, майже по всіх країнах. З усіх усюд припливали юрми людей, яких не лякали ні далека дорога, ні морська глибина, щоб тільки глянути на знамените диво віку. Ніхто вже не плив на острів Пафос¹⁸, ніхто й не плив у Кнід¹⁹, ні навіть на самий острів Кіферу²⁰, щоб подивитись на богиню Венеру. Свята богині проходили непоміченими, храми занепали, священні подушки лежали зневаженими²¹, обряди пішли в забуття, статуї стояли не увінчані, остиглий попіл вкривав опустілі жертовники. Люди б'ють поклони перед дівчиною, в її людських рисах обличчя шанують велич могутньої богині. Коли вона вранці виходить з дому, їй приносять жертви, на її честь влаштовують бенкети, щоб здобути прихильність відсутньої богині Венери. Коли ж вона проходить вулицями, її супроводить натовп, закидаючи квітами та вінками.

Це надмірне перенесення божеських почестей на смертну дівчину сильно стривожило серце справжньої Венери. Та, не тямлячи себе від обурення, гнівно трясучи головою, хвилюючись, так розмовляла сама з собою:

30. — Що ж це воно виходить? Невже я, предковічна мати природи, начало стихій, кормителька всесвіту, Венера, маю розділяти із смертною дівчиною почесні, що на них заслугує лише божество? Ім'я моє, яке сяє на небі, обливається брудом земним! Невже я можу змиритися з тим, щоб самозванка користалася із спільних зі мною жертвоприношень, щоб смертна дівчина мала мою подобу? Хіба славнозвісний пастух (а його справедливе і чесне рішення схвалив навіть великий Юпітер²²) даремно надав мені перевагу за виняткову красу мою перед чарівними суперницями-богинями? Та хто б вона не була, нехай передчасно не радіє привласненням моїх почесностей! Вона ще жалкуватиме, що в неї надприродна краса!

І от Венера кличе до себе свого крилатого сина, зухвалого пустуна, який нахабною поведінкою нехтує суспільними порядками; озброєний стрілами й полум'ям, бігає вночі по чужих домівках, розлучаючи повсюдно подружжя, безкарно коїть нечесні вчинки, а доброго ані крихітки не робить. Ось його, непогамовного і свавільного, веде в те місто й показує навіч Псіхею²³ (таке було ім'я дівчини), розповідає докладно про хід змагання на першість у красі і, зітхаючи та тремтячи від обурення, каже йому:

31. — Благаю тебе теплом материнської любові, приємними ранами від стріл твоїх, солодкими опіками від твого смолоскипа, відомсти нещадно за свою матір. Суворо покарай зухвалу кралю і зроби для мене одне-однісіньке, передусім ось що: хай ця дівчина запалає палким коханням до найбіднішого чоловіка, позбавленого всілякої честі, маєтку і навіть самої безпеки, до такого злидаря, якому рівного немає у світі.

Після цих слів Венера довго й міцно цілує сина напіввідкритими вустами, потім опиняється на поблиському виступі берега, омиваному морськими хвилями. Ледве торкнулась рожевими ступнями вологої піни клекотливих хвиль, як уже була на ясному гребені валу (саме цього вона захотіла); досить їй подумати лише, і одразу, немов наперед йому велено було, виринав її почет морський: з'явилися і Нереєві дочки²⁴ — співучий хор, і Портун²⁵ з розкуйовдженою синьою бородою, і Салація²⁶ з подолом, повним риб, і маленький Палемон²⁷, що їздить верхи на дельфіні; серед морських хвиль то тут, то там підстрибують зграйки тритонів²⁸: один із них м'яко трубить у звучну черепашку, інший заслоняє богиню шовковим

покривалом від докучливої спеки, ще інший тримає перед очима володарки дзеркало, а ті парами ниряють під її колісницю. Такий почет супроводив Венеру в її подорожі до Океану ²⁹.

32. Тим часом Псіхея, дарма, що неказанно вродлива, не має з цього ніякої користі. Всі милуються нею, всі в один голос хвалять її, але ніхто — ні цар, ні царевич, ні навіть простий собі чоловік — не залицяється до неї. Всі захоплюються її божественною красою, проте всі дивляться на неї як на майстерно виконану статую. Дві її старші сестри, хоч про їх буденну вроду ніхто ніколи й не згадував, вже давно були висватані за женихів царського роду й заживали собі родинного щастя. Псіхея ж — молода дівчина, неначе всіма забута вдова, сидить удома, оплакує в душевному сум'ятті свою гірку самотність, знемагає тілесно, ненавидить свою красу, яка всіх людей полонила. Тоді нещасний батько бідолашної дівчини, вбачаючи в цьому задрість богів, але лякаючись їхнього гніву, звертається за порадою до стародавнього оракула мілетського бога ³⁰ і молитвами та жертвами благає у всемогутнього бога шлюб і чоловіка для безтаданної дівчини. А Аполон, хоч і сам грек і навіть іонієць, з пошани до творця мілетського оповідання проголошує латинською мовою таке віщування:

Дівчині стати вели на тій скелі стрімкій, володарю,

Й не до весілля її — до похорон зодягни.

Не сподівайся дарма на звичайного, смертного зятя,

Буде чудовиськом він, змієм крилатим, страшним.

Крила розправивши, він над всіма нависає, жорстокий,

Рани наносить усім, палить нещадним вогнем.

Навіть Юпітер тремтить перед ним і боги невмирущі,

Ріки бояться його й темного Стіксу краї.*

Почувши таку відповідь священного оракула, цар, ще недавно щасливий, повертається додому засмучений і зажурений і розтлумачує жінці зміст лиховісного віщування. Сум, ридання, зойки протягом багатьох днів панують у царській родині. Тим часом невблаганно наближається день, призначений на виконання жахливого пророцтва. Вже й починаються приготування до похоронного весілля бідолашної дівчини, вже полум'я смолоскипів тьмяніє від сажі й попелу, вже звуки весільної флейти змінюються сумовитою лідійською мелодією ³¹, життєрадісні весільні

* Переклад Андрія Содомори.

гіменеї³² завершуються скорботним голосінням, а молода витирає своєю шлюбною фатою сльози. Усе місто співчуває тяжкому горю знедаланої родини, і з уваги на біль громадян у країні оголошується всенародна жалоба.

34. Але сувора необхідність змушує нещасну Псіхею скоритися небесним велінням і прийняти призначену покару. Коли, отже, серед глибокого суму відбувся обряд похоронного весілля, відправляється й похоронний похід, весь народ проводить заплакану Псіхею — живу небіжчицю — не на весілля, а на похорон. І коли опечалені батько й мати, прибиті невимовним горем, вагаються з виконанням страхотливого злочину, сама дочка заохочує їх такими словами: — Чому мучите ви свою нещасну старість безкінечним плачем? Навіщо частим риданням вкочуєте собі своє дороге життя, яке скоріше належить мені, аніж вам? Навіщо зайвими сльозами спотворюєте лица свої, які я так шаную? Чому раните мій зір, виплакуючи свої очі? Навіщо рвете сиве волосся? Навіщо груди свої, навіщо дорогі мені лона б'єте кулаками? Ось вам і прекрасна нагорода за мою несказанну красу! Вражені смертельними ударами згубних заздрощів, ви опам'ятались, коли вже запізно. Коли народи й племена віддавали мені божеські почесні, коли одностайно мене називали новою Венерою, саме тоді треба було сумувати, саме тоді потрібно було заливатись сльозами, тоді слід було оплакувати мене, немов померлу. Тепер я чую, тепер я бачу: моя згуба в тому, що названо мене Венерою. Тож ведіть, прошу вас, і залиште мене на скелі, яку доля мені призначила. Квাপлюсь з'єднатися щасливим шлюбом, квাপлюсь уздріти мого благородного чоловіка. Навіщо мені зволікати, навіщо відтягувати прихід того, хто народився на погибель світові всьому?

35. По цих словах дівчина замовкла і впевненою ходою приєдналася до врочистого походу юрби, яка її проводжала. Піднімаються на визначене урвище стрімкої гори, ведуть дівчину на її вершину і там залишають. Зоставивши біля неї весільні смолоскипи, якими освітлювали собі дорогу, погасили їх прощальними слізьми і з похнюпленими головами розійшлися. А нещасні батько й мати, у повному відчаї, замкнувшись у своєму домі, коротали свій вік у глухій темряві безконечної ночі. Тим часом Псіхея стояла на вершині гори у тривожному очікуванні, тремтячи від страху та гірко плачучи. Враз відчула вона, що ніжний подув лагідного Зефіра починає роздувати шату її,

підносить легенько угору, спокійним повівом несе над схилом височенної скелі і, обережно спускаючи, садить у глибокий видолонок на лоно порослої квітами луки.

Книга п'ята

1. Тут, на м'якій, порослій густою травою луці, Псіхея безтурботно відпочивала і, коли отямилась після жахливого переживання, солодко заснула. Підкріпившись удосталь сном, вона прокинулась в бадьорому настрої. Розглядається довкруг себе і бачить гай зі стрункими і високими деревами, бачить джерело з водою, прозорою, як кристаль. Якраз посеред гаю, неподалік від джерела, височіє палац, зведений не людськими руками, а божественним мистецтвом. При самому вході в нього ти переймаєшся враженням, що ця розкішна і світла оселя належить якомусь богові. Бо золоті колони підтримують високу стелю, майстерно виконану з цитрусового дерева й слонової кістки, всі стіни оздоблені срібним барельєфом із зображеннями диких звірів та свійських тварин, які, неначе живі, мчать прямо на прихожого. Безумовно, чудодієм була людина, або, вірніше, напівбог, який зумів дивовижною силою мистецтва перетворити таку масу срібла у звірів. Навіть підлога, вимощена дрібненькими дорожми камінцями, була розписана розмаїтими узорами. Ох, які щасливі, двічі й багато раз воістину щасливі ті, хто ходить по цих самоцвітах та інших коштовностях! Але й інші частини цього просторого палацу, що тягся уздовж і вшир далеко, неоціненні своєю дорогоцінністю. Стіни із суцільного золота сяють таким блиском, що, якби сонце перестало світити, палац мав би своє власне денне світло. Так само сяють покої, галереї, одвірки. Все оздоблення його відповідає величності будинку. Через те можна було подумати, що то великий Юпітер звелів побудувати собі ці чудесні хори для зустрічі з людьми.

2. Зачарована привабливою для ока місцевістю, Псіхея підходить ближче і, набравшись сміливості, переступає поріг палацу. Згодом, підштовхувана цікавістю й подивом, оглядає докладно це чудо-диво і в одній частині будинку помічає комору, побудовану з великим мистецтвом, повнісіньку скарбів. Немає, певно, у світі речі, якої б там не було. Проте, крім безмежного багатства, найбільш вражало те, що ця скарбниця світу всього не охоронялась

ніяким засувом, ані замком, ані сторожем. Поки Псіхея з великою насолодою розглядається по палаці, долітає до неї якийсь безтілесний голос і каже: — Чому, пані, дивуєшся таким скарбам? Усе це — твоє. Увійди в спальню, відпочинь від втоми на ложі, а якщо хочеш, то й викупайся. Ми, чиї голоси оце чуєш, твої слуги; тільки-но причепуришся, чекатиме на тебе царська учта.

3. Псіхея відчула себе щасливою, зазнавши божественної опіки. Вона послухалась поради таємничого голосу: спочатку сном, потім і купанням себе відсвіжила. Коли побачила поруч напівкруглий столик, здогадалася, що столовий прибор приготовлено для її обіду, і охоче зайняла місце за столиком. Ту ж мить починають подавати вина, солодкі, як нектар, та безліч різноманітних страв, причому ніхто не прислуговує, а все подається неначе подувом вітру. Нікого вона не бачить, чує тільки слова, які зливають із чийхось уст, тільки чийсь голоси слугували їй. Після розкішного обіду ввійшов невидимий незнайомиць і заспівав, а інший грав на кіфарі, якої також не було видно. Згодом до її слуху доноситься спів багатьох осіб і, хоч ніхто з людей не показується на очі, ясно було, що це хор.

4. Коли закінчились розваги і сутінки стали сон навівати, Псіхея пішла відпочити. Пізньої ночі до вух її долітає якийсь невиразний шурхіт. Зостаючись на самоті і побоюючись за свою незайманість, вона дрижить від страху, тим паче, що не знає, яка чекає її біда. А втім, з'явився незнайомиць, зійшов на ложе її і зробив Псіхею своєю жінкою, та, заки сонце зійшло, квапливо зник. Одразу ж голоси, чекаючи на неї у спальні, виявляють турботу до молодой після втрати невинності. Так воно тривало довгий час. І як це часто буває, Псіхея поступово звикла до зміни в житті і знаходила в цьому насолоду, а звуки невідомих голосів розважали Псіхею в її самотності.

Тим часом батьки старілися у невтішному горі й журбі. Коли розійшлась чутка про випадок з Псіхеею, старші її сестри незабаром дізналися про все. Зажурені й засмучені, вони залишили свої домівки й наввипередки поспішили побачитись і поговорити з батьком та матір'ю.

5. Цієї ж ночі так почав розмову з Псіхеею її чоловік — очима, що правда, вона його не бачила, зате чула й доторкалась до нього: — Псіхее, найсолодша і найдорожча дружино моя, жорстока доля готує тобі страшенну небезпеку, якої, запевняю тебе, треба тобі оберігатись

якнайстаранніше. Твої сестри, наполохані вісткою про твою смерть, у пошуках сліду твого скоро вийдуть на це урвище. Якщо випадково почуєш їхнє голосіння, не відповідай їм і навіть не дивися туди, бо інакше завдаси мені невимовного болю і сама лиха-біди наберешся.

Псіхея погодилася з чоловіком і дала обіцянку послухатись його поради, але як тільки він зник до сходу сонця, вона весь день омивалась слізьми і гірко нарікала, безперервно повторюючи, що тепер їй кінець; запроторена в оцю розкішну в'язницю, позбавлена спілкування і можливості розмовляти з людьми, вже не в стані допомогти сестрам, навіть побачити їх. Засмучена, не приймала ні купелі, ні їжі, і взагалі нічим не зміцнювала своїх сил і ось так, заливаючись слізьми, пішла спати.

6. Перегодя з'являється її чоловік — на цей раз раніше, ніж звичайно; прилігши поруч і обіймаючи заплакану дружину, з докором їй каже: — То оце так виглядає твоя обіцянка, моя Псіхее? Чого мені, твоєму чоловікові, чекати від тебе, на що сподіватися? І вдень і вночі, навіть в обіймах свого чоловіка, ти не перестаєш терзати себе. Чини, як хочеш, іди за велінням свого серця, яке жене тебе в біду. А тоді, коли відчуєш запізніле розкаяння, згадай про мої щирі перестороги.

Вона проханням і навіть погрозами, що інакше, напевно, поміре, домоглася від чоловіка згоди сестер побачити, їхню тугу втішити, з ними поговорити. Отак чоловік поступився проханням молоді жінки, мало того, навіть дозволив подарувати їм все, що захоче вона, — золоті речі або ще якісь дорогоцінності. Причому він неодноразово її попереджав, ба навіть пригрожував, щоб вона ні в якому разі не піддавалася згубним нашіптуванням сестер і не старалась дізнатися, як він, її чоловік, виглядає, бо така святотатська цікавість може скинути її з вершин щастя й позбавити його обіймів.

Подякувала Псіхея чоловікові, засяяло радісно її лице, і вона сказала: — Ох, я сто разів воліла б померти, аніж жити без тебе, найдорожчого мені чоловіка. Бо хто б ти не був, я палко кохаю тебе, неначе душу свою, і не проміняла б тебе навіть на самого Купідона. Виконай, благаю тебе, ще одне моє прохання: накажи своєму слугі Зефірові, щоб він доставив сюди моїх сестер у такий же самий спосіб, як колись доставив мене. — І, осипаючи його рясними поцілунками, шепочучи ніжні слова, горнеться до нього спокусливо і так улесливо каже: — Мій дорогесень-

кий чоловіче, солодка душе Псіхеї твоєї! — Хоч як не радо, а все-таки поступився чоловік непереможній силі любовного шепоту й пообіцяв, що виконає все, чого захоче вона, а як тільки почало світати, вихопився з обіймів дружини.

7. Тим часом сестри, розвідавши, де те урвище й місце, куди занесло Псіхею, спільно подаються туди, там вони очі собі з жалю виплакували, били себе в груди; від їхнього розпачливого голосіння скелі й стрімчаки відлунювали зойками. Гукають бідолашну сестру, пронизливий стогін чути в долині, аж нарешті Псіхея, не тямлячи себе і вся тремтячи, вибігає з палацу й волає: — Навіщо ви мучите себе риданнями? Я, за котрою ви тужите, ось тут. Перестаньте лементувати й осушіть щоки, вологі від рясних сліз, ви ж можете обняти ту, кого оплакуєте.

Тоді кличе вона до себе Зефіра¹ й передає йому чоловіка свого веління. Той, не гаючись, з'являється на її виклик і лагідним подувом безпечно доставляє їх у долину. Ось вони вже чуло обіймаються і втішаються гарячими цілунками, а на очі знову набігають їм сльози — на цей раз від надмірної радості. — Тепер увійдіть, — каже, — з радісним серцем до моєї господи і розвеселіть із Псіхеею свої душі скорботні.

8. Після такої мови вона показує їм незліченні багатства золотого палацу і звертає увагу їхню на безліч прислуговуючих голосів, зміцнює дбайливо їх сили чудовою купіллю й розкішними наїдками та напоями, гідними безсмертних богів; через те, коли сестри досхочу намілювались надміром воістину небесних багатств, у глибині сердець їхніх зародилася заздрість. Нарешті одна з них з великою настирливістю й цікавістю почала розпитувати, кому належать усі оці божественні речі, хто він і який на вигляд її чоловік. Але Псіхея, яка зовсім не сміла порушувати настанов чоловіка й не хотіла видати найсердечнішої із таємниць, нашвидку вигадує, що він молодий красень, щоки його ледь вкриває легкий пушок, залюбки полює на полях та в горах. І щоб у розмові, яка вже затягнулася, не вихопилось часом якесь необачне слово всупереч постанові мовчати, дарує їм золоті речі й намиста з дорогоцінних каменів, потім, викликавши Зефіра, велить йому назад їх віднести.

9. Зефір ту ж мить виконав її веління. А милих сестер по дорозі додому гризла жовчна заздрість, та й уста їхні не закривались від безперервної балаканини. Нарешті од-

на з них так мовила: — Доле, яка-бо ти сліпа, жорстока й несправедлива! Невже тобі до вподоби, щоб нам, дітям одних і тих же самих батьків, дісталось різне щастя? Ми, старші віком, — просто невдахи: нас, мов тих служниць, видано заміж за якихось чужоземців, і ми далеко від батьків, на чужині тужимо за рідним домом і батьківщиною, пеначе вигнанки. А наймолодша, що останньою прийшла на світ, володіє нечуваним багатством, та ще й божественного чоловіка має. Хіба ж вона вміє користуватись як слід такими незліченними скарбами? Тож ти, сестрице, бачила, скільки там коштовностей і як міняються різними барвами шати, як сяють самоцвіти, скільки, крім того, там повсюдно під ногами валяється золота! Якщо до того ж її чоловік такий вродливий, як вона твердить, то немає на світі щасливішої жінки. Можливо, коли цей божественний чоловік, звикнувши до молодой дружини, ще більше до неї прив'яжеться, то, певне, і її зробить богинею. Далєбі, так воно й буде: клянусь Геркулесом, вона вже й тепер поводитьсь зверхньо, кирпу гне. Вже й зараз вона позирає на небо, в неї вже є щось від богині. Хіба не їй прислуговують голоси служниць-невидимок, хіба не її слухаються вітри? А мене, небогу, видали заміж за старигана, старішого від мого батька, лисого, як гарбуз, кволішого від малого хлопчика, до того ж цей мій чоловік увесь дим тримає за замками й засувами.

10. Її думку продовжила друга сестра: — А що мені казати? Я мушу доглядати чоловіка, його подагра скрутила, ще й покорчило його, і через те він зрідка вдається зі мною до любовців. Здебільшого доводиться мені натирати його покривлені й затверділі, мов камінь, пальці та запаскуджувати оці тендітні руки смердючими припарками, брудним ганчір'ям, гидкими пластирами. Отож почуваю себе я не законною дружиною, а замученою доглядальницею. Як видно, сестро, — скажу відверто тобі, — ти терпляче, по-рабському миришся із щастям-долею Псіхеї. Що ж до мене, я не можу довше терпіти, щоб таке щастя було в тієї, яка цього не заслуговує. Згадай лишень, як вона гордо, зухвало поводитася з нами. Уже надмірні хвастощі показали її пихатість. З незліченних скарбів вона з болем у серці кинула нам злиденні крихти і зразу ж, — бо, бач, набридло їй наше товариство, — звеліла прогнати нас, вітром здмухнути. Але хай я не називатимусь жінкою, хай я здохну, якщо не скину Псіхеї сторчка з вершини її багатства. Якщо й тебе, — та це й зрозуміло, —

обурило таке образливе ставлення, то тепер поміркуймо вкупі, як нам далі чинити. Речей, які ми одержали, не покажемо ані батькам, ані комусь іншому, і взагалі не будемо згадувати, що нам відомо про її врятування. Досить того, що ми самі побачили таке, що краще було б нам не бачити; немає потреби розбазікувати нашим батькам та й усьому народові про її щасливе життя. Адже не можна вважати щасливими тих, про чий багатства ніхто не знає. Вона ще побачить, що ми їй не служниці, а старші сестри. Тепер треба вертатись до чоловіків і до наших убогих, але цілком чесних домівок; обміркувавши все ґрунтовно й розважливо, ми з більшою впевненістю повернемось до неї, щоб покарати її за таку зарозумілість.

11. Обидві негідниці схвалили цей мерзотний задум. Сховавши надійно коштовні дарунки, вони починають знову рвати на собі волосся, дряпати щоки (на що, правду кажучи, заслуговували), знову заливаються удаваними сльозами. Налякали вони батьків, так що рана їхня знову роз'ятрилася; відтак, опановані скаженою люттю, раптом покидають старих і подаються до своїх домівок, замишляючи нікчемний підступ проти нічим невинної сестри.

Тим часом Псіхею у нічних розмовах так попереджав її незнайомий чоловік: — Чи ти відчуваєш, на яку небезпеку наражаєш себе? Вже здалеку Доля готується до наступу і, якщо не будеш сторожко берегти себе, то скоро вона нападе на тебе зблизька. Ці підступні злюки з усіх сил готують тобі згубу: вони, головне, прагнуть намовити тебе глянути мені в обличчя. Якщо ж ти побачиш його, то, як я тебе вже не раз про це попереджав, тобі більше його не бачити. Отож якщо коли-небудь прийдуть ці дві відьми, сповнені лихих намірів, — а прийдуть вони безперечно, — не вдавайся з ними в розмову або, якщо ти через природжену простодушність і делікатність зробити цього не зумієш, то принаймні не слухай ніяких балачок про свого чоловіка й не відповідай їм на запитання. Знай, скоро наша сім'я збільшиться: оцей твій, що досі був дитячим, живіт містить у собі наше малятко, якщо мовчатимеш, воно буде божественним, якщо зрадиш таємницю — смертним.

12. Зраділа від такої вістки Псіхея: мов квітка, розцвіла в надії на божественне потомство, в долоні заплескала, славою майбутнього свого плоду запишалася, шановним

ім'ям матері тішачись. Нетерпляче лічить вона, як ідуть дні за днями, як минають місяці за місяцями; недовідчена, дивується вона незвичному тягареві і поступовому збільшенню плодоносної утроби після нікчемного зачаття. А тим часом ці дві зарази, дві трикляті фурії, дихаючи гадючою отрутою, із злочинним поспіхом плывуть сюди на кораблях, вони вже зовсім близько. Тоді чоловік, який знову з'явився на короткий час, так напоумлював Псіхею: — Надійшов останній день, вирішальна хвилина: лиходійна стать, кровожерний ворог, схопилася за зброю, рушила з місця, вишикувала свої шеренги, дала сигнал до бою; з оголеним мечем злочинні сестри твої націлюються на твоє горло. Ой лишенько, страшна небезпека загрожує нам, найсолодша моя Псіхее! Змилуйся над собою, змилуйся наді мною і обачною стриманістю врятуй дім, чоловіка, саму себе й нашу дитинку від навислої загибелі. А цих злочинних жінок через їхню люту ненависть і зневажання кровного зв'язку тобі вже не годиться більше називати сестрами. Не вдивляйся і не слухай, коли вони, неначе сирени², з високого урвища сповнять гори своїми зловісними криками.

13. Йому відповідає Псіхея, перериваючи свої слова жалісливим схлипуванням: — Наскільки я знаю, у тебе вже досить доказів моєї вірності й мовчазливості, та й на цей раз ти переконаєшся в моєму душевному гарті. Накажи тільки нашому Зефірові, щоб він виконав свій обов'язок; замість забороненого мені оглядання священного твого обличчя, дозволь мені лише побачитися із сестрами. Благаю тебе цими твоїми пахучими кучерями, що в'ються з усіх боків, твоїми ніжними, округлими й до моїх подібними щоками, твоїми грудьми, які пломеніють якимось тасмничим жаром,— щоб я хоч у нашому немовляткові побачила обличчя твоє! Здійсни покірне прохання лякливої дружини: дозволь мені обійняти моїх сестер і розвесели душу вірної та відданої тобі Псіхеї. Вже ніколи не розпитуватиму про твоє обличчя, більше не буде гнітити мене нічний морок, бо обіймаю тебе, моє світло! — Зачарований цими словами й чулими обіймами, чоловік Псіхеї, витерши своїми кучерями сльози її, обіцяв задовольнити її волю і, поки засвітало,— зник.

14. А обидві сестри, що задумали підлу змову, не завітавши навіть до батьків, прямо з кораблів щодуху направляються до відомого вже урвиська. Не чекаючи, поки повіє вітерець і перенесе їх униз, вони стрімголов кида-

ються в безодню. Але Зефір, не забуваючи наказу свого володаря, підхопив їх, хоч і нерадо, на свою спину і м'яким леготом опустил на землю. Сестри, не гаючи часу, відразу ж, прожогом, вриваються в палац, обіймають свою жертву, лицемірно називають себе відданими їй сестрами і, під радісним виразом обличчя глибоко приховуючи мерзенний підступ, улесливо кажуть: — Псіхеє, тепер ти вже не маленька дівчинка, як була раніше, а сама незабаром станеш матір'ю. Чи знаєш ти, скільки добра ти носиш для нас в утробі своїй? Якою радістю порадуєш нашу сім'ю! Ох, які то ми невимовно щасливі, що будемо охоче нянчити твою золоту дитинку. Та якщо вона, як слід сподіватися, красою своєю буде схожа на батьків, то це народиться справжнісінький Купідон!

15. Ось такою облудною ніжністю сестри поволі здобувають прихильність Псіхеї. Коли вони, втомлені дорогою, відпочили у кріслах і освіжилися теплою купіллю, Псіхея частує їх щиросердо в їдальні дивними й розкішними стравами та закусками. Велить кіфарі грати — звучать струни її, велить озватися флейті — флейта грає, велить співати хорам, і хори співають. Ці чарівні мелодії радували слухачок, хоч жодного музиканта не було видно. Але навіть м'який, ніжний і солодкий спів не утишив злоби злочинних жінок. Скеровуючи розмову у задалегідь продуману підступну пастку, сестри обережно починають розпитувати, хто її чоловік, звідки він родом, чим займається. Тоді Псіхея при своїй надмірній наївності, не пам'ятаючи, що сказала їм раніше, вигадує нові небилиці: каже, що її чоловік — уродженець сусідньої країни, він — відомий торговець, людина середніх літ, волосся в нього припорошене сивиною. Не вдаючись більше в розмову, вона знову щедро навантажує сестер багатими дарунками й випроводжає їх з допомогою вітру.

16. Коли лагідний подув Зефіра підняв сестер нагору, вони, вертаючись додому, так між собою перемовляються: — Що можна сказати, сестро, про жахливу брехню цієї дурепи? Один раз її чоловік — юнак, лице якого ледь вкривається першим пушком, іншим разом — він уже людина середніх літ, волосся якого припорошене сивиною. Отже, хто врешті-решт цей чоловік, що за такий короткий час встиг зістарітися? Не інакше, сестричко, що ця негідниця або верзе казна-що, або сама не знає, як виглядає її чоловік. Так чи інак, треба якомога скоріше позбавити її цих розкошів. Якщо ж вона справді не знає об-

личчя свого чоловіка, то, очевидно, вийшла заміж за якогось бога³ й бога носить в утробі своїй. Одне певне: її почнуть славити як матір божественної дитини — хай би я не дочекала цього! — я готова повіситись, міцний зашморг накинувши на шию. Отже, вертаймось, поки що до наших батьків і вигадаймо хитру брехню для початку наступної розмови з Псіхеєю.

17. Розпалені гнівом, зверхньо порозмовлявши з батьками, після безсонної ночі рано-вранці біжать вони що є духу до урвища, а звідти з допомогою звичайного собі вітру швиденько спускаються вниз. Ледве витискаючи з очей своїх удавані сльози, так підступно промовляють до Псіхеї: — Яка ти безтурботна! Сидиш собі, щаслива, не знаючи нічого про небезпеку, яка тобі загрожує, про лихо, яке нависло над тобою, а нам турбота про твоє щастя-долю не дає змоги навіть очей зімкнути, і тяжко мучимось твоєю бідю. Ми достовірно дізналися про це і співчуваємо тобі у горі твоєму і скорботі, не можемо затаїти від тебе, що з тобою спить потаємно вночі величезний змій, який звивається безліччю кілець, в шиї його замість крові плине згубна отрута, а паща його широко роззявлена й глибока. Згадай тепер віщування піфійського оракула⁴, що пророкував тобі шлюб із диким страховиськом. До того ж багато селян, мисливців, що полюють в околиці, і місцевих жителів бачили, як він увечері повертається з жирування і купається на мілині у поблиській річці.

18. Подейкують, що недовго він буде годувати тебе вишуканими стравами та ласощами, як тільки твоя вагітність досягне зрілості, він зжере тебе разом із жирним плодом. Тепер тобі самій вирішувати, чи послухати поради своїх сестер, що щиро вболівають за твій порятунок, і, врятувавшись, жити з нами осторонь від небезпеки, чи бути похованою в череві найогиднішого гада. Якщо тебе радує життя в цій сільській глушині, сповненій таємничих голосів, або тобі до вподоби потайні любовці в осоружних і страхітливих обіймах отруйного змія — то твоя справа; в усякому разі ми чесно виконали свій обов'язок, як і личить вірним сестрам.

Бідолашну Псіхею, простодушну і вразливу, жахом проймають оці лиховісні слова. Зовсім розгубившись, вона забула про перестороги свого чоловіка і власні обіцянки. Тремтячи всім тілом, смертельно бліда поринає в безодню горя і, затинаючись, ледве чутно відповідає сестрам:

19. — Ви, дорогі мої сестри, виявляєте, як і годиться, свою прив'язаність до мене, і, видно, правдою є те, що вам люди наговорили. Адже я, признаюсь, ніколи не бачила обличчя свого чоловіка, і взагалі мені невідомо, хто він такий і звідки, лише в темну ніч його голос чую і розмовляю з ним, а як він виглядає, так і не знаю. Мирюся з тим, що він уникає світла, і тому ладна повірити вашим словам, що він — якась потвора. Сам же постійно й суворо забороняв мені дивитись на нього й погрожував мені великим лихом, якщо я поцікавлюсь його обличчям. Якщо можете допомогти чим-небудь вашій сестрі, що опинилась у великій небезпеці, то зробіть це негайно, бо в противному разі дальша байдужість зведе нанівець ваші добрі наміри і своєчасну передбачливість.

Тоді сестри, коли розчинилися навстіж двері в незахищену душу Псіхеї, облишивши приховано хитрувати, відкрито оголивши мечі своєї злоби, накидаються на лякливу уяву дівчини.

20. Нарешті одна з них і каже: — Кровна спорідненість із тобою спонукає нас знехтувати власною безпекою, щоб тільки тебе врятувати; тож ми покажемо тобі єдино надійний шлях до порятунку; над яким ми довго-предовго думали. Візьми якнайгострішу бритву, підгостри її потягуванням по долоні, сховай потай у ложі своєму на тому боці, де звичайно лягаєш, потім візьми лампу, наповнену оливою, з яскравим полум'ям і прикрий її якимось горщиком. Все це приготуй у якнайбільшій таємниці. Відтак, коли він приповзе, звиваючись, підніметься, як звичайно, на ложе, простягнеться і, подоланий першим сном, твердо засне, ти тихесенько встань з ложа і, ступаючи босоніж, навшпиньках, обережно зніми з лампи покривало з густої темряви і посвіти собі при славетному подвигу; сміливо підними руку вгору з двосічною зброєю і сильним ударом відрубай йому голову. Та й не забракне тобі нашої допомоги. Як тільки його вбивством врятуєш себе, ми, стривожені, умиць сюди з'явимось, заберемо швиденько разом з тобою все це добро і законним шлюбом видамо тебе заміж за доброго чоловіка.

21. Від таких полум'яних слів вогонь, який вже палахкотів у серці Псіхеї, яскравіше загорівся. А сестри миттю покидають її, перейняті неабияким страхом, щоб не опинитись часом поблизу великого нещастя. Крилатий вітер піднімає їх, як звичайно, своїм подувом на вершину гори,

звідки вони подуху дають дряпака, сідають на кораблі й поспішно від'їжджають геть.

Тим часом Псіхея, залишившись одна, — можливо, й не одна: бо ж скажені Фурії⁵ не дають їй спокою — хвилюється в душевному сум'ятті, немов розбурхане море. І хоч вона твердо вирішила й непохитно стояла на своєму, все-таки, простягаючи руку до злочину, ще вагається, охоплена сумнівами, і від страхітливого вчинку відганяє її буря суперечливих почуттів. То вона квапиться, то зволікає, то відчуває приплив відваги, то жахається, то піддається зневірі, то гнівається і, нарешті, в одному і тому ж тілі ненавидить звіра і любить чоловіка. Але коли вже запала глибока ніч, вона метушливо поспіхом готує все до ганебного злочину. Тим часом з'явився чоловік і, наситившись любощами, заснув кам'яним сном.

22. Тоді Псіхея, слаба тілом і душею, підштовхувана жорстокою долею, міцніше на силі; вона дістає лампу, стискає в руці бритву й набирається такої відчайдушності, немовби стать у неї змінилася. Але як тільки світло піднесеної вгору лампи розкрило таємницю подружнього ложа, вона бачить найніжнішу і найпринаднішу потвору з потвор — самого Купідона, прекрасного бога, який спокійно собі спав. При його вигляді навіть вогник лампи запалав яскравіше і яскравіше заблищало лезо святотатської бритви. А Псіхеї, збентеженій таким видовиськом, запаморочилося в голові, вона поблідла, як стіна і, тремтячи, впала на коліна, рада встромити ніж на цей раз у свої власні груди. Так, може, і вчинила б, якби зброя від страху перед таким злочином не вислизнула з нерозважливих рук і не впала на землю. Коли вона, знесилена, душевно розбита, чим довше приглядалася до краси божественного обличчя, тим більше відлягало в неї від серця. Бачить вона золоту голову з пишними кучерями, напахченими амброзією⁶, молочно-білу шию й пурпурові щоки, по яких чарівно спадають завитки кучерів, з яких одні звисають із потилиці, інші — з чола, а від їх надзвичайного блиску аж світло світильника потьмяніло. На плечах крилатого бога сліпучо сяють росисті пера і, хоч крила спочивали неворушно, кінчики ніжних і тонесеньких пір'інок неспокійно тремтіли мерехтливим хвилюванням. Решта тіла була гладесенька і промениста, так що Венера могла не шкодувати, що його народила. Біля ложа лежали лук і сагайдак із стрілами, — несхибна зброя великого бога.

23. З ненаситною цікавістю Псіхея, і без того допитлива, розглядає з подивом чоловічу зброю й торкається до неї; виймає з сагайдака одну стрілу й кінчиком пробує її вістря. Але пальчик затремтів, і вона, рвучко натиснувши, ненароком вколола себе надто сильно, так що краплинки червоної крові виступили на поверхні шкіри. Ось так Псіхея, не знаючи про це, запалала любовною жагою до бога кохання. Тим-то все сильніше й сильніше племінні її пристрасть до Купідона, вона нахилилась над ним і, жагучо дихаючи, покvapно почала засипати його гарячими й тривалими поцілунками, водночас побоюючись, щоб він не прокинувся. І тоді, як вона, сп'яніла від надмірного щастя й одурманена, хвилюється, лампа, чи то через підлу зраду, чи то під впливом злобних ревнощів, чи то навіть сама запрогнувши торкнутися і, так би мовити, поцілувати таке чарівне тіло, пролила з краю гнота краплю гарячої оливи на праве плече бога. Ой леле! Лампа, нахабна й нерозсудлива, нікчемна помічниця кохання, обпекла бога, який сам є володарем всілякого вогню! Хіба не тебе винайшов уперше якийсь коханець, щоб і вночі якомога довше насолоджуватись предметом своїх прагнень? Обпечений у такий спосіб, бог схопився з місця і, побачивши, як ганебно Псіхея порушила клятву, вихопившись із обіймів та поцілунків нещасної дружини, без жодного слова відлетів геть.

24. А Псіхея, коли він піднімався, цупко схопила його обома руками за праве стегно — жалюгідний привісок в його високому польоті! — і так причеплена неслась за ним, як летюча супутниця у позахмарних просторах, поки, нарешті, знесилена, не впала на землю. Закоханий бог не залишає її, коли вона опинилась на землі, а злітає на найближчий кипарис і з його високого вершка, до глибини душі схвилюваний, так промовляє до неї: — Простодушна Псіхее, що ж ти наробила! Мені моя мати Венера наказувала вселити в тебе пристрасть до якнайнікчемнішого злидаря і видати тебе заміж за найубогішого, а я, знехтувавши її веління, сам прилітав до тебе як коханець. Чинив, визнаю, нерозумно; я, неперевершений стрілець, сам себе поранив своєю ж власною зброєю і зробив тебе своєю дружиною не для того, щоб ти прийняла мене за потвору й захотіла ножем відрізати мені голову, яка закоханими очима дивиться на тебе. Адже я не раз остерігав тебе від необачного кроку й доброзичливо напоумляв. Твої ж знамениті дорадниці незабаром заплатять мені за

згубну науку, а тебе я покараю лише тим, що втечу від тебе.— Промовляючи останні слова, він на крилах злетів високо вгору.

25. А Псіхея, простягнувшись на землі, скільки міг сягнути зір, стежила за польотом чоловіка, плачучи і стогнучи у невимовному відчаї. Коли помахи крил понесли його в далечінь і сховали від її очей, вона подалась до щонайближчої річки і стрімголов кинулась з берега в воду. Але милосердна річка, мабуть, з огляду на бога, який здатний і воду розпалити, а також боячись за саму себе, миттю винесла своєю течією її живу й здорову на берег, порослий травою та квітами. Випадково край берега сидів тоді сільський бог Пан⁷, обіймаючи гірську богиню Ехо⁸, яку учив співати на різні лади; неподалік від берега вільно гасали пустотливі кози, скубаючи прибережну траву. Козлиний бог ласкаво кличе до себе зажурену та знесилену Псіхею, бо добре знав про її нещастя, і голубливими словами її втішає:

— Мила дівчино, я — сільський простак і пастух, але завдяки похилому вікові наділений багатющим життєвим досвідом. Так ось, послухай мене! Якщо я правильно здогадуюсь,— мудрі люди цей дар називають ясновидінням,— то твоя непевна й хитка хода, незвичайна блідість усього тіла, часті зітхання і, головне, заплакані очі вказують на твої нестерпні любовні муки. Тому прислухайся до моєї поради: не кидайся більше в воду і не шукай смерті. Перестань впадати в розпач, кинь сум, а радше зверни свої благання до Купідона, найбільшого з богів, вшануй його і, оскільки він юнак чутливий і розбещений, то постарайся прихилити його до себе ласкавою люб'язністю.

26. Так мовив пастуший бог, а Псіхея нічого йому не відказала, тільки вклонилась низесенько доброзичливому божеству й пустилась у широкий світ. Добрий шмат дороги вона пройшла натрудженими ногами, коли вечірньої пори незнаною стежкою добралась до якогось міста — саме до того, де царював чоловік однієї з її сестер. Дізнавшись про це, Псіхея веліла повідомити сестру про своє прибуття. Її відразу ввели в палац; коли сестри обмінялись привітаннями й обіймами, на запитання, що її привело сюди, Псіхея так відповіла: — Пам'ятаєш, певне, вашу пораду заколоти двосічним ножом звіра, що ночував зі мною, видаючи себе за мого чоловіка, поки він ще не зжер мене, бідолашну, своєю хижою пащею? Але як

тільки я, за вашою порадою, при яскравому світлі лампи глянула на його обличчя, перед моїми очима постала дивна-предивна картина: я побачила (подумати тільки!) — самого Купідона, солодким сном оповитого. У той час як я, зачудована таким милим видовиськом і приголомшена надміром насолоди мучилась, неспроможна її зазнати, з лампи якимсь нещасливим випадком пролилась гаряча олива на плече сплячого. Проснувшись відразу ж від болю і побачивши мене зі зброєю й лампою в руках, Купідон заволав: — За такий страшний злочин іди геть і забирай свої манатки, а я візьму врочистий шлюб з твоєю сестрою: тут він назвав твоє ім'я. І негайно звелів Зефірові вивіяти мене з його дому.

27. Ще Псіхея й не домовила до кінця, як та, охоплена приступом шаленої хтивості і згубних заздрощів, щоб обманути чоловіка, вигадує миттю ганебну брехню, начебто одержала звістку про смерть батьків, сідає на корабель і щодуху мчить на відоме вже урвище. Хоча дув зовсім інший вітер, вона, охоплена сліпою надією, крикнула: — Прийми мене, Купідоне, як гідну тебе подругу, а ти, Зефіре, неси свою володарку! — і стрімголов стрибнула із височенної скелі. Але до жаданого місця не дісталася навіть і мертвою: коли скочувалась по гострому каміняччі, її тіло пошматоване було на клапті; загинула вона, як того й заслужила, а її зім'яті нутроці стали здобиччю хижих птахів і диких звірів. Справедлива кара не минула і другої сестри. Бо Псіхея після довгих блукань дійшла й до міста, де жила її друга сестра. І ця дала себе піймати на гачок і прожогом кинулась на кручу, щоб узяти злочинний шлюб, але там знайшла таку ж саму жахливу смерть⁹.

28. У той час, як Псіхея в невтомних пошуках Купідона обходить світ увесь, він лежить на ложі в своїй матері і стогне з болю від опіку, спричиненого лампою. Тоді чайка, білосніжна пташка, яка крилами торкається хвиль морських, раптом пірнає у вир океану. Там відшукує Венеру, яка собі купалась і хлюпалась у воді, і геть про все доповідає: як синок її обпікся, а тепер сикає від дошкульного болю, що йому рана завдає, і навіть не знає, чи й видужає, а тим часом всі народи ремствують і нарікають, взагалі погана слава пішла про родину Венери: мовляв, обое десь запропали, синок у якихось горах любов крутить, а вона сама тільки й знає купатися. Через те немає вже ніде ні пристрастей, ні краси, ні чар, на світі

панує безладдя, дикість і гидота, зникли подружні шлюби, дружба, любов дітей до батьків, їх замінили гідка розбещеність і гірка відраза від осоружних зв'язків. Всякої всячини балаклива і добре-таки пронозлива пташка нащобетала у вуха Венери, паплюжачи незаплямоване ім'я її сина. А Венера в скаженій люті як не скрикне: — Ага! Видно, мій милий синочок підшукав собі якусь подружку! Отож скажи, моя вірна служнице, як звати ту, котра зуміла закрутити голову шляхетному й сором'язливому хлопцеві? Видно, це хтось із породи німф¹⁰, або одна з Ор¹¹, або якась з числа Муз¹² чи Грацій, моїх помічниць? — Не вгавала говірка пташка й далі торохтіла невгамовно: — Точно не знаю, володарко моя, але, здається, ім'я в дівчини, в яку він напропале закохався, Псіхея. — Тут обурена Венера голосно вигукнула: — Невже він справді полюбив Псіхею, мою суперницю у красі, яка намагається відняти в мене назву прекрасної? Напевне, цей шалапут ще, чого доброго, вважає мене звідницею, бо ж він пізнав це дівчисько на мою вимогу.

29. З такими наріканнями Венера квапливо виринає з морських глибин і одразу ж простує до своєї золотой спальні. Коли там знайшла, як їй і було повідомлено, хворого сина, вже від дверей накинулась на нього з лайкою: — Хіба ж це гарно? Хіба твоя поведінка личить нашому походженню і твоїй скромності? Чому ти топчеш настанови своєї матері і володарки? Замість того, щоб покарати ганебною пристрасстю мою неприємельку, ти, шмаркач, береш передчасно її в свої розв'язні обійми, очевидно, для того, щоб я погодилася взяти в невістки ту, котру ненавиджу. Якщо, неробо й гідкий баламуте, думаєш, що тільки ти один можеш продовжувати рід наш, а я за віком уже безплідна, то ти помиляєшся. Я ще народжу іншого сина, набагато кращого від тебе, або, щоб ти дошкульніше відчув зневагу, візьму та й усиновлю когонебудь із слуг моїх і йому передам оці крила і смолоскип, і лук, і стріли, і взагалі все спорядження, яке я тобі дала не для такого вжитку. Знай, що з достатків твого батька ніскілечки не було витрачено на оцей твій лаштунок¹³.

30. Що й казати, ти змалку був погано вихований, спритний в руках, старших віком завжди зневажливо щтовхав, навіть свою матір щодня роздягаєш і раниш, за ніщо маєш мене, немов якусь вдову, ба навіть не боїшся свого вітчима, хороброго і славного воїна!¹⁴ Хіба ж це не правда? Уже стало в тебе звичкою постачати йому

частенько наложниць, щоб мені насолити. І ось тепер я тебе провчу, ти пошкодуєш, що вдавався до оцих своїх витівок, боком тобі вилізе той твій шлюб! Куди мені дітися? В який спосіб приборкати оцього пройдисвіта? Невже мені звернутись по допомогу до моєї неприязельки — Скромності, яку я частенько ображала через розбещеність цього хлопчиська? Але щоб розмовляти з неотесаною й неохайною бабою? — ох, від однієї лише думки про це мене вже судомить. Ну що ж, не слід нехтувати втішною помстою, звідки б вона не приходила. Так, так, саме до неї, а ні до кого іншого треба мені звернутися. Вона дасть порядного прочухана шибайголові, зніме з нього сагайдак, забере стріли, відв'яже тятину й погасить смолоскип, а саме тіло приборкає швидкодіючими засобами. Тільки тоді я відчую полегшу від образи, коли Скромність поголить його пишні кучері, яким я часто-густо власноруч надавала золотого блиску, і обріже крила, які я на своєму лоні скроплювала вологою нектару.

31. Так вона мовила і, хряснувши дверима, вийшла, роздратована й люта. Незабаром зустрічає вона Цереру¹⁵ і Юнону¹⁶. Вони, побачивши похмуре лице в Венери, запитують, чому насуплені брови затьмарюють красу її променистих очей. На це вона відповідає: — Ви вчасно нагодилися, може, дасте якусь полегшу моєму зболілому серцю? Докладіть, будь ласка, зусиль і розшукайте блудницю Псіхею, яка десь вештається. До ваших вух дійшли вже, певне, голосні плітки про мою родину й вибрики мого сина, не достойного бути ним. — Тоді богині, які добре знали, що сталося, так почали заспокоювати розгнівану Венеру: — А який же злочин скоїв син твій, що ти так уперто посягаєш на його щастя й хочеш погубити ту, яку він кохає? Що ж то за провина, питаємо, якщо він усміхається гарній дівчині? Невже ти не знаєш, що він уже дорослий юнак? Хіба ти забула, скільки років йому? Чи тобі ще досі здається, що він хлопчик, тому що виглядає молодшим як на свій вік? Чи ти, мати і притому розумна жінка, завжди будеш стежити за його пустощами й дорікати йому за його розбещеність, заважати йому в його любовних пригодах і у власному вродливому синку ганити свої власні втіхи і хитрощі? Хто з богів або хто із смертних людей погодиться, щоб ти повсюдно сіяла серед людей любовну пристрасть, а сама карала свого сина за те, що закохався в надзвичайно вродливу дівчину, і не дозволяла жінкам грішити? — Так вони зі страху перед

стрілами Купідона намагались догодити йому, ввічливо його захищаючи, хоч і заочно. Але Венера, обурена, що її зневажено і це вони обертають на жарт, минула їх і швидкою ходою попрямувала до моря.

Книга шоста

1. Тим часом Псіхея в безконечних мандрах по різних країнах невтомно вдень і вночі шукала свого чоловіка. І чим більшою була її туга, тим палкіше жадала вона якщо не ніжними жіночими пестощами, то принаймні уклінними проханнями вмилюстити розгніваного бога. Якось побачила вона на вершині стрімкої гори якийсь храм. «Хто знає,— подумки сказала,— може тут і перебуває мій володар?» І одразу ж поспішила туди швидкою ходою, бо вкрай змученій довгою дорогою жінці надія й сильна жага стрітися з коханим повернули сили. Жваво подолавши височенний схил, опинилась вона перед святилищем. Бачить тут — одні пшеничні колоски в снопах, інші сплетені у вінки, а також колосся ячменю. Були там і серпи, і всіляке жнивварське начиння, але не порозкидане безладно, як це буває, коли жінці в спекотливе літо після виснажливої праці кидають усе куди попало. Псіхея знаряддя за знаряддям старанно відділяє і акуратно складає, бо гадала, що не годиться їй нехтувати ні храмом, ні обрядами будь-кого з богів, що слід у всіх здобути доброзичливе співчуття.

2. За таким ось уважним і невтомним заняттям і застала її раптом годувальниця Церера і здалеку ще заволали: — Невже це ти, бідолашна Псіхеє? Ошаліла Венера розшукує тебе по всьому світу, йдучи по твоїх слідах, придумує вона тобі страшні муки і усією силою своєї божественної влади прагне жорстоко помститися над тобою, а ти турбуєшся про мої речі й не думаєш про свій порятунок?

Тоді Псіхея припала до ніг її і, обливаючи їх рясними сльозами та замітаючи землю, де ступала богиня, своїми косами, всілякими просьбами намагається прихилити до себе Цереру: — Благаю тебе твоєю плодоносною правницею, життєрадісними обрядами обжинків, мовчазними таємницями корзин¹, крилатою колісницею підвладних тобі драконів, борознами сіцилійських нив², прудкою колісницею, чіпкою землею³, приходом на похмурий шлюб

Прозерпіни, світлим поверненням віднайденої дочки ⁴ та всім іншим, що оточене глибоким мовчанням у елевсінському святилищі, в Аттіці ⁵, допоможи душі знедоленої Псіхеї, твоїй прохальниці. Дозволь мені знайти пристановище хоч на кілька днів серед снопів оцих, поки не стихне гнів шалений могутньої богині або поки принаймні не відновляться мої сили, виснажені довгим бідкуванням.

3. Йй на це Церера так відповіла: — Я зворушена твоїм слізним благанням, я щиросердно рада допомогти тобі, але, з другого боку, не можу ніяк озлобляти свою родичку ⁶ (до того ж добру жінку), з якою зв'язує мене давня дружба. Тому зараз же zostав цей будинок і будь задоволена тим, що я не затримала тебе й не віддала під охорону.

Псіхея, яка не сподівалась відмови, подвійно зажурена, знову пускається в мандри. Внизу, в глибокій долині, бачить посеред похмурого гаю храм, примітний своєю мистецькою будовою. Не бажаючи пропустити жодної, навіть непевної, можливості поправити свою долю, готова викликати до себе прихильність будь-якого божества, підходить вона до воріт святині. Бачить тут коштовні дари й тканини, гаптовані золотом, порозвішувані на гілках дерев та на одвірках. Крім подяки за добродійство, згадувалось там і ім'я богині, якій ці пожертви призначалися. Тоді Псіхея, опустившись на коліна і втерши сльози, обіймає руками ще теплий вівтар і таку мовить молитву:

4. — Сестро й дружино великого Юпітера ⁷, чи ти зараз перебуваєш у старовинному храмі острова Самоса ⁸, який славиться тим, що був свідком твого народження, чув твій дитячий лепет і вигодував тебе; чи перебуваєш у блаженній оселі високого Карфагена ⁹, де тебе шанують як дівчину, котра мчить на леві по небесних просторах, чи ти неподалік берегів річки Інаха ¹⁰, яка згадує тебе вже як дружину Громовержця й царицю богинь, чи охороняєш преславні мури Аргоса ¹¹, ти, яку славить увесь Схід як Зігію ¹², а весь Захід називає Луципою ¹³, — будь для мене у скруті моїй Юноною-охоронницею і мене, що стільки вже вистраждала, звільни від страху перед навислою наді мною небезпекою. Адже я знаю, що ти охоче приходиш на поміч вагітним жінкам, які опинились у небезпеці.

Коли вона так молилась, враз перед нею постала Юнона у всій повноті своєї божественної величі і так озвалась до неї: — Даю тобі чесне слово, я радо пішла б назустріч

твоєму проханню, але пристойність не дозволяє мені діяти наперекір Венері, моїй невістці, яку я завжди любила як дочку.

Не дозволяють цього зробити й закони, які забороняють давати притулок збіглим рабам без згоди їх власників ¹⁴.

5. Псіхея, пригнічена новим ударом долі, не в силах уже наздогнати свого крилатого чоловіка, цілком зневірилась у порятунку і поринула в такі роздуми: — Хто це спробував би і хто міг би допомогти мені в моїх злигоднях і підтримати мене, коли ні одна богиня, хоч і співчуває моєму горю, не може мені допомогти? Куди я тепер скерую кроки свої, оточена звідусіль засідками? Під яким дахом або в якій темряві я сховаюсь, щоб уникнути проникливого погляду великої Венери? Чому мені кінець кінцем не набратись чоловічої відваги і, позбувшись крихітки надії, добровільно не віддати себе в руки своєї володарки й запізною покорою не умилювати її шаленюють? Хто знає, може, й того, кого так довго шукаю, знайду там, у домі його матері? — Отак-то, готова підкоритись, ба навіть загинути, вона розмірковувала, з чого б почати їй своє слово прохання.

6. А Венера, відмовившись від спроб розшукати Псіхею земними засобами, має намір злетіти на небо. Велить подати собі колісницю, яку виготовив із незрівнянною майстерністю та дбайливістю вмілий золотар Вулкан і підніс їй як весільний дарунок з нагоди її шлюбу. Колісниця відзначалась тонкою полірувальною роботою та була дорожчою саме через те, що втрачено було з неї частину золота. Від зграйки голубів, які звили собі гнізда біля опочивальні володарки, відділяються чотири білосніжні голубки, весело спурхують і, повертаючи мінливісаяні шийки, самі впрягаються в упряж, прикрашену дорожчими самоцвітами. Відтак бадьоро здійсмаються вгору, захопивши з собою і свою володарку. Пустотливі горобці супроводжують колісницю богині з галасливим цвірінканням, а інші співучі пташки дзвінкоголосим щебетанням звістують про приліт богині. Хмари розступаються, небо відкривається перед своєю дочкою, надхмарний ефір із радістю приймає богиню. Ні зустрічних орлів, ні хижих яструбів не боїться голосистий почет великої Венери.

7. На небі Венера одразу ж повертає у царські хороми Юпітера і самовпевнено заявляє, що їй необхідно скористатися з допомоги гучномовного бога Меркурія ¹⁵. На

знак згоди Юпітер лише поворухнув своїми темними бровами ¹⁶. Зраділа Венера, в цю ж хвилину у товаристві Меркурія залишає небо і, схвильована, веде з ним таку розмову: — Брате-аркадійцю, тобі добре відомо, що твоя сестра Венера ніколи нічого не домоглася без допомоги Меркурія; ти, певне, знаєш також, скільки часу я змарнувала, щоб розшукати служницю, яка ховається від мене. Через те не залишається нічого іншого, як з допомогою твого оголошення привселюдно пообіцяти нагороду тому, хто заявить, де вона зараз. Отож постарайся спішно виконати моє доручення, причому точно подай особливі прикмети розшукуваної, за якими легко можна було б її розпізнати, щоб провинний у недозволеному приховуванні Псіхеї не міг виправдовувати себе, ніби не знав, кого питають. — Проказавши таке прохання, вручає йому листок, де було записане ім'я Псіхеї та інші дані. Опісля без затримки йде собі додому.

8. Послуг Меркурія недовго довелося чекати. Він гасав по всіх країнах, виконуючи завдання, звертався з таким оголошенням: — Якщо хто-небудь зуміє спіймати або вказати місце, де переховується втікачка, царська дочка, служниця Венери, на ім'я Псіхея, нехай негайно заявить про це оповісникові Меркурію за муртійськими колонами ¹⁷. В нагороду за повідомлення він одержить від самої Венери сім солодких поцілунків, причому один, найсолодший, — з ніжним доторком язика.

Коли Меркурій зробив таке оголошення, жадання дістати небувалу винагороду заохотило людей наввипередки розшукувати втікачку. Ця обставина остаточно вплинула на Псіхею: вона вирішила негайно здатися на милість Венери. Псіхея вже підходила до воріт володарки, коли раптом заступила дорогу їй одна із служниць Венери, на ім'я Звичка ¹⁸, і з усіх сил вигукнула: — Нарешті дійшло до тебе, ледаща служко, що в тебе є володарка. Невже при властивій тобі нахабності ти вдаватимеш, що не знала, яких великих зусиль коштувало нам розшукати тебе? Як-то добре, що ти попала в мої руки, немов у самі кігті Орка ¹⁹, бо тут же будеш покарана за свою непокірливість.

9. Брутально запустивши руку в волосся Псіхеї, вона потягла за нього, але та зовсім не опиралася. Як тільки Венера побачила, що Псіхея перед нею, ту ж мить зайшлася гучним реготом, — таким буває сміх у людей, охоплених божевільним гнівом. Вона трясла головою і,

чухаючи праве вухо, загорлала: — Ага! Нарешті ти зволила навідатись до свекрухи! А може, ти прийшла перевідати свого чоловіка, який не може оклигати від рани, нанесеної твоєю рукою? Не журись, я прийму тебе так, як личить прийняти добру невістку! — і далі волала: — Куди ж ділись Турбота й Журба²⁰, мої служниці? — Коли викликані з'явилися, Венера передала їм Псіхею, щоб ті покарали її. Вони, виконуючи жорстокий наказ, батожили Псіхею, безталанну, й катували на всі лади. Потім знову привели її перед очі володарки. Венера знову зареготала і мовила:

— Глядіть-но! Вона намагається зворушити мене своїм здутим животом, преславний плід якого має зробити з мене щасливу бабусю. Яке ж то щастя! Мене у розквіті віку називатимуть бабусею, а син нікчемної рабині прославиться як онук Венери! Зрештою я, недотепа, даремно кажу «син», бо шлюб нерівний, до того ж узято його десь у сільській глушині, без свідків, без згоди батька, то його не можна визнати дійсним²¹. Через те дитина від такого шлюбу буде незаконною, якщо я дозволю доносити цей плід.

10. З такою лайкою накидається вона на Псіхею, рве на ній на клапті одяг, тягне за волосся, гатить по голові, жорстоко мотлошить. Потім бере пшеницю, ячмінь, просо, мак, горох, сочевицю, біб — усе це змішує і, висипавши на одну купу, каже: — Мені здається, така гидка рабиня нічим іншим не зможе прихилити до себе коханців, хіба що ревною службою. Ось зараз я переконаюсь, чого ти варта. Розбери-но оцю змішану купу зерна й відділи кожний його вид окремо до настання вечора. Потім покажеш, що в тебе вийшло.

Показавши Псіхеї величезну купу всіляких зерен, сама вирушає на якийсь весільний бенкет. А в Псіхеї навіть і не потяглась рука до такої надзвичайно складної, а то і взагалі нездійсненної роботи. Приголомшена жорстоким наказом, бідолаха заціпеніла, не здатна навіть і слово промовити. Враз якась малесенька польова мурашка, бачачи, що на Псіхею звалили непосильну роботу, змилосердилась над улюбленицею великого бога і, обурена жорстокістю її свекрухи, починає завзято поратись, скликає силу-силенну довколишніх мурашок і так умовляє їх: — Змилюйтесь, працювати вихованки землі, яка всіх годує, змилосердьтеся над дружиною Амура, чарівною жіночкою, поспішіть на допомогу їй у скрутний час.— Нахли-

нули одна за одною хвилі шестиногих істот і, хапаючи зернину по зернині, вмиль розібрали всю купу і, розклавши за сортами, зникли з очей.

11. Коли споночило, Венера вернулась з весільної учти напідпитку, напахчена й прикрашена вінками полум'яних троянд. Побачивши, як дбайливо виконана незвичайна робота, вона й каже: — Нікчемо, це не твоїх рук робота! Належить вона тому, кому ти сподобалася на його і твою біду! — І, кинувши Псіхеї окраєць черствого хліба, пішла спати. А Купідона, самотньо замкненого в окремії кімнаті всередині будинку, суворо охороняли, почасти для того, щоб він у приступі безглузвих пустощів не підвередив собі рани, а почасти, щоб не зустрівся із своєю милою. Так під одним дахом провели втомливу ніч розділені й розлучені коханці.

Але тільки-но Аврора ступила на колісницю, Венера покликала до себе Псіхею і мовила так: — Ти бачиш он там гай, що тягнеться вдаль берегом річки? Його купці починаються на сусідній горі. У цьому гаю блукають без пастуха дорідні вівці, руно яких міниться й сяє золотом. Принеси мені жмутик цієї дорогоцінної вовни. Як його дістати — твоє діло.

12. Псіхея охоче вирушила туди, щоправда не з наміром виконати веління богині, а щоб, кинувшись сторчма з прибережної кручі у водну безодню, покласти край своїм мукам. Враз із річки зелена очеретинка, виконавиця мелодійної музики, наділена пророчою силою, тихим шепотом ніжного вітерця так їй натхненно віщує: — Псіхее, перебори в собі відчай! Хоч ти й зазнала багато горя, не оскверняй моїх священних вод нещасною своєю смертю²², а також у цей час не підходь близько до цих страхітливих овець: коли їм докучає сонячна спека, вони звичайно дичавіють. Оскаженілі, вони чи то гострими рогами, чи то як камінь твердими лобами, інколи навіть отруйними укусами стають небезпечними для людей. Але коли після полудня сонячна жара спаде і ласкава річкова прохолода заспокоїть отару, ти зможеш захватись під розлогим платаном, який тягне вологу з тої ж самої річки, що і я. Як тільки заспокояться оскаженілі вівці, ти, обтрушуючи віти дерев у поблизькім гаю, назбираєш стільки, скільки треба золотої вовни, що поначіплювалася у незайманих хащах.

13. Ось так скромна й милосерда очеретинка підтримувала на душі й повчала Псіхею, як їй рятуватись. А та не

знехтувала порадою й не пошкодувала, що послухала: точно виконала те, що очеретинка радила, і легко назбирала повний поділ м'якої золотистої вовни і принесла її Венері. Але і на цей раз за успішне виконання другого, повного небезпек завдання, Псіхея не удостоїлась доброго слова в богині. Насупившись і кисло посміхаючись, Венера сказала: — Мені добре відомо, хто за тебе виконав цей подвиг. Тепер-то я вже як слід перевірю, чи ти справді наділена відвагою й неабиякою розсудливістю. Ти бачиш, он там, на вершині височенної гори, недоступний стрімчак, з нього струмує темна вода? Вона стікає вниз у закритий з усіх боків виярок, а далі дзюрчить у Стігійські болота²³ і живить течію Коціта²⁴, що грізно бурхає. Так ось, із самого витoku нагірного джерела зачерпни мені у одеї дзбанок крижаної водички і принеси не бари́чись. — Із цими словами вона простягла Псіхеї посудину з гранованого кришталю, а на додачу ще й пригрозила.

14. Псіхея, наддавши ходи, вибирається на гірську вершину в надії, що хоч там покладе край своєму нестерпному життю. Але коли вийшла на місце, прилеглі до цього хребта, побачила, що їй не виконати такого непосильного завдання. Бо височенна скеля, прямовисна, крута й слизька через ожеледь, вивергала з кам'яних розколин джерела, що наводили жах. Вихоплюючись із похилого отвору, вода зі скаженою швидкістю збігала по крутосхилу і, щезнувши у вижолобленому в граніті вузькому річищі, непомітно стікала в сусідню долину. Зліва і справа зі скельних заглибин виповзають гідкі дракони, витягуючи довжелезні шиї, повіки в них ніколи не заплющувались, а їхні зіниці без упину дивились на світ: дракони не знали сну. До того ж вода, наділена даром мови, сама себе захищала, раз по раз вигукуючи: — Відійди! Що ти тут робиш? Дивись мені! Що ти затіяла? Геть звідси! Бережись! Тікай, поки не пізно! Пропадеш! — Псіхея, немов окам'яніла, усвідомлюючи нездійсненність доручення, тілом була там, але почуттями відсутня: страшна небезпека скувала її волю. Мало того, вона була позбавлена навіть останньої полегшії — плачу.

15. Але страждання безвинної душі помітили зіркі очі доброзичливого провидіння. З'явився раптом перед нею з широко розпростертими крилами величний птах всевишнього Юпітера, хижий орел. Він згадав про давню послугу, яку зробив йому колись Купідон, бо завдяки йому він зумів доставити Юпітерові фрїгійського вивочер-

пія²⁵. З'явився саме впору, щоб, несучи допомогу дружині його, цим віддячити богу. Залишивши піднебесні широти, він почав кружляти перед Псіхеєю і з такими словами звернувся до неї: — Ой, наївна, недосвідчена дівчино, ти гадаєш, тобі вдасться підійти близько до священного й водночас страхітливого джерела і ще й зачерпнути з нього бодай одну краплю? Невже ти нічого не чула про оці Стігийські води, які наводять жах на богів, навіть на самого Юпітера, бо як ви, люди, клянеться могутністю богів, так небожителі — величчю Стікса? ²⁶ Давай-но свій дзбанок! — Орел миттю схоплює дзбан у свої кігті і, цупко тримаючи, одразу ж відлітає, щоб наповнити його. Помахуючи могутніми крилами і звертаючи то вліво, то вправо, він пролітає між пащ драконів з вишкіреними зубами і трьохжалими звивистими язиками і дістається до води. Вода неохоче його прийняла, вигукуючи, щоб забирався геть, поки цілий. Але він збрехав, сказавши, що прилетів за наказом Венери, якій мусить догодити. Ці хитрощі допомогли йому підступити до джерела.

16. Зраділа Псіхея взяла у нього дзбанок, наповнений водою, і швиденько віднесла його Венері. Але й тепер не зуміла зм'якшити серця розгніваної богині. Та, із злобною посмішкою на лиці, тоном, що віщував ще більші й суворіші випробування, показала: — Ти, як видно, неабияка, прямо-таки досвідчена чаклунка, коли так блискуче виконуєш трудні мої доручення. А тепер, моя дорогенька, ось що зроби. Візьми оцю баночку, — Венера тут же простягла її Псіхеї, — хутчій спустись у підземне царство, у грізну оселю самого Орка. Вручаючи цю баночку Прозерпіні, перекажи їй таке: «Венера просить тебе дати їй хоч трішки краси, хоч би на одну днинку, бо власну вона повністю витратила, доглядаючи хворого сина». Тільки ж не барись, одразу вертайся, бо мені треба намазатись ще до того, як піду на зібрання богів.

17. Тепер Псіхея відчула більше, ніж будь-коли, що прийшов їй кінець, і ясно усвідомила: її посилають на неминучу згубу явно, відкрито. Хіба це не так? Адже змушують її спуститись у самий Тартар, в країну мертвих, добровільно, власними ногами. Не зволікаючи, Псіхея прямує до височенної вежі з єдиним наміром — кинутись звідти сторч головою, гадаючи, що саме в такий спосіб можна буде найпростіше й найшвидше потрапити в царство тіней. Але вежа заговорила раптом людським голосом: — Навіщо тобі, небого, кидатися з такої висоти і

губити життя своє? Чому ти занепала духом перед останньою небезпекою і новим випробуванням? Якщо дух твій відокремиться від тіла, ти, щоправда, зійдеш у глибокий Тартар, але назад ніяким чином не зможеш вернутися. Послухай-но мене.

18. Неподалік звідси міститься Лакедемон²⁷, славетне місто Ахайї; поблизу нього знайдеш Тенар, захищений серед недоступних пустирів. Там є вхід до царства Діта, і з навстіж відкритих воріт видно непрохідну дорогу. Коли, переступивши поріг, їй довіришся, зайдеш у царський палац Діта²⁸. Але йти цією похмурою місцевістю не смій з порожніми руками: тримай у руках паляниці з ячмінної муки, замішаної з медом, а в роті неси дві монети. Коли пройдеш добрий шмат небезпечної, що несе людині смерть, дороги, ти зустрінеш кульгавого осла, нав'юченого дровами, а при ньому кульгавого погонича. Той буде тебе просити, щоб ти підняла кілька полін, які випали з в'язки, але ти не озивайся, мовчки йди далі. Незабаром дійдеш до ріки померлих, де верховодить перевізник Харон. Він у першу чергу вимагає плати за переправу і вже тільки після цього перевозить мандрівників у вутлому човні на другий берег. Як видно, і на тому світі панує зажерливість. Навіть славетний Харон²⁹ та й батько Діс, могутній бог, не роблять нічого безплатно. Через те злидар, перш ніж померти, повинен подбати про гроші на дорогу, бо якщо в нього немає напихваті мідяка, ніхто не дозволить йому спустити дух. Цьому осоружному старцю даси за перевіз одного мідяка з двох, що їх захопиш із собою, але так, щоб він сам власноручно вийняв його у тебе з рота. Далі: коли будеш переправлятися через повільну течію річки, з'явиться на поверхні води мертвий старець і, простягаючи до тебе зогнилу руку, благатиме, щоб ти витягла його на човен. Ти, однак, не піддайся недозволеному милосердю.

19. Коли будеш уже на тому боці річки і знову пройдеш шмат дороги, старі ткалі, які тчуть там полотно, проситимуть у тебе, щоб ти їм трішки допомогла своїми руками, але тобі ніяк не можна буде доторкнутись до їхньої роботи. Бо все це і ще багато чого — пастки, підготовлені злобною Венерою для того, щоб ти випустила з рук хоч одну з паляниць. Не думай, що втрата ячмінної паляниці — то дрібниця. Якщо втратиш навіть одну з них, доведеться тобі назавжди розпрощатися з білим світом. Велетенський пес із трьома величезними голова-

ми ³⁰ — гидке страховисько, громоподібним гавканням лякає мерців, звичайно, даремно, бо нічим уже їм не може зашкодити. Сторожує він, не заплющуючи очей, біля самого порога похмурих хоромів Прозерпіни та просторого палацу Діта. Пожертвуй однією з паляниць, а коли він накинется на неї, ти спокійно пройдеш повз нього і ввійдеш в оселю Прозерпіни. Вона прийме тебе ввічливо й ласкаво і навіть вкаже тобі на м'яке сидіння біля себе й запросить на розкішний обід. Але ти сядь долі й попроси тільки окраєць чорного хліба і з'їж його. Потім поясни, з якою метою прийшла, візьми те, що вона дасть тобі, й вертайся додому. Другою паляницею вгости лютого пса, а зажерливому перевізникові дай ще одну монету, яку ти зберігатимеш при собі. Коли переправишся через річку, йдучи по своїх власних слідах, опинишся знову під небесним склепінням. Головна моя порада: хай не кортить тобі, борони боже, відкрити баночку, яку ти нести-меш, заглянути до неї чи взагалі поцікавитися схованим у ній скарбом божественної краси.

20. Такі поради виклала їй віща вежа. І Псіхея, не гаючись, вирушає в Тенар; захопивши з собою, як їй і було велено, монети та паляниці, поквапом спускається по стежці в підземне царство. Мовчки проходить повз каліку-погонича ослів, платить човняреві за переправу, не зважає на мольби мерця, котрий підплив до неї, нехтує підступними намовами ткаль і паляницею заспокоює скажену лють пса — все це й дало їй змогу проникнути в хороми Прозерпіни. Відмовившись від запрошення господині зайняти м'яке сидіння і скуштувати розкішної їжі, вона сіла скромно біля ніг її і задовольнилася чорним хлібом. Потім передала Прозерпіні просьбу Венери і зразу ж одержала баночку, потай заповнену й закриту Прозерпіною. Після того, як другою паляницею заткнула пельку псові, що з усіх сил гавкав, і дала останню монету перевізникові, вона вийшла з підземного царства набагато жвавіше, аніж ішла туди. Ось так і повернулась Псіхея на білий світ і захоплена його привітала. Хоч і не терпілося їй завершити доручене завдання, одначе, перейнята зухвалою цікавістю, подумала: — Яка ж бо я дурна! Несу божественну красу і ані крихточки собі не візьму, щоб подобатись своєму милому? — і з цими словами відкриває баночку.

21. Але що за чудасія! Ніякої краси, навіть і сліду її там не було, і взагалі нічого, крім сну підземного, справ-

жнівиського стігийського, не містилось у ній. І той, звільнившись з-під кришечки, налягає на неї, туманом тяжкого оціпеніння розливається по всьому тілу її. Сон так оволодів нею, що вона як стояла, так і впала на стежку. І лежала нерухомо, схожа на твердо сплячу або мертву людину. Тим часом Купідон, який одужав від тяжкої рани і не міг перенести розлуки з коханою Псіхеєю, вислизнув з кімнати, де був ув'язнений, через високо розташоване вікно. А що крила його вже досить добре зміцніли і після довгого відпочинку він набагато швидше літав, то він миттю прибув до своєї Псіхеї. Дбайливо зігнав сон з її повік і, знову у баночку загнавши, закриває його. Псіхею ж, нешкідливо вколовши вістрям стріли своєї, будить і так до неї говорить: — Так-то, немого, ти ледь не загинула — знову ж таки через свою цікавість. Поки що виконай сумлінно доручення, яке тобі дала моя мати, а я вже потурбуюсь про все інше. — З цими словами він злинув на крилах угору і відлетів, а Псіхея поквапилась віднести Венері дарунок Прозерпіни.

22. У той час Купідон, якого мучила непереборна любовна жага і який сильно від неї змарнів, лякаючись надмірної суворості матері, вдається до своїх випробуваних хитрощів. Піднявшись на своїх крилах у швидкому польоті на саму вершину неба, уклінно благає великого Юпітера й викладає йому свою справу. Тоді Юпітер, схопивши рукою за його щічку, пригинає до своїх уст, цілує ніжно і каже: — Щоправда, любий синку, ти ніколи не виявляв до мене шани, як того вимагає постанова сонму богів, навпаки, частенько прохромлював своїми стрілами груди мені, де визначаються закони стихій і рух небесних світил, не раз ганьбив їх земною хтивістю всупереч законам, зокрема Юлійському закону³¹, і суспільній доброчесності. Мою добру славу й повагу ти підривав гянебними любовними пригодами, надаючи моему світлому обличчю вигляду змії, вогню, тварин, птахів та свійської худоби³². Але я не зважатиму на це й задовольню всі твої побажання: причина цьому — моя поблажливість, а також те, що виріс ти на моїх руках; зумій тільки оберегти себе від своїх недругів. Одна лише умова: якщо є на світі якась дівчина дивної вроди, то віддай її мені у винагороду за оцю мою добродієність.

23. Після цих слів він велить Меркурію скликати негайно всіх богів і оголосити: той, хто не з'явиться на засідання, заплатить кару у десять тисяч нуммів. Налякані

такою погрозою, небожителі швиденько заповнили небесний зал, а величний Юпітер, сидячи на високому троні, так сказав:

— Боги, занесені в список Музами ³³, всі ви, звичайно, добре знаєте цього молодика, якого я виплекав власними руками. Вважаю за необхідне приборкати надмірний запал його ранньої молодості. Вже набридло слухати, як щоденно його чорнять розповідями про любовні пригоди та різні ганебні витівки. Треба відняти в нього будь-яку нагоду щодо цього і накласти пута на його молодечу розбещеність. Уподобав він дівчину і позбавив її дівочтва. Нехай же він її й має, нехай голубить у своїх обіймах, нехай насолоджується її вічним коханням.

І, звертаючись до Венери, каже: — Ти, доню, не сумуй і не бійся, що шлюб твого сина із смертною дівчиною знеславить твій високий рід і становище. Я постараюся, щоб шлюб не був нерівним, а законним, згідно вимог подружнього права ³⁴.

Тут він наказує Меркурію негайно доставити Псіхею на небо і, подаючи їй чару з амброзією, каже: — Візьми, Псіхее, оцю чару і стань безсмертною. Нехай ніколи Купідон не розстається з твоїми обіймами і нехай ваш шлюб буде вічним.

24. Незабаром почалася розкішна учта. Почесне місце зайняв молодий, пригортаючи до грудей дружину Псіхею. Так само лежав зі своєю Юноною Юпітер, а над ними по порядку всі інші боги. Чару з нектаром, який у богів служить замість вина, подавав там Юпітерові його чашник, уславлений сільський хлопчина ³⁵, а іншим богам підносив Лібер ³⁶. Вулкан куховарив, Ори обсипали бенкетуючих трояндами та іншими квітами, Грації скроплювали пахощами, Музи розважали всіх мелодійним співом, Аполлон співав під ліру, красуня Венера танцювала у такт милозвучної музики, підібравши собі такий супровід, що Музи співали хором, Сатир ³⁷ грав на флейті, а молодесенький Пан дмухав у сопілку. Ось так урочисто й законно Псіхея стала дружиною Купідона. Згодом народилася в них дочка, яку ми називаємо Насолодою ³⁸.

25. Таку казочку розповіла несповна розуму, напівп'яна стара баба полоненій дівчині, а я, стоячи неподалік, шкодував, божуся Геркулесом, що не мав напихваті табличок і палички, щоб записати її захоплюючу оповідь. Тим часом після якогось, видно кровопролитного бою, вертаються розбійники з багатою здобиччю. У той час, як

поранені залишилися, щоб заліковувати рани, деякі, найбільш відчайдушні, квапляться забрати решту здобичі, схованої, як казали вони, в якійсь печері. Попоївши нашвидку, не шкодуючи батогів, розбійники виводять мене й мого коня, щоб навантажити на нас награбоване добро. Виснажених незліченними підйомами і поворотами, приганяють нас під вечір до печери-тайника. Там нав'ючують на наші спини різноманітну поклажу і, не дозволивши нам відсапнути, квапливо женуть назад. По дорозі так мене батожили й штурхали, що я, спіткнувшись об придорожній камінь, упав від втоми на землю. Але і тоді грабіжники немилосердно лупили мене, щоб я піднявся, хоч я здорово покалічив собі праве стегно й ліве копито.

26. — Як довго, — озвався один із розбишак, — ми будемо даром кормити цю дохлу шкапу, до того ще й кульгаву? — А інший розбійник на це й каже: — Справді, відколи, на нашу біду, увійшов цей віслук у нашу господу, у нас немає порядного прибутку, а найвідважніші з наших або лежать поранені, або загинули. — Тут втручається третій розбійник: — Даю вам чесне слово, як тільки цей осел донесе в печеру поклажу, я скину його в глибоке провалля, і коршуни матимуть смачну поживу.

Покіль ці добросерді люди обмінювались думками про мій кінець, ми дістались додому. Річ у тім, що від страху перед смертю у мене на копитах ніби крила вирости. На місці вони знімають з мене ношу, не турбуються зовсім ні про мене, ні про коня, забувають також і про мою смерть. Забирають поранених товаришів, які залишилися удома, спішають назад, щоб власними руками перенести решту здобичі у схованку, тому що, як казали, їм остогидла наша повільність. Мене тим часом охопила тривога, коли подумав про смерть, яку готують мені. Я так собі міркував: — Чого ти стоїш, Луцію, чому ждеш ти іще більшої біди? Найжорстокішу смерть ухвалили для тебе розбійники, а виконати смертний присуд — проста річ. Невже ти не бачиш неподалік урвища, наїжаченого гострим камінням? Поки ти скотишся вниз, у провалля, вгрузнуть в твоє тіло кам'яні гостряки і розшматують його на клапті. Адже хвалена твоя магія надала тобі тільки осячого вигляду та прирекла на страждання, властиві ослу, але наділила не грубезною осячою шкурою, а тонесенькою, як у п'явки. Чом же ти не наберешся відваги й не подумаєш про свій порятунок, поки немає розбійників і коли випадає для цього зручна нагода? А може, боїшся, що стара

стежити за тобою? Хвицони її разочок копитом як слід, і то навіть копитом кульгавої ноги — і готово! Але куди його тікати і хто дасть мені притулок? Ось тобі безглузде, справді осяче роздумування! Бо будь-який мандрівник, зустрівши таку прекрасну верхову тварину, неабияк зрадів й забере мене з собою.

27. Не довго думаючи, я, смикнувши, звільняюся з прив'язі і щодуху, з усіх чотирьох копит кидаюся тікати. Але моєї втечі не могли не помітити соколині очі хитрої старушенції. Тільки-но вона побачила мене на волі, схопила за кінець ремня й намагалася було з усіх сил затримати мене і повернути назад із завзяттям, не властивим ні похилому вікові, ні слабосилій статі. Але я, згадавши про зловісну погрозу розбійників, не виявив ніякої пошани до старої, навпаки — хвицонув її задніми копитами з такою силою, що вона гепнула на землю. Хоч вона і розпласталась на землі, проте не випускала з рук ремня, так що я, біжачи, ще деякий час волочив її за собою по землі. Стара криком і лементом почала гукати на поміч когось сильнішого. Але марно: не було нікого, хто б міг їй допомогти, хіба що оця дівчина-полонянка. Вона на крик вибігає і бачить незабутнє видовисько, бачить другу старезну Дірку³⁹, яку тягне за собою не бик, а смішний осел. І дівчина, в якій прокинулась чоловіча сміливість, зважилась на неабиякий подвиг: вона вихопила з рук старої ремінь і, зупинивши мене пестливими словами, жваво вискочила на мою спину і стала підганяти до швидкого бігу.

28. Таким чином, мене спонукала до втечі моя власна жага вирватись на волю і водночас бажання звільнити з неволі дівчину. Крім того, ще й підстьобував батіжок, яким раз по раз частувала мене моя наїзниця. Через те я скакав зі швидкістю коня, гупаючи по землі чотирма копитами й намагаючись навіть іржанням відповідати на ніжні заохочення дівчини. І частенько, нібито для того, щоб почухати собі спину, я повертав шию й цілував гарненькі ніжки дівчини. Нарешті вона, з глибоким зітханням звертаючи до неба стурбоване обличчя, волає:

— О всевишні боги, допоможіть мені в цю важку хвилину, а ти, жорстокосерда Доле, перестань кінець кінцем переслідувати нещасну. Вже досить нестерпних страждань я принесла в жертву. А тобі, любий захиснику моєї свободи й запоруко рятунку мого, якщо живою й здоровою привезеш додому й повернеш батькам та моєму прекрасному женихові, буду безмежно вдячна тобі.

В якій ти пошані будеш у нас, яким оброком будем тебе пригощати! Насамперед старанно зачешу твою гриву і прикрашу її моїми дівочими дорогоцінностями, а твій чубчик гарненько заплету і потім розділю на два жмутки, твій хвіст, скуйовджений і брудний, бо ж довго його не мили, ретельно почищу й розгладжу. Обвішаний золотими оздобами, немов небесними зірками, ти сяятимеш красою і будеш походжати при радісних вигуках людської юрми. Я ж особисто у шовковому фартушку носитиму тобі мигдалі і ласощі, кожен день буду тебе, мого дорогого рятівника, кормити донесхочу.

29. Але крім смачного оброку, безтурботного відпочинку і повної вдовolenості упродовж усього життя, ти ще й заслуженої слави досягнеш. Пам'ять про оцю щасливу пригоду і божественне провидіння я увіковічу тривалим свідощтвом: скажу повісити в атріумі нашого дому картину з зображенням нашої втечі. Про нашу притичину можна буде почути в оповідах, та й буде передаватися з покоління в покоління, записана вченими людьми бувальщина «про царівну, що на ослику втекла із полону». Тебе ж зарахують до стародавніх чудес. Завдяки цій події люди повірять, що Фрікс переплив море на барані ⁴⁰, що Аріон керував дельфіном ⁴¹, що Європа їхала на бика. А якщо ще йняти віри, що Юпітер справді ревів, перекинувшись у бика, то, можливо, і в моєму ослі ховається якась людська подоба або якась божеська постать.

Поки дівчина безперервно гомоніла і свої обіцянки переривала зітханнями, ми дійшли до якогось роздоріжжя; там вона, схопивши за уздечку, намагалася з усіх сил повернути мене направо — на дорогу, яка, як їй здавалось, вела до її батьків. Але я, тямлячи, що саме тудою подались грабіжники по решту здобичі, опирався щосили, у своїй душі мовчки докоряв їй: — Що ти робиш, нещасна дівчино? Що ти затіваєш? Навіщо квапишся в Орк? Чому чиниш насильство над моїми ногами? Адже не лише на свою згубу, а й на мою ти повертаєш туди! — Поки ми отак тягли в різні боки й сперечалися, немов на позові про розмежування земельних ділянок, або про поділ дороги ⁴², неждано-негадано наскочили розбійники, навантажені здобиччю, і, здалеку впізнавши нас при місячному сяйві, глумливим реготом привітали.

30. Один із розбійників загорлав: — Гей, куди це ви так женете поночі цією дорогою? Невже не боїтеся в глуху ніч злих духів та упирів? Еге! Тобі, незайманице,

певне, хочеться якнайшвидше побачитися зі своїми батьками? Стривай-но! Ми готові послужити в твоїй самоті надійним захистом і показати найкоротший шлях до твоїх рідних.

Сказано — зроблено. Схопивши за уздечку, розбишака повернув мене назад, не жаліючи звичних уже для мене ударів сукуватої палиці, яку тримав у руці. Тоді я був змушений проти своєї волі піти назустріч згубі своїй, згадав про біль у копиті і, похитуючи головою, закульгав. Але той, хто мене повернув, вигукнув: — Овва! То ти знову починаєш кульгати й хитатися, гнілі ноги твої вміють бігати, а ходити не вміють? А хвилину ж тому ти скакав хутчіш за крилатого Пегаса! ⁴³

Поки цей люб'язний товариш кепкував з мене, вимахуючи палицею, ми підійшли до краю огорожі розбійницького житла. І що ж ми бачимо! На гілляці високого кипариса гойдається у зашморгу стара. Вони вмиль зняли її з дерева і разом з мотузкою на шиї скинули у глибоке провалля. Потім закували дівчину вкайдани і, немов хижі звірі, накинулись на вечерю, яку стара встигла ще зготувати до своєї смерті.

31. Пожадливо ковтаючи їжу, розбійники стали радитися, якою карою відомстити нам за втечу. І як це буває на бурхливих зборах, думки виявились різними: один розбишака був за те, щоб спалити дівчину живцем, другий радив віддати її на поталу диким звірам, третій вимагав розіп'яти її на хресті, а четвертий наполягав на тому, щоб замучити її тортурами; всі, однак, були одноставні: дівчині так чи інак смерті не оминати. Нарешті, коли загальний галас влігся, один із грабіжників так промовив: — Браття! Не личить ні звичаям нашого товариства, ні м'якосердю кожного з нас, ні моїй поблажливості, щоб ми вдавались до такої надмірної жорстокості, караючи за вчинений злочин. Не годиться умертвляти її з допомогою диких звірів, хреста, вогню, катувань і взагалі застосовувати по відношенню до неї будь-який засіб, що завдає швидкої смерті. Послухайте моєї поради й подаруйте дівчині життя, але таке, на яке вона заслужила. Вам, певне, з пам'яті ще не випало, що ми вже раніше постановили щодо цього триклятого віслиюка. Він завжди був неоправним ледарем і нечуваним ненажерою, а тепер лицемірно вдає із себе каліку, хоч нещодавно був посередником і помічником дівчини в її втечі. Постановімо зарізати його завтра і, випотрошивши всі нутрощі, зашиємо в його

живіт голу дівчину, якій він віддав перевагу перед нами, так, щоб тіло дівчини сховалося в ослячій шкурі, а назовні визирала лише голова. Відтак висадимо цього напханого і вгодованого осла на якийсь скельний виступ, хай сонце пражить.

32. Таким чином, кожному з них дістанеться те, що ви справедливо ухвалили: осла чекає вже давно заслужена погибель, а дівчину розтерзають дикі звірі, бо її тіло будуть точити черв'яки, і вогонь її спалить, бо сонце вогненними променями розпече ослячий живіт, і на хресті вона буде мучитись, коли собаки й шуліки витягнуть із тіла нутрощі. Далі зважте й на інші муки і прикрощі: вона, жива, опинившись у череві здохлої тварини, задихатиметься від огидного смороду під час спеки, приречена на повільну голодну смерть: знемагатиме від нестерпного голоду, причому не зможе навіть заподіяти собі смерть, бо її руки не будуть вільні.

Після такого виступу розбійники хоч уже й не піднесенням рук, але всі до одного приєднались до його думки. А мені, нещасному, що слухав усю цю розмову своїми довгими ослячими вухами, не залишалося нічого іншого, як ревно плакати над своїм власним завтрашнім трупом.

Книга сьома

1. Як тільки після нічного мороку настав світанок і промениста колісниця Сонця своїм сяйвом освітила всю землю, з'явився якийсь розбійник (а що це був розбійник, можна було здогадатися із взаємних дружніх привітань). Сів цей чоловік при самому вході в печеру і, трошечки відсапавшись, бо сильно захекався, повідомив своєму товариству таке: — Що стосується дому Мілона з Гіпати, який ми нещодавно почистили, то тут нам нічого боятися, навпаки, ми можемо почувати себе цілком безпечно. Бо після того, як ви забрали все з нечуваним зухвальством пограбоване добро і вернулися в наш табір, то я, вдаючи і співчуття, і обурення з приводу злочинського вчинку, змішався з натовпом цікавих місцевих жителів. Намагався, як мені й було наказано, дізнатись, яке рішення буде прийнято в справі розслідування цього злочину і як будуть вестися розшуки розбійників, щоб вам усе докладно повідомити. Але, на щастя, вся юрба не із сумнівних здогадів, а на підставі достовірних доказів одноставно

обвинувачувала в злочинстві якогось Луція. Всі казали, що цей негідник за кілька днів до грабунку з допомогою підробленого рекомендаційного листа увійшов у довір'я Мілона, видаючи себе за чесну людину. Прийнятий як бажаний гість, він вважався найвідданішим другом родини. Прожив там деякий час і, вдаючи закоханого, закрутив голову служниці Мілона. Перебуваючи там, встиг пильно оглянути всі дверні замки і навіть сховища, де зберігалось хазяйське майно.

2. Як на неабиякий доказ його вини вказували на те, що тої ж самої ночі, саме під час розбою, він зник безвісти, і досі невідомо, де перебуває. Причому зумів подбати і про успішну втечу. Щоб якомога скоріше обманути погоню і сховатись у безпечному місці, він забрав з собою свого білого коня, щоб на ньому втекти. Далі. Там, у будинку Мілона, знайшли його слугу, який, як сподіваються, зможе дати показання про злочинні задуми хазяїна. Тим-то за розпорядженням властей його негайно схопили й кинули в міську в'язницю. На другий день нещасного піддали жорстоким тортурам і майже до смерті мучили, але він не хотів ні в чому признатись, доводячи, що він невинний. Тоді було послано на батьківщину Луція кількох чоловік, щоб там розшукали вони винуватця й покарали за вчинений злочин.

В той час, як розбійник таке розповідав, я, порівнюючи колишнє життя щасливого Луція з нинішнім нужденним становищем бідолашного осла, тяжко зітхав, схвилюваний до глибини душі. Тут спало мені на думку, що не безпідставно стародавні мудреці уявляли собі Фортуну сліпою, навіть безокою, і такою ж її зображували. Вона бо завжди щедро роздає свої блага підлим і негідним людям, без будь-якого розбору оточує себе улюбленцями. Мало того, вона шукає собі товариства серед тих, від яких, якби мала очі, повинна б якнайдалі тікати. Але найбільша біда в тім, що через неї люди мають різну славу, інколи не зовсім виправдану, так що нікчому хвалять як порядну людину і, навпаки, чесну людину гудять як найгіршого негідника.

3. Далеко не треба шукати прикладу: мене самого нещадний удар долі перетворив у тварину, причому чотириногу, найгіршої породи, мене, недолі якого справедливо поспівчував би навіть будь-який недоброзичливець, тепер обвинувачують: нібито я напав з метою грабунку на свого найдорожчого господаря. Такий злочин можна б назвати

не просто розбоєм, а правильніше — батьковбивством. А втім, у мене не було змоги не тільки захищати себе від такого обвинувачення, а й жодним слівцем заперечити це. Зрештою, не бажаючи, щоб моє мовчання розглядалось як доказ згоди й ознака нечистої совісті, втративши терпіння, я хотів був крикнути: — Не винен я! — Перше слово я кілька разів вигукнув цілком виразно й голосно, а от наступних ніяк не міг вимовити. Як застряв на першому слові, так безперервно й ревів одне і те ж: — Не, не! — хоч як намагався ворухити й заокруглювати обвислі губи. Зрештою, як тут не нарікати на жорстокість долі, якщо вона не посоромилась зробити мене товаришем і напарником мого власного коня, який раніше мені слугував і на якому я їздив верхи?

4. Коли в моїй голові вирували такі думки, враз охопила мене куди докучливіша тривога: я згадав, що згідно з рішенням розбійників мене повинні принести в жертву задля душі дівчини, тож раз по раз позирав на свій життєвий, і мені здалося, ніби я завагітнів цією небогою. Тим часом чоловік, котрий щойно приніс неправдиві відомості про мене, добув тисячу золотих, які були зашиті в одяг. Ці гроші відібрав він, за його словами, в різних подорожніх, але як людина чесна вносить їх у загальну касу. Стурбовано спитав про здоров'я своїх побратимів. Коли ж дізнався, що деякі з них, до того ж найвідважніші, наклали головами, щоправда, не при однакових обставинах, але як герої, він порадив на певний час дозволити безпечний рух по дорогах і, дотримуючись перемир'я, припинити всілякі наскоки: треба увагу зосередити на наборі нових товаришів, поповнити свої лави молодими новобранцями з тим, щоб їхня бойова ватага кількісно дорівнювала попередній: страхом можна змусити всіх, хто буде опиратися, до покори, а добровольців слід заохотити нагородою; причому чимало знайдеться таких, які раді будуть вийти із свого злиденного й рабського становища й волітимуть вибрати розбійницький спосіб життя, де кожен живе як цар. Що ж стосується його, то він уже давненько підшукав одного чоловіка, на зріст високого, віком молодого, кремезного й відчайдушного. Його він довго намовляв і кінець кінцем переконав, щоб той руки свої, зледачілі від довгої бездіяльності, приклав до якоїсь важливої справи і, поки є змога, користався зі свого здоров'я для того, щоб не простягати свою міцну руку за милостинею, а для того, щоб придбати нею якнайбільше золота.

5. З його словами всі розбійники одностайно погоджуються і постановляють прийняти до свого гурту того, кого визнають підходящим, і підшукати інших для поповнення своєї зграї. Тоді той, що перед цим промовляв, вийшов і невдовзі повернувся з якимось молодиком, справжнім велетнем, з яким навряд щоб хтось із присутніх зміг би зрівнятися. Не кажучи вже про кремезну будову тіла, він на цілу голову був вищий за всіх інших, хоч на щоках у нього з'явився лише перший пушок. Закутаний він був у якесь рване і строкате лахміття, крізь яке проглядали широченні груди й велике черево.

Новоприбулий промовив: — Здрастуйте, дружинники найхоробрішого бога Марса, а віднині мої вірні бойові товариші! Радю прийміть у свою громаду того, хто до вас прийшов із радістю. Я — людина великодушна й запальна. Мені більше до вподоби наставляти груди на небезпеку, аніж загрибати золото. Прекрасно почуваю себе вічна-віч зі смертю, якої лякаються інші. Не думайте, що я якийсь там жебрак або покидьок, і не судіть про мою доблесть по цьому лахміттю. Знайте, я стояв на чолі могутньої ватаги і спустошив ущент Македонію. Я — той славетний розбійник Гем із Фракії¹, чиє ім'я наводить жах на всі країни. Мій батько Ферон² також був уславленим розбійником. Вигодуваний людською кров'ю і вихований в розбійницькій ватазі, я став спадкоємцем і суперником батьківської хоробрості.

6. Проте багатьох відважних побратимів своїх і велике багатство я втратив протягом короткого часу. Річ у тім, що я вчинив напад на одного імператорського намісника³, який займав високооплачувану посаду у двісті тисяч сестерціїв, але згодом його щастя затьмарилось, і він втратив посаду. І наші з ним дороги й зійшлися на мою біду... а втім, щоб ви дізналися, як воно було, розповім все по порядку. Був при дворі Цезаря⁴ один знатний чоловік, який дав себе пізнати з якнайкращого боку, так що навіть сам імператор його високо цінував. Але внаслідок підступів деяких недругів він став жертвою підлого наклепу, через що люта заздрість прирекла його на вигнання. Його дружина Плотіна як жінка рідкісної вірності й виняткової цнотливості та мати десятих діточок створила йому умови для дружної сім'ї. Вона, знехтувавши втіхами розкішного життя у великому місті, пішла разом з чоловіком у вигнання. Як супутниця вигнання й подруга в недолі остригла собі коси, замінила жіночий

одяг на чоловічий, оперезалася поясами, набитими дорожочінними намистами й золотими монетами⁵, і серед військової охорони й оголених мечів безстрашно розділяла всі небезпеки; сповнена турбот про порятунок свого чоловіка, вона мужньо переносила всі життєві злигодні. Так подолали вони всі труднощі сухопутної дороги і жах плавання по морю і наближались до Закінфу⁶, який невблаганна доля визначила намісникові для тимчасового перебування.

7. Як тільки вони причалили до Актієського побережжя⁷ (саме там ми тоді, перебазувавшись із Македонії, нікали), боячись хитавиці, із настанням сутінок влаштувалися на ніч в одному сякому-такому заїзді на березі моря, неподалік від корабля. Ось там ми й напали на них і пограбували все їхнє майно. Проте не можна сказати, що ми відійшли, відбувшись легким переляком. Бо тількино матрона почула перший шурхіт біля дверей, вона почала метушитись у спальні і несамовитим криком підняла загальну тривогу. Вона поіменно гукала на допомогу охоронців і своїх слуг, скликала всіх сусідів. І якби не те, що всі, налякані до смерті, навіть носа не показували зі своїх домівок, то нам би було сутужно. Але ця вельмишановна (слід віддати їй належне) і незвичайної вірності жінка, премила своїми прекрасними чеснотами, звернулася з проханням до божественного імператора і домоглася для свого чоловіка швидкого повернення з вигнання і повного відомщення за напад. Одне слово, імператор велів знешкодити зграю розбійника Гема, і банда незабаром перестала існувати. Таку силу має один помах руки могутнього імператора. Всю нашу ватагу загони солдатів вислідили, розгромили і повністю перебили, тільки мені одному, пощастило вирватися з пащі Орка і врятуватися, а саме:

8. Надів я на себе квітчасту жіночу шату з багатьма складками, на голову накинув якусь ткану хустину, взувся в білі, легенькі жіночі сандалі і, перетворений таким чином, що й не впізнати, в особу слабкої статі, сів на осла, навантаженого снопами ячменю, і в такому вигляді проїхав крізь ворожий загін. Солдати, помилково прийнявши мене за погоничку ослів, вільно пропустили, а сталося так тому, що тоді мої щокі були ще без заросту, гладенькі та й сяяли, як у підлітка. Але я і в той час не заплямував ні батьківської слави, ні своїй відваги: хоч мурашки бігали в мене по спині від страху, коли я опинився між ворожи-

ми мечами, все ж сам-один нападав я на селянські хати й хутори, підступно ховаючись під жіночим вбранням, і зумів назбирати собі трохи грошенят на дорогу.— При цих словах, розірвавши своє лахміття, він висипав на стіл дві тисячі золотих.— Ось,— сказав,— мій від щирого серця невеличкий дарунок чи то пак посаг вашій ватазі. Якщо не заперечуєте, я — до ваших послуг як надійний ватажок, і невдовзі перетворю це ваше кам'яне укриття в золоте.

9. Тут же, не гаючись, розбійники обирають його своїм ватажком. Вони приносять йому гарну одіж для того, щоб він вдягнув її замість коштовного лахміття⁸. Так переодягнений, він з радості розцілював усіх присутніх і, сидючи на почесному місці, був висвячений у розбійники під час бучної гульні.

У застольній розмові він дізнався про спроби дівчини втекти на моїй спині і про призначену нам обом страхітливую загибель. Він запитав, де та дівчина. Його завели туди, де вона перебувала. І коли побачив, як її міцно зв'язали, незадоволено покрутив носом, вернувся назад і сказав: — Я, зрозуміло, не такий тупак і нахаба, щоб совати свого носа не в своє діло, але мене мучила б совість, якби я відверто не сказав, що вважаю за слушне. Насамперед повірте мені, я вболіваю за вас. Якщо не сподобається моє зауваження, чиніть, як надумали. Я особисто гадаю, що для розбійників, принаймні для таких, що тямлять що-небудь у своєму ремеслі, вище всього повинен бути прибуток, навіть вище, аніж жадоба помсти, яка, до речі, частенько не приносить добра і не тільки розбійникам. Отож якщо ви цю дівчину приречете на смерть, то ви лише заспокоїте свою лють, а користі від цього не буде ніякої. Тому я гадаю, краще було б узяти дівчину в якесь місто і там продати. Адже за таку молоду дівчину можна виручити непогані гроші. Знайте, я здавна знайомий з кількома звідниками. Один із них, я певен, заплатив би за таку дівчину чимало талантів⁹ — відповідно до її походження. Він запроторив би її в кишло розпусти, звідки вона не змогла б дременути, як це зробила у вас. Вже одним тим, що була б вона в домі розпусти, ви б належно їй відомстили. Ось вам моя щира порада, бо я маю на увазі зиск, а ви робіть, як хочете.

10. Ось так оцей захисник розбійницького прибутку водночас захищав і нашу справу — виявився чудовим рятівником дівчини і осла. Всі інші розбійники після трива-

лого обговорення (вони зятягуванням рішення вимотували мої нутроші, ні, що я кажу,— мою нещасну душу) кінець кінцем охоче пристали до думки новоприйнятого розбійника і одразу ж зняли з дівчини окови. А вона, як тільки побачила цього юнака і почула про дім розпусти і звідників, так повеселіла, що мене взяла справедлива охота проклясти всю жіночу стать. Я бачив і очам не вірив: дівчина, яка нещодавно облудно базікала про любов до молодого нареченого і мріяла про чистий шлюб, враз при згадці про дім розпусти, бридкий і брудний, не може стримати своєї радості! Ось так у цю хвилину весь жіночий рід та його поведінка зазнали ослиного осуду. Але той молодик знову звернувся до розбійників: — Чому б нам не влаштувати врочистого молебня на честь Марса, нашого покровителя, щоб він допоміг нам вигідно продати дівчину і водночас завербувати нових товаришів? А втім, як я бачу, у нас немає жодної худобини для жертвопривошення, ані достатнього запасу вина для порядної випивки. Дайте-но мені десяток чоловік— більше мені не треба,— і я мотнуся з ними в найближчий двір, щоб звідти взяти все необхідне для учти, достойної сальських жерців¹⁰.

Коли той вирушив по здобич, усі інші розпалили величезне багаття і спорудили богові Марсу із зеленого дерну вівтар.

11. Небагато минуло часу, як повернулися ті, хто пішов на промисел: несуть бурдюки з вином і женуть ціле стадо худоби. Розбійники вибрали з цього стада великого козла, старого й кошлатого, і зарізали його в жертву Марсові, своєму опікунові й захиснику. І вмить влаштували розкішну учту. Новоприбулий сказав: — Ви переконаєтесь, що маєте в моїй особі не тільки меткого ватажка у грабіжницьких походах, а й у гульбищах.— І він, засукавши рукави, готує все з неймовірною вправністю і швидкістю. Прибирає, накриває, варить, смажить ковбасу, вміло все це подає на стіл, а головне дбає про те, щоб товариство дудлило вино з великих келихів.

Час од часу, ніби для того, щоб принести якусь потрібну річ, він заглядав до дівчини: то приносив їй забрані потай зі столу смачні наїдки, то з усмішкою подавав їй келихи з вином, потроху надпиваючи. А дівчина приймала все це з великим задоволенням. І кожного разу, коли він хотів її поцілувати, вона сама підставляла йому своє личко. Така поведінка дівчини мене дуже обурила.

Ой, невже ти, дівчино непорочна, пустила в забуття свій шлюб і жениха, який кохав тебе? Як можеш ти давати перевагу оцьому волоцюзі і кривавому душегубові перед юнаком, за якого видали тебе твої батьки? Невже не гризе тебе совість, невже, потоптавши справжнє кохання, знаходиш насолоду в любощах серед мечів і списів? Що буде, якщо інші розбійники якимось чином помітять це? Тоді знову прибіжиш до осла, знову наражатимеш мене на певну згубу. Далебі, ти викручуєшся за рахунок чужої спини.

12. У той час, як я в страшенній люті зводжу найгірші наклепи на дівчину, враз догадуюсь із недоводок, але досить зрозумілих для кмітливого осла, що цей молодик — ніякий не Гем, горезвісний розбійник, а Тлеподем, наречений цієї дівчини. У дальшій розмові він почав висловлюватись дедалі ясніше, не звертаючи уваги на мою присутність, немовби я не був живий: — Не хвилюйся, дорога Харито, скоро побачиш усіх цих ворогів в заковах. — Сам бувши цілком тверезим, не перестає частувати одурманих і від надміру випитого вина геть-чисто сп'янілих розбійників уже не розведеним вином, а лише злегка підігрітим на парі¹¹. У мене навіть запала підозра, що він їм підсилав у чари трохи снотворного. Кінець кінцем розбійники, всі, як один, лежали на землі п'яні до безтями, нерухомо, мов ті трупи. Тоді молодик без будь-яких труднощів зв'язав міцно кожного зокрема мотузами, потім без жодного опору всіх докупи. Закінчивши цю роботу, посадовив дівчину на мою спину і рушив до свого рідного міста.

13. Коли ми вже під'їздили до міста, всі жителі вийшли подивитись на небувале видовисько: повибігали назустріч батьки, родичі, клієнти, домашні вихованці¹², слуги, усміхнені, не тямлячи себе від радості. В урочистому поході можна було побачити людей різної статі і різного віку, воістину незвичайне й вікопомне диво: дівчина тріумфально в'їжджає до міста верхи на ослі. Навіть я повеселішав і, щоб люди не подумали, що не розділяю загальних радощів, нашорошив вуха, роздув нізрі й заревів щосили, ні — м'яко сказано! — наповнив повітря громовим криком. Дівчину батьки повели до будинку, обійняли й оточили турботою, а мене Тлеподем завернув назад — у лігво розбійників у супроводі великого гурту в'ючної худоби та містян. Я почвалав охоче, бо моїй вдачі властива допитливість, а тепер конче хотів стати свідком

того, як будуть схоплені грабіжники. Ми застали їх все ще знешкоджених більше вином, аніж мотуззям. Після того, як пограбоване майно було забране і винесене з печери, нас навантажили золотом, сріблом та іншим добром; одних розбійників, що були зв'язані, приволокли до найближчих урвищ і скинули у провалля, інших зарубали на місці їхніми ж власними мечами і там-таки залишили.

Задоволені такою помстою, ми повернулись до міста. Багатства, забрані в розбійників, були передані до міської скарбниці, а врятовану дівчину, згідно з законом, передали Тлеполемові.

14. З цього часу молода, називаючи мене своїм рятівником, турбувалась про мене з найбільшою запопадливістю. У день весілля наказала наповнити мій жолоб до краю ячменем і дати сіна стільки, що вистачило б і для бактрійського верблюда¹³. Але коли я побачив, що собаки донесочу понаїдалися смачними рештками після розкішного банкету,— тим, що їм дали, і тим, що самі поцупили,— я став проклинати на всі заставки Фотіду за те, що перетворила мене на осла, а не на собаку.

Після першої пошлюбної ночі і першої любовної насолоди молода раз у раз нагадувала своїм батькам і молодому про свій обов'язок вдячності, який вона має по відношенню до мене, поки їй не пообіцяли, що вшанують мене якнайдостойніше. Нарешті скликано на нараду найвідданіших друзів, щоб поміркувати, як гідно мені віддячити. Так, один з учасників цієї високої ради був за те, щоб мене тримати у дворі і, звільнивши цілковито від роботи, годувати ячменем найкращого сорту, бобами та викою. Однак, верх взяла думка іншого учасника ради, який, маючи на увазі мою свободу, пропонував віддати мене на сільські луки, щоб я там собі вільно гасав серед кінських табунів і, спілкуючись із кобилами, давав їхнім власникам численний приплід у вигляді породистих мулів.

15. Отож негайно викликано конюха, і після довгих попередніх повчань віддають мене під його опіку і кажуть забрати з собою. Вельми задоволений і зраділий, я побіг уперед, окрилений надією, що назавжди розпрощаюся з паками та іншою поклажею і, на повній свободі, тепер, на початку весни, коли зазеленіють луки, напевно ж знайду десь троянди. Крім того, мене не покидала така думка: якщо мені в ослячій подобі виявляють стільки вдячності й пошани, то, коли я знову стану людиною, удостоюся набагато більших добродійств. Але як тільки наглядач

худоби вивів мене далеко за місто, виявилось, що нічого мріяти про насолоди і навіть про тінь свободи. Бо його жінка, нечувана скнара й негідниця, змусила, запрягши мене в ярмо, обертати млинове жорно і, підганяючи сучкуватою палицею, молола хліб для себе та своєї сім'ї коштом моєї шкіри. Але не задовольняючись тим, що я натужував усі свої сили, щоб їх годувати, заробляла ще, змушуючи молоти зерно для сусідів. А мені, бідоласі, за таку тяжку працю навіть не давала призначеного ячменю. Відпущений для мене ячмінь, який я мусив молоти на цьому млиновому жорні, вона продавала довколишнім селянам, а мені після цілоденної виснажливої роботи тільки під вечір давала непросіяні й брудні висівки, яких неможливо було їсти, бо тріщав на зубах пісок.

16. Коли я вже цілковито знемагав від таких мук, жорстока Доля піддала мене новим випробуванням, очевидно, для того, щоб, як то кажуть, я завдяки своїм доблесним подвигам зажив гучної слави. Річ у тім, що той поважний конюх, трохи запізно виконуючи наказ хазяїна, одного разу пустив мене пастися разом із табуном кобил. І ось я, опинившись нарешті на волі, веселенько підстрибуючи і млосною ступою тьопаяючи, почав приглядатись до найгарніших кобил як до своїх майбутніх дружин. Але і ця радісна надія обернулась для мене в смертельну небезпеку. Бо сталось передбачене: племінні жеребці, яких довго і щедро вигодовували для парування, і без того грізні, в усякому разі сильніші від будь-якого осла, злякались мого суперництва й виявились противниками розплоджування покручів. Вони, нехтуючи законами Зевса Гостинного¹⁴ і люто осатанівши, накинулись на мене як на свого суперника. Один із них звівся на дибі і, високо піднявши могутні груди й голову і витягнувши ший, з усієї сили лупонув по мені передніми копитами. Інший, повернувшись до мене опасистим задом, став брикати задніми копитами. А ще інший пригрозив мені злобним іржанням і, зіщуливши вуха, вишкіривши зуби, блискучі й гострі, як сокири, геть-чисто мене покусав. Щось подібне я читав колись про фракійського царя¹⁵, який своїх нещасних гостей кидав диким коням на розтерзання й пожирання; цей могутній тиран так заощаджував ячмінь, що голод ненажерливих тварин заспокоював людським м'ясом.

17. Ось так мордований найрізноманітнішими нападами жеребців, я з тугою подумував про повернення до млинового жорна. Однак Доля, яка ще не наситилась мої-

ми стражданнями, вигадала для мене інші муки. Мене вибрали возити дрова з гори, а за погонича поставили хлопця, їй-бо, наймерзеннішого з усіх хлопців. Мало того, що мене мучило сходження на стрімку гору, не досить і того, що я від дибання по кам'янистих стежках постирав собі копита, цей виродок безугавно дубасив мене палицею і так дошкульно, що біль від цих ударів проникав аж до кісток. Оскільки він лупцював мене постійно по правому стегні і попадав в одне і те ж саме місце так, що аж здерлася шкура, і, власне кажучи, на тій дірі чи навіть ямі утворився широкий струп. Хлопець, проте, не переставав лупити по кровоточивій рані. До того ж він навантажував мене неймовірною купою дров, так що можна було подумати, ці в'язки призначені не для осла, а для слона. Коли ж поклажа внаслідок надмірної ваги перехилилась на один бік, він навіть і не здогадувався зняти трохи полін з перевантаженого боку і, облепивши таким чином тягар, дати мені змогу хоч дух перевести, або принаймні перекласти кілька полін на другий бік і цим самим урівноважити важку ношу. Навпаки, до легшого боку він прив'язував ще й каменюки, щоб у такий спосіб привести вантаж до рівноваги.

18. Для нього усе ще мало було моїх нестерпних мук від непосильної ноші, бо під час переправи через річку, яка перегороджувала нам дорогу, він, не бажаючи замочити в воді взуття, сам іще примостився на моїй спині, розсівся вигідно — отакений, розумієте, доважок до велетенського вантажу! Коли ж я, випадково посковзнувшись у слизькому прибережному болоті, не в силі вже був витримати надмірної ноші і впав, то замість того, щоб подати руку мені, смикнути за віжки, підняти за хвіст або навіть зняти частину поклажі, поки я не встану на ноги, він ані крихітки не допоміг мені, знесиленому. Мало того, починаючи від голови, власне кажучи від вух, почав мене періщити по всьому тілу величезним дрюком, поки ці побої таки не змусили мене піднятися. Цей же підліток придумав для мене ще й таке катування: поназбирував гострих колючок, які боляче ранять, зв'язав їх у жмуток і прив'язав мені до хвоста як рухоме знаряддя мук. Приведені в рух моєю ходою, вони нестерпно ранили мене своїми пекельними шпичаками.

19. Ось так подвійно мучився я, бо коли пускався бігти галопом, щоб уникнути безжалісних побоїв, тим болючіше врізувались у моє тіло розгойдані колючки; якщо ж я

зупинявся на мить, щоб облегшити біль, то на мене спався град ударів і примушував бігти. Складалось враження, що цей нікчемний хлопець заповзявся будь-якою ціною звести мене зі світу. До речі, він неодноразово грозився і навіть поклявся це зробити.

І справді: трапилась нагода, яка підштовхнула його прокляту злобу до ще гірших підступів. Одного разу через його нелюдську жорстокість настав край моєї терпачості: я з усієї сили хвицонув його своїми копитами. Тоді він вчинив проти мене ось який безсердечний крок. Навантажив на мене цілу гору конопляного клоччя і міцно зв'язав цю ношу мотузками. Потім вивів мене на дорогу і, вкравши в найближчому дворі жевріючу жаринку, засунув її в середину вантажу. Вогник від легкозаймистого матеріалу миттю розгорався, збільшувався і раптом спалахнув полум'ям, і згубний жар дістався до мого тіла, та, на жаль, нізвідки не видно було ніякої допомоги, ніякого порятунку, а страшна пожежа, з одного боку, не допускала жодного зволікання, з другого — притупила мою винахідливість знайти хоч якийсь рятунок.

20. Однак і в цьому безвихідному становищі Доля усміхнулась мені, можливо, для того, щоб зберегти мене для майбутніх небезпек, так чи інак врятувала мене від газдалегідь задуманої і неминучої загибелі. Річ у тім, що я побачив враз неподалік не висохлу ще після вчорашнього дощу калюжу з брудною водою. Стрімголов кидаюсь туди, весь занурююсь у неї і вилажу лише після того, як полум'я повністю гасне. Причому одним махом я звільнився і від тягара, і від загибелі. Але й тут цей паскудний і зухвалий хлопчисько звалив на мене вину за цю нікчемну витівку. Він запевнив усіх пастухів, начебто я, проходячи гойдливою дорогою мимо вогнищ сусідів, самохіть послизнувся і навмисно підпалив себе. І з посмішкою додав: — До якого часу ми будемо даремно годувати цього клятого, вогненосного віслиюка?

Минуло кілька днів, і малий гультяй вчинив куди гіршу мерзоту. Він-бо продав дрова, які я віз, у найближчій хаті і, ведучи мене вже без вантажу, лементував, що він не може дати собі раду з моєю норовистістю, відмовляється доглядати мене, причім свої нарікання викладав, вдавшись до таких хитрих пояснень:

21. — Погляньте-но на цього ледачого, неповороткого виродка ослиного роду. Крім усіх інших мерзенних злодіянь, тепер він мені дається взнаки й новими небезпечни-

ми витівками. Як тільки побачить якогось перехожого,— чи це буде миловида жіночка, чи доросла дівчина, чи тендітний парубок,— відразу ж скидає із себе поклажу, інколи й саму попону, і накидається на них, немов навіжений, звалює на землю; цей потворний коханець намагається заспокоїти своєю недозволену і незвичайну пристрасть із звірячою хтивістю — прагне до протиприродного зближення. Ба, навіть, наслідуючи поцілунки людей, він тикає своєю гидкою мордою й кусає. Через отаку його поведінку між нами виникають непорозуміння й суперечки, а то навіть може дійти і до суду. Щойно побачивши по дорозі якусь молоду гарну жінку, він скинув дрова із спини, порозкидав їх навсібіч і знавісніло накинувся на неї. Далі цей галантний коханець розпростер її на брудній землі і на очах у всіх хотів був згвалтувати. Якби налемент і крики нещасної жінки не позбігалися перехожі і, витягнувши з-під копит, не звільнили її від таких обіймів, то хтозна, чи бідолаха не загинула б у муках, розтоптана і розшматована, а нам довелося б нести за це сувору відповідальність.

22. До такої брехні він додав ще й інші небилиці, які мене, сором'язливого й мовчазного, зовсім приголомшили. Ось так правдами й неправдами він підбурював проти мене пастухів. Не витерпівши, один із них закричав:— А чому б нам не заколоти цього безсоромного жениха, чи то пак перелюбника, в жертву, гідну його мерзенних залицянь? — І далі каже: — Гей ти, хлопче, заріж його негайно, кишки викинь нашим собакам, решту м'яса залиши на обід для робітників, а шкуру, посипавши гарячим попелом, щоб висохла, занесемо господареві й збрешемо, що осла вовк розтерзав. Не гаючись, безчесний мій обвинувач, він же й виконавець пастушиного вироку, зраділий, що так все обернулося, глумлячись із мого горя і пам'ятаючи, як то я його хвицнув копитами (шкодую, клянуся Геркулесом, що не досить сильно його тоді брикнув), почав гострити ніж на бруску.

23. Та один із цієї громади пастухів висловив іншу думку: — Шкода,— каже він,— марно занепащати такого гарного осла тільки тому, що йому закидають надмірну похитливість та любовну розв'язність, шкода втрачати таку робочу силу й допомогу в господарстві. Адже досить його вихолостити, і тоді йому відхочеться любовних пригод, та й ви звільнитесь від страху, а він стане далеко жирнішим й опасистішим. Мені доводилось бачити

багатьох не тільки млявих ослів, а й буйних жеребців, яким спокою не давав надмір хтивості, і через те вони були небезпечними й шаленими, але після вихолощення ставали ласкавими й покірними. Можна було використовувати їх до перевезення вантажів і взагалі годились до будь-якої роботи. Врешті-решт, якщо ви приймаєте мою пораду, то я незабаром зможу ось що зробити: піду на ярмарок у найближче село, потім візьму з дому потрібне знаряддя для цього заходу, вернусь до вас і, розчепіривши стегна цьому нахабному й огидливому джигунові, викаструю те, що треба. Після цього він стане сумирнішим від будь-якого баранчика.

24. Завдяки такій постанові я вихопився з кігтів Орка, але врятувався лише для того, щоб зберегти себе для найгіршого покарання. Стояв я зовсім прибитий горем і оплакував не втрату одного з членів тіла, а повну свою загибель. Мені приходило в голову заморити себе голодом або кинутись у прірву: і так я загинув би, зате загинув би хоч не покалічений. Поки я роздумував, в який спосіб покінчити з собою, рано-вранці цей хлопчисько, мій кат, як звичайно, погнав мене знову в гори. Прив'язав він мене до обвислої гілки могутнього дуба, а сам, відійшовши трохи далі, рубав сокирою дрова, що їх ми мали забрати. Раптом із поблискої печери вилазить, висунувши велетенську голову, страшенна ведмедиця. Як тільки я угледів її, переляканий до смерті такою несподіваною появою, усім тягарем тіла присів на задні ноги і, задираючи голову якомога вище, обірвав ремінь, яким був прив'язаний. А тоді давай подуху тікати. Не стільки ногами я збіг униз, як скотився схилом гори. І опинився на полях, що простяглись під горою, і то втівав не тільки від велетенської ведмедиці, а й від іще гіршого від неї хлопчиська.

25. Тоді якийсь перехожий, побачивши, що я ходжу самопасом, спіймав мене, прудко скочив на мене і, поганяючи палицею, скерував мене на якийсь бічний, незнаний мені путівець. Я охоче мчав уперед, бо віддалявся від проклятого місця, де мали піддати мене жахливому заході. Зрештою удари не справляли вже на мене ніякого враження, бо я звик до побоїв як до чогось належного.

Але химерна Доля, яка заповзялась на мене, з дивовижною швидкістю мою успішну втечу обернула на мою шкоду і підготувала нові пастки проти мене. Бо пастухи у пошуках телички, яка в них пропала, никали по всій

околиці й випадково наткнулись на нас. Одразу мене впізнали і, схопивши за вуздечку, намагалися забрати з собою. Але мій їздець із усіх сил опирався їм і кликав людей і богів у свідки своєї невинності.— Чому хапаєте мене насильно? Чому на мене нападаєте? — Ах, так? — відповідають ті,— ми неvwічливо ставимось до тебе? Але ж ти вкрав у нас осла й кудись женеш його. Краще скажи, де ти дів хлопця, погонича цього осла? Видно, убив його.— І вони миттю стягнули його на землю, почали молотити кулаками, топтати ногами. Той клявся, що ніякого погонича не бачив, а здивав мене неспутаного і без нагяду, отож і вирішив затримати, щоб за винагороду повернути мене власникові.— Ой, якби сам осел (бодай він мені не зустрівся!),— стогнав він,— міг промовити людським голосом! Він підтвердив би мою невинність, і ви, напевне, пошкодували б, що так жорстоко повелися зі мною.— Але хоч як він їх запевняв, вони йому не повірили. Невблаганні пастухи накинули на його шию зашморг і повели в густий бір на оту гору, звідки хлопець звичайно возив дрова.

26. Але ніде його не було; тільки згодом пастухи помітили порозкидані в багатьох місцях шматки його розтерзаного тіла. Я зразу здогадався, що це діло зубів тої ведмедиці і, далебі, сказав би все, що знав, якби був наділений даром мови. Одне, що я міг робити,— це радіти в глибині душі з заслуженої, хоча й запізнілої кари, яка спостигла хлопчиська. Нарешті всі пошматовані частини тіла загиблого були знайдені і після того, як їх поскладали докупи, поховали просто-таки на цьому ж місці. А мого Беллерофонта¹⁶, якого обвинувачували в безперечному конокрадстві і кривавому вбивстві, пастухи повели зі зв'язаними руками до своїх хат, щоб на другий день вранці передати його, як казали, властям для суворого покарання.

Тим часом, як батьки оплакували хлопця, заливаючись гіркими сльозами, приходить отой сільський коновал, який не забув про свою обіцянку, щоб піддати мене домовленому заходу.— Сьогодні,— каже йому хтось,— не це нам у голові, а втрата хлопця. Але завтра, будь ласка, можеш цього зловредного осла не тільки вихолостити, а й голову йому зняти. Та ми тобі ще й дружно допоможемо.

27. Ось так воно вийшло, що моє вихолощення вирішено було відкласти до наступного дня. Через те я щиро був вдячний добросердому хлопцеві за те, що він зробив мені

єдине добро: своєю смертю відсунув на один день мої муки. Але навіть такий манюсінський відрізок часу не довелося мені використати, щоб трохи відпочити і відчувти радість життя. Бо в мою стайню вривається мати загиглого хлопця, перейнята безмежним розпачем, залита сльозами, в жалобній шаті. Рвучи обома руками посипану попелом сивину, вона стогнала, голосила, безжалебно била себе в груди і так до мене мовила: — Ось він преспокійно увіткнув морду в жолоб і, догоджаючи своїй ненажерливості, безугавно напихає живністю своє вічно несите й бездонне пузо. Ні моїй журбі він не співчуває, ані не згадує навіть про жахливу загибель свого покійного хазяїна. Цей негідник, певна річ, глузує та нехтує моєю старістю та безсиллям, гадаючи, що йому безкарно пройде таке злодіяння! До того ж, напевно, уявляє собі, що він зовсім безневинний, бо вже так споконвіку ведеться, що найгірші злочинці, хоч як їх мучить нечиста совість, розраховують на безкарність. Хай мені боги будуть свідками, якби ти, наймерзенніша тварюко, міг хоч на хвилику заговорити, то якого найпослідушого телепня зумів би ти переконати, що в цьому нещасті немає й твоєї вини? Адже ти міг своїми копитами захистити бідолашного хлопця й укусами відігнати нападника. Частенько хвицати ногами мого хлопця то ти міг, а від смерті врятувати з таким же запалом тобі вже не вистачило духу? Звичайно, твоїм обов'язком було взяти його на свою спину, швидше віднести в безпечне місце і вирвати з рук кровожерного розбійника. А ти, скинувши з себе і залишивши на призволяще свого друга, наставника, супутника, годувальника, сам підло дременував. Хіба тобі не відомо, що кара очікує того, хто відмовляється подати необхідну допомогу людям при смерті, бо ж цим порушено основи людяності? Але ти, убійнику, не довго будеш тішитись моїм горем! Я вже постараюсь, щоб ти сам відчув, яку силу вселяє біль у горем прибитих людей.

28. З такими словами вона обома руками зняла із себе нагрудну пов'язку, розгорнула її, потім обмотала нею і міцно спутала мої ноги, очевидно, для того, щоб я не міг захищатися. Схопивши дрючок, яким звичайно підпирали двері стайні, почала мене ним дубасити і не переставала, аж поки не вичерпались у неї сили і не випав під власною вагою дрючок з її рук. Тоді, нарікаючи, що її руки швидко втомилися, побігла вона до вогнища, витягла звідти жевріючу головошку й почала пхати її мені в пахвину.

Мені не залишалося нічого іншого, як вдатися до крайнього засобу самооборони: я випустив їй прямо в лице й очі струмись рідкої дріслі. Завдяки тому, що вона не могла розплющити очей і винести такого смороду, я відвернув від себе загибель: зрештою, якби не це, то ослиний Мелеагр¹⁷ зійшов би зі світу від головошки божевільної Алфеї.

Книга восьма

1. Уже перші півні сповіщали світанок, коли з сусіднього міста прибув якийсь юнак, як мені здавалося, один із слуг Харити — тієї дівчини, яка разом зі мною пережила тяжкі хвилини в розбійників. Сів він при вогнищі й розповів великій громаді слуг дивну-предивну і сумну історію її загибелі та про горе, яке спіткало всю родину:

— Конюхи, вівчарі і ви, волопаси! Немає вже нашої Харити. Загинула, бідолашна, жахливою смертю та й пішла в країну тіней не сама, а із супутниками. Але щоб ви все знали, розповім вам від самого початку, що і як сталося. Якби вчені люди з письменницьким хистом дізнались про цей незвичайний випадок, то по праву могли-б написати цілу повість.

Жив у сусідньому місті один юнак знатного походження, знатності його дорівнювало і його багатство. Але від того, що він безнастанно пиячив та водився з повіями, то скотився так низько, що опинився в зграї грабіжників і навіть заплямував свої руки людською кров'ю. Звали його Тразілл. Яким був насправді цей гульвіса, така і слава ходила про нього.

2. Як тільки дочка мого хазяїна, Харита, піросла і мала виходити заміж, серед інших іменитих залицяльників з особливою запов'язливістю просив її руки і згаданий Тразілл. Але хоч він і вирізнявся з-поміж усіх женихів і намагався здобути собі прихильність батьків дівчини коштовними подарунками, на заваді стала йому недобра слава, через що і спіймав облизня, сприйнявши його як тяжку образу. Коли ж хазяйська дочка вийшла заміж за чесного Тлеполема, Тразілл шукав нагоди для кривавої розправи, бо, хоч його честолюбні сподівання й розбилися вщент, він не переставав кохати дівчину і водночас затаїв у серці злість за те, що знехтувано було його залицяннями. Нарешті знайшов він сприятливу нагоду

проникнути в дім і підготуватись до виконання давно задуманого злочину. В той день, коли дівчина була врятована від небезпечних розбійницьких ножів завдяки спритності і відвазі нареченого, Тразілл втиснувся в юрбу людей, які прийшли її поздоровити з цієї нагоди, і, щоб звернути на себе увагу, голосно став висловлювати свою радість з приводу щасливого порятунку та побажав молодим майбутнього потомства. З уваги на блискуче походження, Тразіллу прийняли як одного з найпочесніших гостей, а він, приховуючи злочинний задум, лицемірно прикидався найвірнішим другом. Щоденні відвідини, повсякчасні розмови, а інколи й участь у трапезах та бенкетах зробили своє: він ставав щораз дорожчим для сім'ї й непомітно для себе самого стрімголов котився в безодню любовної жаги. А хіба воно не так буває? Пломінь нещадного кохання, поки він слабенький, ogrіває нас спершу легким теплом, а потім, поступово підсилюючись знайомством, спалахує пожежею і тоді повністю спопеляє людину.

3. Довго ламав собі голову Тразілл, що йому далі робити, бо ж не міг знайти нагоди, щоб порозмовляти з Харитою віч-на-віч, а розрахунки на таємні любові через чужу сторожу не виправдали себе. Він розумів, що міцні узи свіжого і сильного почуття молодих важко розірвати, та й недосвідченість молодої дружини, навіть якби вона й захотіла піти на те, чого і в думці ніколи не мала, стояла на перешкоді порушенню вірності чоловікові. Проте Тразілл із згубною впертістю прагнув до нездійсненого, немовби це було можливе. Адже все, що нам звичайно здається важкою справою, для любові, яка посилюється з кожним днем, здавалось легкою. Отож послухайте, будь ласка, уважно, до чого довів вихор шаленої пристрасті.

4. Одного разу Теполем разом із Тразіллом вибрались на полювання з наміром вислідити дичину (якщо можна щось дике вбачати в сарнах), бо Харита не дозволяла чоловікові ганятись за звірами, що мали гострі ікла чи могутні роги. Вийшло так, що біля одного урочища, оповитого густим сплетінням гілок, зникли сарни з-перед очей мисливців. Тоді випущено було зграю мисливських собак, видресированих для облав, щоб виполошити звірів з їхнього лігва. Собаки, котрі мали добру виучку, вмить розділились і оточили всі виходи. Спочатку вони неслися з глухим гарчанням, потім на даний знак заповнили всю околицю верескливим, безладним гавкотом. Але не випо-

лошили вони ні сарни, ні боязливої козулі, ні найлагіднішої із усіх тварин — лані: вискочив велетенський, небаченого розміру вепр. Під товстою шкурою набухли м'язи, на шкурі космате волосся стало дибом, на спині настовбурчилась колюча щетина. Скреготів він зубами, покритими піною, з грізних очей вивергав полум'я, з роззявленої пащі виходив жахливий рик, весь був, мов блискавка, у дикому своєму пориві. Насамперед кількома ударами розправився він з надто сміливими собаками, що переслідували його, потім порвав наші слабенькі сіті і погнав у тому напрямку, куди метнувся з самого початку.

5. Всі ми, оціпенілі від жаху, бо не звикли до небезпечних полювань, і до того ж були неозброєні і нічим не захищені, нишком ховаємось за кущами й деревами. А Тразілл, упіймавши тут нагоду для зради, звернувся до Тлеполема з такими підступними словами:

— Як же це так? Невже ми, очманілі від страху та охоплені пустим переляком, як якась нікчемна челядь або полохливі жінки, випустимо з рук чудову здобич? Чому б нам не скочити на коней і не кинутися чимдуж навздогін за вепром? Ану, бери-но рогатину, а я візьму списа! Не гаючи ані хвилини, вони посідали верхи і що духу пустилися наздоганяти звіра. А в того пробудилася вроджена сила, він раптом повернувся і, палаючи несамовитою дикістю і скрегочучи іклами, на мить завагався, на кого спершу кинутися. Перший Тлеполем метнув свою рогатину і поцілив вепра у спину, а Тразілл пощадив звіра, зате списом простромив підколінки задніх ніг у коня, на якому сидів Тлеполем. Жеребець звалився в калюжу власної крові і впав навзаки, мимоволі скинувши при цьому вершника на землю. В цю мить оскаженілий вепр кидається на лежачого, спочатку розшматовує йому одяг, а коли той намагався піднятися, іклами наносить йому тяжкі рани. А «добрий» друг не тільки не посоромився злочину, який розпочав, а й пішов далі, хоч і бачив, що така смертельна небезпека повинна б втамувати його кровожерливість. Бо коли Тлеполем у відчаї пробував був захистити свої покалічені ноги й розпачливо благав у Тразілла допомоги, той списом пробив йому праве стегно, вірячи в безкарність, бо вважав, що рани від списа будуть цілком схожі на рани від іклів звіра. Потім легко добив пораненого вепра.

6. Коли отак марно загинув юнак, ми, сумна челядь, збігаємось, покинувши свої схованки. А цей злочинець, хоч у душі й радів, що здійснилося його потаємне бажання

і він позбувся ворога, на обличчі ж не виказував радості, а, хмурачись, удавав біль. Він міцно обіймає бездиханне тіло того, кого сам умертвив, уміло виконує всі рухи людини, пройнятої тяжким горем. Лише сльози не підкорялись йому і не хотіли бігти з очей. Лицемірно вдаючи відчай поруч з нами, які були у справжньому розпачі, він вину своїх рук звалив на звіра.

Ще не встиг скоїтися злочин, як звістка про нього розповсюджується, у першу чергу котиться в дім Теполема й досягає слуху нещасної молододі дружини. Як тільки вона почула цю звістку (жахливішої їй не довелося вже ніколи почути), непритомна від болю, не їямлячи себе, немов навіжена, нестямно біжить по велелюдних вулицях міста, по сільських полях і несамовитим голосом оплакує смерть чоловіка. Збігається юрба засмучених громадян, приєднуються зустрічні, розділяючи горе; місто обезлюдніло, бо кожен хоче бути присутнім при сумному видо-виську. Ось і тіло загиблого! Харита підскакує до нього, припадає без чуттів до тіла Теполема і мало не віддає покійному чоловікові душі, яку давно йому присвятила. Ледве відірвали її рідні від чоловіка, і проти волі вона залишилась серед живих. Похоронний похід при участі всього народу провів небіжчика на кладовище.

7. А Тразілл надмірно голосив і бив себе в груди. Навіть сльози, які в перші хвилини скорботи не з'явилися, тепер від припливу радості, зрозуміла річ, струменем полилися з очей. Навіть саму богиню Правди¹ міг цей лицемір обманути чулими виявами прив'язаності до померлого. Жалібним голосом кликав він Теполема, називаючи його своїм другом, ровесником, товаришем, навіть братом. Час від часу хапав він за руки Хариту, намагаючись не допустити, щоб вона била себе в груди, заспокоював її скорботу, утримував від голосіння, ніжними словами при-туплював гостроту болю, наводив безліч прикладів різного людського горя для втишення її болю, вдавався до всіляких засобів удаваного співчуття, старався доторкну-тись до вдови і такими хитруватими втіхами наситити свій нікчемний любовний потяг. Як тільки закінчились похоронні обряди, молода вдова відразу ж почала подуму-вати про те, як би услід за чоловіком піти їй на той світ, і, обміркувавши всі можливі способи, уподобала собі найпо-вільніший і спокійний, що не вимагав жодних смертонос-них зварядь, а схожий був на лагідне засинання,— голод-ну смерть. Бо вона, відмовившись від їжі й турбот про

свою особу, попросилася з денним світлом і самотньо жила у темній кімнаті. Але Тразілл з упертою витривалістю, почасти діючи сам, почасти через домашніх та рідних і, нарешті, через самих батьків молодій вдові, домогся того, що вона погодилася своє тіло, вже майже вкрай охляле і вкрите брудом, відсвіжити купіллю і зміцнити їжею. Так-то вона, яка повсякчас шанувала своїх батьків, хоч і проти своєї волі, підкорилася священному обов'язку, і з обличчям, щоправда невеселим, але вже трохи погіднішим, слухняно, як їй і веліли батьки, почала займатися життєвими справами, але в серці, у глибині душі, гніздились у неї смуток і жаль. Дні і ночі проводила в невтішній тузі. Вона наказала відлити статуї, які зображали покійного чоловіка в постаті бога Лібера, в безперервному служінні віддавала йому почесні², неначе богові, і самою цією розрадою катувала душу.

8. Тим часом Тразілл, взагалі невтриманий,— саме ім'я показує, що він за чоловік³,— і легкодушний, не чекав, поки у вдови біль її насититься сльозами, поки вляжеться розпач розбитого серця й надмірне горе з часом ослабне, не завагався натякнути про шлюб і в приступі безсоромності виявити найглибші таємниці свого серця і невимовну підступність жінці, яка все ще оплакувала чоловіка, все ще шматувала на собі шати і рвала волосся. Жахнулася Харита всім єством своїм цих огидних слів і з відразою відкинула освідчення. Вона впала на землю, знепритомніла, немов вражена нещадним громом чи рвучким вихором або самою блискавкою Юпітера. Коли через деякий час прийшла поволі до пам'яті, то стала видавати із себе якісь звірині звуки. Вона нарешті збагнула підлу гру Тразілла, тож відклала відповідь на просьбу залицяльника, нібито для того, щоб старанно її обдурити.

Під час цього зволікання уві сні до Харити з'явилася тінь підступно вбитого Тлеполема, з обличчям, облитим кров'ю і смертельно блідим, і так промовила до неї: — Дружино моя, нехай ніхто більше не називає тебе так; але якщо в твоєму серці зів'яла пам'ять про мене або якщо гірка смерть моя скасувала наш любовний союз, то виходь заміж за будь-кого, тільки тримайся осторонь від святотатських рук Тразілла, не заговорюй з ним як дружина, не сідай з ним за один стіл, не розділяй з ним ложа. Не торкайся кривавої правиці душоуби цього. Не смій брати законний шлюб із моїм убивцею. Рани, кров

яких омили сльози твої, не всі нанесені мені іклами звіра: це спис Тразілла відняв мене у тебе.— До цих слів він додав іще й інші і розповів увесь перебіг злочину.

9. А Харита, охоплена безмежною розпукою, засинає, припавши лицем до подушки, і уві сні зрошує щіки рясними сльозами; прокидається з неспокійного відпочину, немов від нестерпного болю, й починає заново голосити й жалібно стогнати, розриває сорочку і безжально шмагає себе по прекрасних плечах. Проте нікому і словом не прохоплюється про нічне сновидіння. Вдаючи, що нічого не знає про те, як скоївся злочин, мовчки постановила покарати підлого вбивцю і вкоротити собі життя. Ось знову приходять негідник, ласий на гідкі втіхи, і котрий раз починає надокучати їй розмовами про шлюб. Вона ввічливо перебиває його і, вдаючись до хитрощів, так відповідає на його набридливу балаканину й покірні просьби:

— Все ще стоїть перед моїми очима світлий образ брата твого і дорогого мого чоловіка, все ще чую ніжний запах його божественного тіла, і досі прекрасний Теплолем живе в моєму серці. Тож пристойно й розумно вчиниш, якщо даси мені, бідолашній жінці, час, необхідний для законної скорботи, поки минуть місяці, що залишились до кінця року⁴. Це буде личити моїй чесності і буде корисним для твого щастя — передчасний шлюб дратуватиме болісну тінь мого покійного чоловіка і накличе біду на тебе.

10. Але й ці слова не протверезили Тразілла, не задовольнила його втішна обіцянка її на недалекий шлюб. Знову й знову набридливо нашіптує він бридкі слова, аж поки Харита, вдаючи, що погоджується, не сказала йому таке: — Принаймні в одному доведеться тобі поступитися перед моїми гарячими просьбами: доки не мине рік після смерті мого чоловіка, будемо поки що зустрічатися потай, так, щоб ніхто з домашніх ні про що не здогадувався.— Тразіллі дав себе перехитрувати жінці-месниці й охоче погодився на потайні любові. З яким нетерпінням чекав він ночі й нічної півночі, ні про що інше не думав, лише про заспокоєння своєї хтивості.— Гляди ж мені,— напоумляла Харита,— загорнися якомога щільніше у плащ і без жодного з супутників, тихцем, у першу нічну варту⁵ з'явися біля моїх дверей. Свисни один раз і чекай моєї годувальниці, яка при самому вході буде тебе виглядати. Вона відчинить тобі двері, впустисть тебе без лампи і в темряві проведе до моєї спальні.

11. Тразілл у до душі була така таємнича обстановка любовної зустрічі, та вона мала виявитись для нього фатальною. Нічого не підозрюючи поганого, схвилюваний від очікування, він ремствував, що так довго тягнеться день і не настає вечір. Але як тільки зайшло сонце, щільно загорнувшись у плащ, як і веліла йому Харита, обманутий ввічливістю хитрої годувальниці, яка вартувала при вході, він, сповнений рожевих надій, проникає у спальню. Тоді старенька провідниця, згідно вказівок своєї господині, люб'язно його заговорюючи, тишком-нишком добуває чари і жбан вина, до якого домішане було снотворне. Відсутність господині вона пояснювала тим, що та засиділась у хворого батька. Тразілл жадібно й довірливо вихилив чару за чарою, так що його, зрозуміла річ, легко здолав сон. Коли він уже лежав горілиць і можна було зробити з ним що завгодно, бабуся поклікала Хариту. Та ввійшла, сповнена чоловічої рішучості, і, перейнята невимовним хвилюванням, зупинилась над убивцею.

12. — Ось він, — волає, — вірний друг мого чоловіка, ось бравий мисливець, ось дорогий дружина! Ось та правця, яка пролила мою кров, ось груди, в яких гніздилась підступна зрада на згубу мою, ось очі, яким я, на свою біду, сподобалась і які, передчуваючи якимось чином майбутній морок, готові зустріти близькі муки. Спочивай спокійно, приємних тобі снів! Не нападуть на тебе ні мечем, ні списом. Не бути тому, щоб ти однаковою смертю зрівнявся з моїм чоловіком! Житимеш з омертвілими очима і більше не побачиш нічого, хіба що уві сні. Я вчиню так, що смерть свого ворога ти вважатимеш більшим щастям, аніж своє життя. Світла денного більше не уздриш, без руки проводиря не обійдешся, Харити не обійматимеш, шлюбом не будеш насолоджуватись, ні в смерті не знайдеш спокою, ні в житті не зазнаєш втіхи — понурою марою блукатимеш між царством Орка і сонцем, довго шукатимеш руки, яка виколола твої зіниці, і, що в горі найстрашніше, не знатимеш, хто ж твій кривдник. А я кров'ю з твоїх очей зроблю узливання на могилі Тлеполема і його праведній душі принесу поминальну жертву. Але чому ти маєш користатися привілеєм — відстрочкою мук, яких заслужив, може, все ще мрієш про мої, згубні для тебе, обійми? Залиш морок сну, прокинься для іншого мороку, мороку розплати. Підведи-но свою незрячу голову, пізнай помсту, відчуй своє горе, полічи свої нещастя! Ось як сподобались твої очі цнотливій жінці, ось як

весільні смолоскипи освітили твій подружній дім! Богині помсти⁶ будуть у тебе весільними дружками, а невідступними супутниками — сліпота і вічні докори сумління.

13. Ось що провістила йому Харита. Потім вийняла з волосся гостру шпильку, виколола йому обидва ока — зовсім позбавила зору його. У той час, як він від несподіваного болю позбувається оп'яніння і сну, вона хапає оголений меч, який Тлеподем звичайно носив при боці, і, як навіжена, летить через місто, замисливши, безсумнівно, якесь нове страхітливе злодіяння. Біжить прямо до гробниці чоловіка, а ми, жителі міста, повибігали з будинків і наввипередки пустились слідом за нею, підговорюючи один одного вирвати меч з її ошалілих рук. А Харита затрималась біля могили Тлеподема і стала відганяти блискучим мечем своїх найближчих людей із натовпу, що оточив її. Коли ж вона побачила, що юрба гірко плаче і співчуває їй щиро, закричала: — Перестаньте по-дурному сльози лити, киньте жаль, негідний моєї доблесті. Я відомстила кривавому вбивці свого чоловіка, покарала мерзенного грабіжника мого щастя. А тепер настала пора, щоб цей меч відкрив мені шлях на той світ до мого Тлеподема.

14. І, розповівши докладно, що їй у сновидінні сповістив чоловік і як відплатила Тразіллу, заманивши його в пастку, увігнала собі під праву грудь меча і впала на землю, залита власною кров'ю; потім ще щось невиразно прошепотіла й випустила мужній дух. Тоді домочадці бідлоашної Харити старанно обмили її тіло й поховали в тій самій гробниці, навічно повернувши чоловікові його подругу.

А Тразілл, дізнавшись про все, що сталося, не міг підібрати для себе такої смерті, яка була б належною для нього покутою за лихий його злочин, бо вважав, що смертю від меча не зможе спокутувати своєї тяжкої провини. Він наказав привести його туди ж, до гробниці Харити й Тлеподема. І він, кілька раз заволавши: «Іду до вас, лиховісні тіні, як добровільна жертва!» — велів щільно закрити за ним вхід до гробниці, бо постановив голодною смертю покласти край своєму життю, яке сам же суворо засудив.

15. Ось таке розповів юнак-вістун із міста, тяжко під час розповіді зітхаючи та час від часу схлипуючи, а селяни слухали його, засмучені до глибини душі. Вони щиро співчували родині їхніх господарів з приводу горя, яке їх

спіткало, але зі страху перед новими володарями зібрались тікати. Так, старший конюх, якому віддали мене під особливу опіку, забрав цінніші пожитки з хатини, навантажив на мою спину та інших в'ючних тварин і покинув своє житло, щоб піти світ за очі. Безли ми на собі дітлахів і жінок, везли курей, гусей, козенят, щенят — одне слово, все кволе, що, повільно йдучи, могло гальмувати втечу. Щоправда, мене не гнітила вага мого вантажу, хоч яка вона була велика: я був у прекрасному настрої під час подорожі, бо залишив позаду клятого коновала, котрий хотів був мене каструвати.

Після того як ми перевалили через стрімку лісисту гору, дорога знову повела розлогою рівниною. А коли вона почала вже губитись у вечірніх сутінках, ми прибули до якогось укріпленого поселення, густо залюдненого й багатого. Його жителі затримували нас, бо не радили нам вирушати в дорогу вночі і навіть раннім ранком. Казали, що численні зграї величезних вовків наводять жах своєю лютістю і, звиклі до нападів і грабежів, никають по околиці, тому в дорозі небезпечно; вони, немов розбійники, чигають на перехожих. Голод довів їх до того, що нападають навіть на довколишні селянські двори, так що людям доводиться загинати такою смертю, якою загинуло безліч безборонних тварин. Одне слово, уздовж дороги, якою нам треба буде далі рухатись, лежать численні недоїдені тіла людей, повсюдно біліють обгризені кістки. Тому ми повинні, казали вони, їхати з якнайбільшою обережністю і оминати засідки, які підстерігають мандрівників на кожному кроці. Зважаючи на таку небезпеку, найкраще було б, якби ми вирушили в дальшу путь серед білого дня, деś біля полудня, коли сонце буде вже високо на небі, бо денне світло розслаблює хижаків. Нарешті, не варто продовжувати подорож нарізно, а треба їхати гуртом, зімкнутою лавою, щоб щасливо пройти крізь небезпечні місця.

16. Але нерозторопні втікачі, наші проводирі, спонукані сліпим і нерозважливим поспіхом та через страх перед можливою погонею, не зважали на розумну пораду. Вони, не чекаючи, поки розвидніється, ледь перевалило за північ, поклали на нас ноші і гайда в дорогу. Тоді я, наляканий небезпекою, про яку була мова, непомітно втиснувся у саму середину гурту, старанно сховався за іншими в'ючними тваринами, щоб часом зад мій не потерпів від нападу вовків. Усі дивувались моїй прудкості, з якою я переганяв усіх інших ослів і коней. Але моя прудкість не

була виявом жвавості, а радше страху. Отут і спало мені на думку, що, можливо, страх зробив летючим уславленого Пегаса і за це його слухно називають крилатим⁷. Він-бо підстрибував високо і піднімався аж до самого неба не через якусь там причину, а від страху перед укусами вогненосної Хімери. Щодо пастухів, то вони озброїлись, немов на війну: хто тримав списа, хто рогатину, а хто дротик, а ще інший — палицю. Запаслись вони й камінняччям, якого вдосталь валялось на нерівній дорозі. Деякі з них несли загострені коли, але більшість відстрашувала хижаків палаючими смолоскипами. Бракувало лише бойової сурми, щоб ми виглядали як справжнісінький військовий стрій, готовий до бою. Даремно ми переживали, боячись вовчого нападу: ми вскочили в куди гіршу біду.

Вовки, чи то злякавшись галасу від безперестанного руху безлічі людей, чи яскравого полум'я смолоскипів, чи, можливо, метнулись в інше місце шукати собі поживи, досить того, що вони нас не зачіпали і навіть не показувались нам на очі.

17. А сталося так, що в одному селі, повз яке ми проходили, жителі прийняли нашу досить-таки численну громаду за розбійників. Сильно стурбовані за своє майно і смертельно нажахані, вони напускають на нас величезних скажених собак, старанно навчених для охорони села, набагато страшніших від вовків та ведмедів, причому ще й нацьковують їх звичайним тюканням і різними вигуками. Ці собаки, лихі з природи і надто розлютовані криком своїх хазяїв, напали на нас і оточили з усіх сторін. Без розбору шматували людей і тварин. Довго осатанілі собаки лютували, багатьох звалили на землю. Перед зором відкривалось видовисько, гідне, їй-бо, не стільки розповіді, скільки співчуття: одні із зграї собак зі страшною люттю хапали тих, які шукали порятунку у втечі, інші нападали на тих, хто стояв на місці, ще інші кидались на тих, хто лежав повалений на землі, одне слово, від їхнього набігу потерпіла вся наша громада. Але це ще не все! До такого нещастя додалась далеко гірша біда. Бо селяни з дахів будинків і з сусіднього горба почали закидати нас камінням, так що ми зовсім розгубились, не знаючи, від якого лиха треба нам захищатися, чи від собак, які зблизька нас непокоїли, чи від каміння, яке здалеку на нас сипалось. Раптом один із каменів поцілів у голову жінці, котра сиділа на моїй спині. З болю вона зарепетувала і зайшлась плачем, потім почала гукати на допомогу

свого чоловіка. А був ним той пастух, якому віддали мене в опіку.

18. Він звертався до милосердя богів і, витираючи кров з лица жінки та заспокоюючи її, горлав ще голосніше за неї: — Чого ви нападаєте на нещасних людей, страждених мандрівників, чого так нещадно розправляєтесь з нами? Якої здобичі шукаєте у нас? За які провини ви мстите нам? Адже ви ж не в звіриних печерах чи серед диких скель живете, щоб радіти з того, як ллється людська кров! — Ледь встиг він договорити, як рясний град каміння припинився і вщухла гавкотнява, знята лютими собаками, бо їх було відкликано. Нарешті один із селян озвався із вершка кипариса: — Ми жбурляли каміння не для того, щоб загарбати ваше майно, а щоб захистити своє від вас. Тепер ніхто вас не зачепить, можете спокійно їхати далі.

Так сказав він, і ми рушили вперед, кожен по-різному потерпілий: одні побиті камінням, а інші цокусані собаками, — взагалі всім добре перепало. Подолавши чималий шмат дороги, ми ввійшли в якийсь гай з височенними деревами, привабливий зеленими полянами. Тут наші погоничі вирішили зупинитися для короткого перепочину і щоб зайнятися своїми ранами й гудзями. Отож, простягавшись на землі, якийсь час відпочивали, потім взялися заліковувати рани: хто змивав кров у поблизькому струмку, хто прикладав змочену в оцті губку до набряків, а хто перев'язував шматтям укуси й пошкрябини.

Так кожний на свій лад дбав, щоб швидше оклигати.

19. Саме у цей час з вершини пагорба дивився на нас якийсь старець. Кози, які паслись навколо нього, вказували на те, що він пастух. Один з наших запитав, чи немає в нього на продаж молока або свіжого сиру. А той довго хитав головою, поки нарешті промовив: — Невже ви ще можете думати про їжу, питво чи про якийсь відпочинок? Хіба ви не знаєте, де ви розташувалися? — З цими словами він зібрав своє стадо, відвернувся від нас і пішов геть. Його слова і втеча нажахали наших пастухів не на жарт. Поки вони, перелякані, намагались відгадати, у чому річ, і не було нікого, хто б міг їм щось пояснити, появився на дорозі інший старець, високий на зріст, похилого віку, який, спираючись усім тілом на костур, ледве тяг ноги й заливався гіркими сльозами. Коли він побачив нас, охоплюючи коліна молодших, так прохав:

20. — Благаю вас Долею й геніями — вашими опікунами⁸ (щастя вам дожити у доброму здоров'ї до мого віку!). Допоможіть мені, старцю нужденному, врятуйте від смерті мого хлопчика, поверніть його моїй сивині! Мій внучок, дорогий супутник у цій подорожі, потрапив у смертельну небезпеку. В той час, як він хотів був піймати горобчика, що цвірінькав на огорожі, упав у рів, зарослий зверху кущами. По його плачу і крику,— малий увесь час гукав мене,— можна судити, що він іще живий. Але сам, немічний і дряхлий, ніяк не можу допомогти йому. А вам, при вашій молодості й силі, легко прийти на поміч найнещаснішій людині і врятувати життя моєму хлопчикові, єдиному моєму нащадкові, останньому в моїм роді.

21. Усіх глибоко зворушив цей дід, коли так жалісливо просив і рвав на собі сиве волосся. Тоді один із пастухів, наймолодший, найвідважніший, сильніший від інших, до того ж єдиний, що вийшов живий і здоровий з недавньої сутички, встав, виявляючи готовність піти з ним, і запитав, в якому саме місці провалився хлопець у яму. Коли старий показав йому на густі зарослі чагарника недалеко від нас, той жваво пішов за ним. За цей час усі відпочили і підлікували рани, а ми напаслися досхочу. Трохи згодом пастухи забрали пакунки і збиралися вже в дальшу дорогу. Але спочатку почали раз по раз гукати цього молодика, а потім, занепокоєні довгою його відсутністю, послали одного із своїх, щоб розшукав товариша, нагадав йому, що пора вже вирушати, і привів назад. Через якусь часинку вертається той, кого послали на розшуки, смертельно блідий, тремтячи від жаху. І розповідає дивні дива про свого товариша: знайшов товариша і побачив його, але в якому вигляді! Страхітливий дракон сидів на поваленому горілиць (майже вже з'їденому) і хапливо дожирав його тіло. А старий злидар зник безслідно, неначе крізь землю провалився. Почувши це і порівнявши його розповідь із словами старого пастуха, вони вже не сумнівалися, що той попереджав їх перед драконом, жорстоким мешканцем цього лісу. Покинувши якомога скоріше небезпечну місцевість, щедро частуючи нас палицею, вони подались далі, що схоже було на втечу.

22. Так з великим поспіхом ми пройшли значний шмат дороги і прибули нарешті в якесь село, де й проспали цілісіньку ніч. Там ми дізнались про дивовижний випадок, який заслуговує того, щоб про нього розповісти.

Один раб, якому хазяїн доручив завідування всім гос-

подарством і котрий, крім того, був управителем величезного помістя, саме того, де ми зупинилися, мав за дружину одну рабину з цієї ж челяді, але запалав пристрастю до якоїсь вільнонародженої жінки з іншої місцевості. Його жінка, обурена зрадою, всі його розрахункові книги і всі статки, що зберігались у коморі, кинула в огонь і дотла спалила. Проте не задовольнившись такою помстою за зневаження подружнього ложа, вона не щадила свого тіла і крові: накинула на шию зашморг і, прив'язавши до мотуза й малу дитинку, яку народила від цього ж чоловіка, кинулась разом з немовлятком у глибокий колодязь. Дізнавшись про її загибель, господар упав у лютю. Він наказав схопити раба, який спонукав жінку до такого злочину, велів роздягнути його, намазати медом і міцно прив'язати до фігового дерева. А в його спорохнявілому дуплі (був там мурашник) кишма кишіло мурашками, які сновигали сюди й туди. Як тільки мурашки почули солодкий запах меду, що розходився від тіла людини, напали на нещасного. Вони дрібними, зате безперервними укусами в'їдалися глибоко в його тіло. Ось так конав цей чоловік у повільних, але пекельних муках. Мурашки, з'ївши м'ясо і нутрощі, пожерли геть усе чисто, так що лишилися з нього одні кістки. Ось так на лиховісному дереві й висіли сліпучо-білі, позбавлені будь-якої м'якоті, людські кості.

23. Покидаючи це страшне місце, ми залишали тутешніх селян у великій скорботі, а самі поїхали далі. Після цілоденної мандрівки по польових дорогах прибули, вже добре таки втомлені, до якогось велелюдного, славного міста. Тут пастухи вирішили оселитись назавжди, бо здавалося їм, що ніхто так далеко не буде їх розшукувати⁹, та й залишитись у цьому місті приваблювало те, що тут була родюча земля і достаток харчів. В'ючним тваринам дали три дні на відпочинок, кормили нас чудово, щоб при відгодованому вигляді легше було продати, потім вивели нас на торговицю. Там окличник гучно називав ціну кожної тварини зокрема¹⁰. Багаті купці стали прицінюватись і купувати коней і всіх інших ослів, а мене оминали. На мене, самотнього, люди зневажливо поглядали і проходили мимо. Мені вже остогидло оце безконечне обмацування; покупці, крім того, по зубах хотіли визначити мій вік. Коли один із покупців надто довго копирсав у моїх яснах своїми смердючими пальцями, я схопив його брудну руку і розчавив зубами — тільки хряснуло. Цей випадок

відштовхнув людей, що стояли довкола, від купівлі, тому що вони прийняли мене за тварину дикої вдачі. Тоді окличник, який надірвав горло й захрип, почав дозволяти собі щодо мене досить грубі жарти: — Як довго будемо продавати оцю шкапину старезну, безсилу, зі стертими копитами, вимучену хворобою, та й ще при своїх тупих лінощах, норовисту? Ні до чого цей осел уже не годиться, хіба що зі шкури його решето можна буде зробити для щепеню. Тим-то, гадаю, треба подарувати його комусь, якщо хтось захоче марнувати для нього своє сіно.

24. Вихваляючи у такий спосіб мої прикмети, окличник викликав регіт у юрбі людей, що стояли круг мене. Але моя найжорстокіша доля, від якої я ніяк не міг утекти, хоч уже стільки світу обійшов, і якої я не спроможний був умилювати своїми дотеперішніми стражданнями, знову звернула на мене свої сліпі очі: вона хитро підіслала покупця, підхожого хіба що для знущань наді мною. І знаєте, хто це був? Розпусник, причому старий розпусник, лисий, але прикрашений сивіючими кучерями, що звисали на потилиці. Був це один із того мотлоху, з вуличних покидьків, що при звуках цимбалів і калатал жебрають по вулицях міст, несучи з собою зображення Сірійської богині¹¹. Він чомусь забажав мене купити й почав розпитувати окличника, звідки я родом. Той сказав, що я з Каппадокії¹² і досить ще таки міцненький. Пройдисвіт далі поцікавився моїм віком, а окличник, обернувши його запитання на жарт, відповів: — Якийсь астролог¹³, складаючи його гороскоп, нараховував йому п'ять років, але свій вік найкраще, ясна річ, знає сам осел відповідно до записів, зроблених про нього¹⁴. Хоч я свідомо порушую дух Корнелієвого закону¹⁵, продаючи тобі римського громадянина як раба, але знай, що ти придбаєш чесного й роботящого слугу, що стане тобі у пригоді як удома, так і поза домом. — Але осоружний покупець не вгавав ставити безконечні запитання. А під кінець насто-рожено поцікавився, чи я досить лагідний.

25. На це окличник відказує: — Чи лагідний? Перед тобою баранчик, а не осел, меткий і спокійний при будь-якій роботі, не кусає, не хвищає. Ніхто навіть не повірить, що це осел, скоріше всього маємо ми діло з сумірною людиною в ослячій шкурі. Це ж не важко перевірити. Всади йому своє лице між стегна і відразу переконаєшся, яку він виявить терплячість.

Так кепкував собі окличник із цього розпусника, але

той зметкував, що з нього глузують, і прикинувся ображеним: — Хай всемогутня і всеплодюща Сірійська богиня, святий Сабазій¹⁶, Беллона¹⁷, Ідейська мати¹⁸ і володарка Венера разом зі своїм Адонісом¹⁹ зроблять тебе, стерво, глухим і німим, придуркуватим крикуном, осліплять тебе ще й за те, що ти стільки часу дражниш мене своїми безглуздими жартами! Невже ти, дурню, гадаєш, що я доручу богиню непокірному ослові, щоб віп раптовим поштовхом скинув зображення богині долі, а я, бідолаха, змушений був бігати з розкуйовдженим волоссям і шукати якогось лікаря для скинутої на землю богині?

Коли я слухав таку лайку, раптом свінуло мені хвицнути його, щоб він побачив: я таки навіжений, і щоб купівля не відбулася, бо покупець наочно перекопається в моїй поровистій вдачі. Але мій задум випередив метушливий покупець. Він виклав 17 денаріїв. А мій дотеперішній господар, якому я, видно, вже аж надто обрид, із задоволенням узяв гроші і, схопивши за гнuzдечку, сплетену з конопляного волокна, не забарився передати її Філебу²⁰ (так звали мого нового господаря).

26. Він повів мене, нового слугу, з торговиці до свого дому. Там ще з порога гукнув: — Ей, дівчата, гляньте-но! Я вам привів із ринку добренького раба! — А ці дівчата — то була, як виявилось, зграя розпусників. Вони радісно заверещали, закричали ламкими, хрипкуватими й тонкими голосами, впевнені, що справді йдеться про невідьника, який буде до їхніх послуг. Але коли побачили, що замість дівчини не підставлено лань²¹, а чоловіка замінено ослом, то похнюпились і на різні лади почали кепкувати зі свого наставника: мовляв, він придбав не раба, а чоловіка, — звичайно, що для себе. — Еге, гляди тільки, щоб часом ти сам-один не схрумав таке принадне курча, а час від часу давав нам, твоїм голубонькам, поласувати ним!

При такому й подібному базіканні вони привели мене до жолоба і прив'язали до нього. Був між ними один молодий здоровань, великий мастак у грі на флейті, куплений на рабському ринку за гроші, що їх вони вкупі відкладали. Коли ці ошуканці носили по вулицях статую богині, він ходив разом з ними і грав на горні, а вдома навперемін був загальним коханцем для розпусників. Як тільки уздрів мене, охоче й щедро насипав мені корму в жолоб, задоволено примовляючи: — Нарешті знайшовся заступник у моєму незavidному занятті. Живи якнайдов-

ше і стань улюбленцем господарів, щоб відпочили мої натружені боки і щоб хоч трохи я прийшов до пам'яті.— Слухаючи таке, я знову зажурився, передчуваючи нові біди, які мене підстерігали.

27. На другий день ці люди, одягнені в строкате вбрання, з обличчями, бридко розмальованими якоюсь темною фарбою, з уміло підмальованими очима, з жіпочими стьожками на голові, в шафранових шатах із полотна або шовку — в такому чудернацькому вигляді вийшли вони на вулиці. Деякі з них мали білі туніки, повимережовані вузькими пурпуровими смужками у вигляді малесеньких списів, перев'язані поясами, ноги були взуті в жовті черевики. На мене насадили зображення богині, окутане шовковим покривалом для того, щоб я носив його. У руках, оголених по самі плечі, вони тримали високо підняті величезні мечі й сокири. Підстрибуючи з пронизливим вереском, вони під впливом звуків флейти впадали в стан збудження і виконували навіжений танець. Минувши чимало хат, прийшли до будинку якогось багатія. Одразу ж при вході пронизливо завили, закружляли у шаленому вихорі і, опустивши голови, довго рвучкими рухами повертали шії збоку вбік, потрясали довгими кучерями, час від часу кусали в бігу своє тіло і, нарешті, двосторонніми мечами, які мали в руках, почали собі калічити руки. Один із них був особливо одержимим: він з глибини грудей часто випускав тяжкі зітхання, зображав із себе дику нестяму, немовби сповнений був духом божим. Складалося враження, начебто від божеської присутності люди не стають досконалішими, а, навпаки,— немічними і хворими.

28. Але послухайте, яку нагороду одержав цей навіжений від божественного провидіння. Враз почав він верескливо віщувати несусвітні небилиці й лицемірно картати себе самого за те, що согрішив проти священних законів релігії; кричав, що сам власноручно в належний спосіб повинен покарати себе за цю провину. Нарешті вхопив за бич (з ним ці безчесні напівчоловіки ніколи не розлучалися), сплетений із смужок кудлатої вовни із вплетеними численними овечими кісточками. Тоді почав раз по раз шмагати себе цими вузликами, з незвичайним гартom духу переносючи нестерпний біль від ударів. Можна було бачити, як земля зволожилась нечистою кров'ю цих євнухів, які бичами й ножами покалічили своє тіло. Це дивне видовисько навіяло на мене неабияку тривогу. Коли я

побачив, як рясно лилася кров із стількох ран, побоявся, щоб часом шлункові мандрівної богині не закортіло скуштувати ослиної крові, подібно до того, як деякі люди любляють пити ослине молоко. Нарешті,— чи то їхні сили вже вичерпались, чи то вони до нестями себе вимучили самобичуванням,— досить того, що євнухи припинили кровопролитне навіженство. Тепер за цю свою виставу вони почали збирати в глибокі подоли мідні і навіть срібні гроші, які їм навперебій охоче дарувала юрба глядачів. Крім того, їм підкотили бочку вина, піднесли молоко, сир, яйця, трохи житньої й пшеничної муки, а деякі дали і ячменю для осла, носильника богині. Всі ці подаяння євнухи приймали хапливо, понапихали мішки, заздалегідь для такої милостині приготовлені, потім накинули на мою спину, так що я ніс на собі подвійну ношу — їхні харчові запаси і статую богині, тобто служив водночас і храмом, і коморою.

29. Ось у такий спосіб ці ошуканці, пересуваючись із одного місця в інше, обдирали жителів усієї околиці. Якось, перебуваючи в одному селі, вони на radoшах від багатющого збору вирішили повеселитись на славу. Видурили вони для цієї мети, звичайно, з допомогою брехливого ворожіння, в одного селянина найжирнішого барана, нібито щоб заспокоїти цією жертвою голод Сірійської богині. Після того, як усе належно підготували до пишного бенкету, пішли в лазню. Викупавшись, повертаються звідти через деякий час і ведуть з собою якогось здорового селянина з сильно розвинутими стегнами й пахвиною, якого запросили до себе на вечерю. Ледве скуштувавши трохи городини, ці нечестиві тварюки розпалилися ганебною хіттю аж до наймерзенніших виявів забороненої розпусти. Вони гурмою оточили приведеного парубка, роздягнули нещасного, повалили горілиць на підлогу і взялися своїми гидкими губами опоганювати його тіло. Мої очі не могли спокійно дивитись на таку гидоту, і я намагався вигукнути: — О громадяни, рятуйте! — але ніяких звуків, ані складів не зумів я вимовити, окрім єдиного звука «О!», який вийшов у мене чітко, гучно, воістину по-осячому. Але мій тривожний вигук пролунав цілком не в пору. Річ у тім, що в сусідньому селі попередньої ночі хтось украв осла, і купа молодиків шукала його всюди, особливо ретельно нишпорили по всіх заїздах. І ось, коли почули мій рев всередині будинку, вони подумали, що злодії сховали їхнього осла в якомусь таємному

приміщенні. Неждано-негадано увірвалися вони всією юрмою до кімнати, щоб особисто забрати свою власність, і спіймали мерзотників на місці злочину — саме в той час, коли вони були зайняті сороміцькими ділами. Молодики скликали негайно всіх сусідів і розповіли їм про ганебне видовисько, вихваляючи з в'їдливою насмішкою непорочну цнотливість прославлених духовних осіб.

30. Священики не знали, куди їм дітися від сорому, бо поголос про їхню ганебну поведінку, блискавично поширюючись, заслужено викликав до них загальну ненависть і презирство. Вони забрали всі свої манатки і тишком-нишком близько півночі вибралися із поселення. Пройшовши добрий шмат дороги до сходу сонця, вони серед білого дня добралися до якоїсь безлюдної місцевості. Там після довгої наради постановили порішити мене. Тим-то зняли з моєї спини зображення богині й поклали на землю, забрали поклажу, прив'язали мене до дуба і бичем із нанизаними на нього баранячими кісточками так мене періщили, що я мало не сконав. Був між ними один, який хотів своєю сокирою поперетинати мені жижки за те, що я нібито привселюдно зневажив його бездоганну честь, але всі інші заперечили, відстоюючи погляд, що мене слід залишити в живих. Чинили вони так, щоправда, не з уваги на мій порятунок, а зважаючи на простягнуту на землі статую богині. Через те знову навантажили мене поклажею і, поганяючи плазом меча, дісталися до якогось знаменитого міста. Там один із старійшин міста, взагалі людина побожна, причому особливо палкий шанувальник нашої богині, зваблений бряжчанням цимбалів, дробом барабанів та м'якими фрігійськими мелодіями²², вибів нам назустріч, охоче запропонував гостину богині. Він поселив усіх нас у просторому своєму будинку, а богиню старався схилити на свій бік виявами глибокої шани й щедрими жертвами.

31. Тут, якщо не зраджує пам'ять, моє життя опинилося в смертельній небезпеці. Бо якийсь селянин подарував своєму хазяїнові, тобто нашому господарю, жирний окіст велетенського оленя — частину своєї мисливської здобичі. Повісили його недбало біля кухонних дверей, не досить високо, так що якийсь собака, також, як видно, кмітливий мисливець, крадькома його стягнув і на радісах від такої здобичі швиденько поніс кудись, непомічений ніким із тих, хто був на кухні. Коли кухар виявив пропажу, то став проклинати свою недбайливість і, заливаючись сльо-

замп, довго бідкався, мовляв, не знає, що тепер подасть на обід своєму хазяїнові. У повному розпачі він попрошався зі своїм маленьким сипом і, схопивши мотузку, збирався вже було повіситись. Але, на щастя, відчай чоловіка помітила його вірна жінка. Вона, вчепившись міцно двома руками у мотузку, заволатала: — Ти що? Вже настільки в нещасті втратив голову, що не бачиш і порятунку, який тобі в саму пору підказує божественне провидіння? Якщо ти в цій веремії, що закрутила Доля, хоч трохи маєш клею в голові, вислухай мене уважно! Оцього чужого осла заведи в якесь віддалене місце і там заріж! Відріж із нього окіст такої ж величини, як той, що пропав, приготуй його якнайсмачніше з приправами й подай хазяїнові замість оленячого. Ручаюсь, він нічого не помітить.

Зрозуміло, цьому нікчемі припала до вподоби думка врятуватись ціною мого життя. Він палко похвалив дружину за винахідливість і взявся гострити ножі, щоб виконати кровожерний задум.

Книга дев'ята

1. Так мерзенний різник готував для своїх безбожних рук смертоносну зброю проти мене. В такій грізній небезпеці не можна було довго роздумувати, треба було діяти рішуче. Ось я й вирішив негайно рятуватись втечею від неминучої загибелі. Обірвавши прив'язь, щосил даю драла, для більшої безпеки раз по раз хвицяючи копитами. Вихором жену через найближчий портик і вриваюсь прямо в їдальню, де господар будинку угощав жреців богині жертовним бенкетом. У розгоні розбиваю й перевертаю гори столового посуду і навіть святкові столи — все, що стояло мені на заваді. Господар, виведений з рівноваги таким страхотливим розгромом, дає наказ одному із слуг вивести мене звідси як тварину норовисту й небезпечну і заперти в надійному місці, щоб я вдруге не порушив своїм навіженим свавіллям спокійної учти. Опинившись завдяки такій хитроумній витівці у безпечному місці і вихопившись із цупких рук ката, я радів, що знайшов порятунок у в'язниці.

Але так уже водиться в світі, що людині ніколи не бути щасливою, якщо не забажає цього Доля, і неминучі постанови божественного провидіння неможливо відвернути або змінити ні розсудливим рішенням, ані мудрими засо-

бами обережності. Так воно й справді є, бо ця ж вигадка, завдяки якій я, як мені здається, знайшов порятунк, вплутала мене в неймовірну небезпеку, мало того — ледь не привела до іншої біди.

2. У той час, як домашні пошепки про щось розмовляли, раптом в їдальню вбігає один із рабів. На обличчі малювалися острах і хвилювання. Він повідомляє хазяїна, що щойно якийсь скажений собака з сусіднього провулка увірвався через задню хвіртку на подвір'я і з шаленою люттю напав на мисливських псів. Потім влетів у найближчу конюшню і там з такою ж скаженістю накинувся на в'ючну худобу, зрештою, не пощадив навіть людей. Його жертвами стали погонич мулів Міртіл, кухар Гефестіон, спальник Гіпатофіл, лікар Аполлопій¹ — взагалі багато-багато слуг, які намагались його прогнати. У деяких тварин від отруйних укусів уже явно виступають ознаки такого самого сказу. Ця звістка всіх приголомшила. Переконані, що і я теж покусаний собакою, тому так і буянив, вони хапаються за першу-ліпшу зброю і заохочують один одного відвернути від себе спільну небезпеку. І влаштовують на мене облаву, скоріше всього самі опановані сказом, аніж я. І, певне, були б мене посікли на локшину списами, рогатинами, навіть двосторонніми сокирами, які їм слуги ту ж мить подали, якби я, оцінивши цей вихор раптової небезпеки, не увірвався до спальні моїх господарів. Тоді ті замкнули мене там, заперли двері ззовні і вчинили справжню облогу, щоб їм самим не довелось потерпіти від мене, а дочекатися того, поки сконаю від смертельної зарази. Ось так я нарепті дорвався до свободи і, зрадивши своїй самоті, звалився на розстелене ліжко і, після довгої перерви заснув знову як людина.

3. Був уже білий день, коли я, відпочивши від утоми на м'якому ліжку, встаю бадьорий і чую, як мої охоронці, що всю ніч без сну мене вартували, так сперечаються про мою дальшу долю: — Хіба можна повірити, що сказ ще й досі мучить цього нещасного осла? — Навпаки, в міру розвитку скаженості, отрута, певне, зовсім втрачає свою силу. — Щоб покласти край неодностайності думок, вони вирішили перевірити стан мого здоров'я, тому зазирнули крізь якусь щілину й побачили, що я стою спокійно, здоровий і урівноважений. Отож самі, відчинивши двері, забажали перевірити, чи я справді став ручним. Тоді один із них, якого, без сумніву, небо послало мені як рятівни-

ка, підказує несхибний спосіб переконатися, чи я здоровий: треба мені подати повне відро свіжої води для пиття, і якщо я сміливо, як і попередньо, підійду до відра і буду пити з нього, значить, я здоровий і вилікуваний від хвороби. І навпаки: якщо я з острахом відсахнуся від відра і не доторкнуся води, то це безперечний доказ того, що небезпечний сказ ще не пройшов. Такий спосіб перевірки, переданий нам стародавніми книгами, випробуваний був на ділі.

4. Така порада припала всім до душі, тож негайно підсувають мені, щоправда з великим ваганням, величезний посуд, наповнений свіжою, прозорою водою з найближчого джерела. Я, не гаючись, підходжу й нахиляюся, занурюю в посуд голову і хапливо п'ю цю воістину рятівну воду, бо в горлі в мене пересохло. І вже спокійно дозволяю себе поплескувати рукою, ласкати по вухах, вести за гнuzдечку і робити з собою все, що їм завгодно, довівши всім переконливо, що я слухняний, а вони безпідставно мене запідозрювали у чомусь.

У такий спосіб уникнувши подвійної небезпеки, на другий день, навантажений священними манатками, калаталками й цимбалами, виходжу на вулицю, щоб знову допомагати жебрати. Так ми обійшли чимало різних хат і помість, аж нарешті прийшли в одне село, що постало, як твердили місцеві жителі, на руїнах колись багатого міста, і зупинились у найближчому заїзді. Тут ми почули кумедну історію, як одного бідняка невірна жінка зробила рогатим. Ця історія настільки цікава, що її варто розповісти.

5. Жив один чоловік, страх як бідував і, щоб заробити на прожиток, за нужденну винагороду працював помічником у коваля. Була в нього дружинонька, так само бідна, як і він, але недобру мала славу як крайня розпусниця².

Одного разу, коли чоловік рано-вранці пішов на роботу, крадькома пробрався в його помешкання зухвалий коханець жінки. В той час, як ця пара безтурботно втішалася любов'ю, чоловік, який нічого не знав про поведінку жінки, ба навіть не здогадувався ні про що подібне, раптом вертається додому. Коли переконався, що двері добре зачинені й навіть заперті, ще й похвалив подумки обережність жінки. Він стукає в двері і навіть свистить, щоб подати їй знак про своє повернення.

Тоді ця шельма, спритна й досвідчена в подружній зраді, випустивши коханця із своїх міцних обіймів, непомітно

ховає його в бочку, яка саме порожня стояла в кутку, до половини закопана в землю³. Відтак відчиняє двері, і не встиг чоловік переступити поріг, як вона накидається на нього з лайкою: — Ось воно як! Доки ти, дармоїде й ледацюго, будеш никати, заклавши руки за спину. Шматка хліба додому не принесеш, все байдикуєш! Заробити на прожиття тобі не в голові, а я, нещасна, днями й ночами надриваю сили свої за кужелем, щоб хоч лампа в нашій халабуді горіла! Наскільки краще живеться моїй сусідці Дафні, яка зранку, досита наївшись і досхочу напившись, водиться з коханнями, аж гей!

6. Чоловік, спантеличений таким прийомом, каже: — Що з тобою? Майстер відпустив нас, бо треба йому було піти в якійсь справі до суду. Але я заздалегідь подумав, як заробити сьогодні на харч. Бачиш цю бочку? Вона завжди порожня, тільки займає місце, користі з неї ніякої нема, мало того, — заважає. От я й продав її за п'ять денаріїв одному чоловікові. Скоро він прийде сюди, щоб заплатити за неї й забрати додому. Накинь на себе фартух і поможи мені витягнути її з землі. Адже треба її віддати покупцеві.

Отоді-то клята дурисвітка хутко прикинула в умі, як їй скористатися новим становищем. Нахабно сміючись, озвалася:

— Ну й чоловіка я маю. Гарний із тебе торговець! Ти продав дешевше річ, за яку я, баба, не виходячи з дому, взяла сім денаріїв!

Чоловік зрадів вищій ціні і питає:

— А хто ж заплатив за неї стільки?

Вона на це: — Він уже давно, невторопо, заліз у бочку і уважно розглядає, чи міцна вона.

7. Коханець чув цю розмову і, швидко вилазячи, мовить:

— По правді кажучи, хазяйко, ваша бочка дуже стара і повно в ній щілин. — Згодом, звертаючись до чоловіка і начебто не впізнаючи його, додає: — Гей, чоловіче, дай-но мені мерщій лампу! Хочу зішкребти бруд усередині й подивитися, чи ця бочка годиться на що-небудь. Адже не краду я гроші, щоб їх викидати на будь-що! — Тоді цей простодушний добряга, не довго думаючи й нічого не підозрюючи, приносить лампу і каже:

— Вилазь-но, брате, й почекай собі отут, я сам її вичищу. Тоді й оглянеш! — І, скинувши одяг і залізши в бочку, при світлі лампи почав відчищати в бочці кірку за-

шкарублого броду. Тим часом коханець, чарівний парубійко, обнявши жінку ремісника, що схилилась над бочкою, продовжував з нею любові. А ця нахабна баба, просунувши голову в бочку, ще злобно й глузувала з чоловіка, показувала йому пальцем, де шкребти,— то тут, то там, то ще в іншому місці. Тільки тоді, коли обидві роботи були закінчені, бідний чоловік одержав своїх сім денаріїв і на своїй спині доставив жінчиному коханцеві бочку додому.

8. У цій місцевості мої бездоганні священнослужителі побули кілька днів і до відказу напхали свої животи, завдяки щедрості простодушних людей, не кажучи вже про те, що заповнили вщерть і свої гаманці щедрими платами за ворожіння. Тут вони й вигадали нове джерело заробітку. Склали-бо одне загальне віщування на всі можливі випадки і в такий простий спосіб обдурювали юрби людей, які звертались до них за порадою у найрізноманітніших справах. Це віщування звучало так:

Зорюють ниву бики, під ярмом луковидним нагнувшись,
Щоб у прийдешню весну простом вкрилась земля.*

Якщо випадково приходила до них закохана пара порадитися з ними, чи варто їм одружуватись, то вони пояснювали, що віщування дає чітку відповідь: пара повинна побратись і буде мати гарне потомство. Якщо питав їх, хто мав намір придбати земельну ділянку, йому тлумачили, що оракул влучно говорить про волів, про ярмо й поля з квітучими посівами. А якщо ж хтось цікавився долею своєї найближчої подорожі, то йому відповідали, що саме тут маєтись на увазі запряг з найлагіднішими у світі чотириногими, готовий вирушати в дорогу, а посів обіцяє багатючий прибуток. Тому, хто збирався на війну або в погоню за розбійницькою зграєю, доводили, що оракул до нього прихильний, бо віщує повну перемогу: вороги, подібно до волів, схилять свої голови під ярмо, і буде захоплена велика здобич.

Отаким ось шахрайським ворожінням вони й викачували з людей тьму-тьму грошви.

9. Але тому що на постійні запитання ці священнослужителі давали ту ж саму обридливу відповідь, то це їхнє джерело прибутків із часом повністю вичерпалось. Тоді вони знову вирушили в подорож. Але ця дорога ні в яке

* Переклад Авдрія Содомори.

порівняння була куди гіршою від тої, якою ми йшли колись уночі. Може, запитаете чому? Бо була вона повна глибоких ковбаней, частково залита стоячою багнюкою, а в деяких місцях слизька і наповнена липким болотом. Раз по раз забивав я собі боки і, падаючи, калічив собі ноги, так що геть знесилений, ледь зумів вибратись на решті на рівний польовий путівець. Але що за диво! Нас раптом наздоганяє загін вершників, озброєних рогатинами. Їхні коні мчали таким шаленим галопом, що їздиці ледве зуміли їх зупинити. Вони навально накинулись на Філеба та інших супутників і, схопивши їх за горло, почали гатити кулаками й називати їх нечестивими святотатцями. Мало того, нападники всім зв'язують руки, насідають на них, безупинно осипаючи грубою лайкою. Вони з криком вимагають, щоб священнослужителі повернули золоту чару, на яку злочинно посягнули, ту ж саму чару, котру, вдаючи врочисте богослуження, крадькома поцупили прямо із священних подушок Матері богів⁴; а згодом, поки ще не розвиднілося, потай покинули місто, немовби можна уникнути кари за таке злодіяння.

10. Знайшовся серед них один чоловік, який почав нищпорити в покладі на моїй спині і, запустивши руку за пазуху богині, витягнув звідти на очах усіх золоту чару. Але навіть таке викриття безбожного злочину не змогло збентежити чи налякати мерзенних негідників. Навпаки, вдаючи сміх і прикидаючись дурниками, вони так себе виправдовували: — Подумайте, яке непорозуміння! Як часто несправедливо потрапляють у халепу безвинні люди! Не годиться через якусь там чарочку, яку Мати богів подарувала своїй сестриці, Сірійській богині, піднімати бучу й віддавати під суд духовних осіб!

Але на вітер вони теревенили такі й подібні нісенітниці. Селяни погнали їх назад і, наклавши на руки кайдани, а на ноги дйби, замкнули у в'язниці. Чару і в додаток статую помістили як посвячені речі у храмовій скарбниці. А мене наступного дня знову вивели на торговницю і з допомогою оголошень окличника продали на сім нуммів дорожче від тої ціни, за яку нещодавно купив мене Філеб. Придбав мене якийсь мірошник із сусіднього містечка. Він відразу тяжко навантажив мене купленим зерном і дорогою, важкою, кам'янистою, заваленою всілякого роду стовбурами дерев, погнав до млина, де він працював.

11. Там багато в'ючних тварин ходили безконечно по колу і приводили в рух різного розміру жорна. Вони,

безперестанку ці жорна обертаючи, не тільки протягом дня, а й цілісіньку ніч мололи зерно на борошно. Мій новий господар, імовірно, для того, щоб я не злякався важкого початку своєї служби, гарно прийняв мене і надав мені чисте приміщення.

Першого дня дозволив добре відпочити і щедро насипав корму. На жаль, ця щаслива пора неробства й ситого шлунка тривала недовго, бо вже на другий день раннім ранком мене поставили, мабуть, при найбільших жорнах: з зав'язаними очима я ступав по дну звивистої борозни, щоб, рухаючись безконечно по замкнутому колу, не сходив з уторованої стежки. Втім, я не забув своїх хитрощів і спритності. Хоч мені, коли я був людиною, не раз доводилось бачити, як пускаються в рух такі машини, однак тут я прикинувся нетямущим. Нібито не розуміючи, про що йдеться, я стояв на одному місці як укопаний. Гадав, мене визнають зовсім нездатним і некорисним для такої роботи і використають у якійсь іншій або просто махнуть на мене рукою і будуть просто кормити. Але я даремно пустився в такі шкідливі для себе хитрощі. Мене обступила купа людей, озброєних киями. У той мент, коли я стояв, нічого не передчуваючи, бо очі в мене були зав'язані, враз на даний знак знявся пронизливий крик. На мене посипались удари, немов град. Цей галас настільки збив мене з пантелику, що я, залишивши всі хитромудрі витівки, з усієї сили наліг на конопляні посторонки і почав дуже жваво ходити по колу. Від раптової зміни в моїй поведінці всі присутні захлинулись від реготу.

12. Коли отак минула більша частина дня і я геть охляв, з мене зняли конопляні посторонки, відв'язали від жорна і привели до жолоба. Хоч я, страшенно змучений, нагально потребував відновлення сил і ледве тримався на ногах від голоду, проте, спонукуваний вродженою цікавістю і охоплений страхом, я не брався за їжу, якої мені вдосталь дали, а з дивною цікавістю розглядав устрій цієї непринадної установи. Добрі боги, що я там тільки побачив! Які жалюгідні людці працювали там! Їхня шкіра поцяткована була синяками, посмуговані ранами спини радше були затінені, аніж закриті дрантивим лахміттям, у деяких лише пахвина була прикрита ганчіркою, всі так одягнені, що тіло проглядало крізь лахи, чола їхні були тавровані⁵, голови до половини виголені, ноги в кайданах, лиця землісті, повіки виїдені чорним димом і гарячою парою так, що ледве бачили світ божий⁶.

Деякі були вкриті брудною борошняною пилюгою, немов кулачні бійці, які вступають у бій, обсіпані білим порошком⁷.

13. Що мені сказати, якими словами описати своїх співтоваришам по стійлу? Які то вимучені були мули, які слабосилі шкапи! Скупчені довкола жолобів, засунувши туди морди, вони жували полову; шиї, покриті гнійними нарівами, порозпухали, обвислі ніздрі роздулись від безнастанних приступів кашлю, груди пошморгані конопляними посторонками, ребра оголені аж до кісток від безперервного биття, копита потворно розпластані від вічної біганини по замкнутій доріжці. Шкура в них була шорстка від засохлого бруду й обліплена застарілою коростою. Незавидна доля такого товариства навіяла на мене сумні думи. З тугою згадував я щасливі хвилини життя колишнього Луція і, доведений до крайнього розпачу, похнюпивши голову, засумував. Не було ніякого виходу з цього нестерпного становища. Тільки вроджена цікавість приносила мені деяку полегшу. Я поглядав на людей, які, не звертаючи на мене уваги, вільно розбалакували й робили своє діло. Цілком справедливо божественний творець давньої грецької поезії⁸, бажаючи зобразити людину глибокої мудрості, каже, що той сягнув найвищого щабля доблесті, хто відвідав багато країн і пізнав різні народи. Я сам із вдячністю згадую своє перебування в ослиній шкурі, бо під такою машкарою вийшов загартованим з усілякого роду життєвих злигоднів і здобув якщо не досконалу мудрість, то в усякому разі багатющий досвід. Так, наприклад, я почув одну розповідь, кращу з кращих, приємну й кумедну, яку пропоную вашій увазі.

14. Той мірошник, який купив мене за гроші, сам був людиною доброю й дуже порядною, але дісталась йому від долі жінка на рідкість погана, гіршої від якої не знайдеш ніде. Терпів неборака від клятої баби як у подружньому житті, так і в домашньому господарстві, аж у мене, признатися щиро, серце стискалося з жалю. Справді-бо не бракувало цій негідниці ні однієї вади — всі гидоти спливали в її душу, немов нечисть у смердючу помийну яму: біснувата й дурнувата, волоцюга і п'янюга, сварлива і спесива, на чуже хаплива, щодо свого розтратлива, віроломна і нескромна. Нехтувала і зневажала небесних богів, замість справжньої релігії вірила нібито в єдиного бога, лицемірною й пустою набожністю одурманювала весь світ і затурканого чоловіка⁹. Сама з раннього ранку

напивалась до безтями і безугодно розпутничала з ким завгодно.

15. Ця злюка переслідувала мене з якоюсь дивною ненавистю. Бувало, вже вдосвіта, ще валяючись у ліжку, вона репетувала, щоб нового осла вже запрягали до жорен. Тільки-но виходила зі спальні, наказувала, щоб на її очах всипали мені найбільше батогів, а коли наставала пора годувати худобу й інші тварини відпочивали, вона розпоряджалась допускати мене до жолоба набагато пізніше. Така безсердечність ще більше загострила мою цікавість і заохотила пильніше приглядатись до її поведінки. Так, я підгледів, що частенько заходив до неї в спальню один молодий чоловік. Побачити його в лице аж страх кортіло мені, але пов'язка на моїх очах заважала розгледіти його. Якби не це, сприту для викриття злочинів цієї паскудниці в мене було б удосталь. Відвідувала її щодня нерозлучна подруга, одна якась стара жінка, звідниця й посередниця між мірошничкою та її коханцями. Разом з цією жінкою мірошничка снідала й цідила нерозведене винце, потім, заохочуючи одна одну, вони спільно обдумували підлі хитрощі на шкоду нещасному чоловікові. А я, хоч і зберігав у душі справедливе обурення до Фотіди за її необачність, внаслідок чого перетворився в осла, а не в птаха, все-таки при цій жалюгідній переміні мав одну-єдину втіху: завдяки своїм величезним вухам я прекрасно чув навіть те, про що говорили на далекій відстані.

16. Одного дня долетіли до моїх нашорошених вух такі слова тої «скромненької» бабки: — Подумай-но, моя добродійко, з ким ти зв'язалась, не порадившись зі мною. Який з нього коханець! Це нероба й боягуз, який тремтить увесь, коли твій осоружний і ненависний чоловік лише грізно насупиться. Він своєю млявою любов'ю тільки мучить тебе, пристрасну жінку. Наскільки кращий Філезітер¹⁰: він молодий, вродливий, щедрий, меткий, мастак спритно обманути чуйність ревливих чоловіків. Далєбі, він єдиний, хто гідний того, щоб усі заміжні жінки дарували йому свою прихильність, єдиний, кого варто увінчати золотим вінком хоч би за одну незрівнянну витівку, як то він нещодавно обвів довкола пальця одного ревнивого чоловіка. Так ось послухай і порівняй, якими різними бувають коханці¹¹.

17. Ти знаєш, звичайно, Барбара, декуріона¹² нашого міста, якого люди за злостиву вдачу називають Скорпіоном. Жінку свою Арету¹³, благородного походження,

незрівнянну красуню, він так ревниво охороняв, що не відпускав від себе ні на крок.

Тут її перебиває мірошничка: — Аякже, ще й як її знаю! Маєш на увазі мою шкільну товаришку Арету. — То ти, певне, — каже стара, — знаєш всю її пригоду з Філезітером? — Зовсім не знаю, — відказує та, — але страшенно мені нетерпеливиться дізнатися, що там між ними було, і, будь ласка, матінко, розкажи мені все по порядку. — Невгамовна балакуха, не барячись, почала таку розповідь:

— Одного разу Барбарові конче треба було вирушити в дорогу. Бажаючи оберегти цнотливість дороженької дружини від небажаних зазіхань, він від щирого серця довірився потай у своєму клопоті рабові Мірмексу¹⁴, людині випробуваної вірності, і доручив йому пильний нагляд за господинею. При тому пригрозив йому в'язницею, довічними кайданами і, насамкінець, насильною ганебною смертю, якби хто-небудь із чоловіків навіть ненароком доторкнувся Арети хоч пальцем. Свої слова він підсилив ще й клятвою, беручи за свідків усіх богів. Залишивши переляканого на смерть Мірмекса як невідступного супутника жінки, сам Барбар зі спокійною душею виїжджає з дому. Тепер стурбований Мірмекс набрався рішучості і не дозволяв своїй господині нікуди самій навіть і кроку ступити. Він не відходив від неї ні на мить, коли вона була зайнята і прядінням. Навіть тоді, коли змушений був дозволити їй сходити в лазню (єдиний випадок, коли вона могла вийти з дому), він ішов за нею, немов був міцно до неї прив'язаний, тримаючи рукою за полу її шати. Так з дивовижною запопадливістю виконував він покладене на нього завдання.

18. Але небуденна врода цієї молодиці не могла приховатись від чуйного і пристрастного ока Філезітера. А що найбільше його вабило і підштовхувало до Арети, то це хвалена цнотливість жінки і надмірна пильність нагляду за нею. Він ладен був зробити все, що завгодно, подолати будь-які труднощі, тож зібрав усі свої сили, щоб зробити наступ на суворий розпорядок цього дому. Перекоаний у хисткості людської вірності і впевнений, що гроші ламають будь-які перешкоди, а золото спроможне розтрощити навіть сталеві двері, він звиряється Мірмексові, з яким звів його щасливий випадок, щодо своєї любові і уклінно благає допомогти йому в любовних муках. Каже, що він твердо вирішив накласти на себе руки, якщо не

зможе чимшвидше заспокоїти любовної жаги. Заневиная Мірмекса, що тому нічого боятися, бо йдеться ж про суццю дрібницю: увечері він, Філезітер, під надійним прикриттям ночі сам проникне в дім і через деякий час піде собі геть. До таких і подібних намовлянь він додає ще й могутній таран, яким мав ущент рознести незламну упертість раба: у простягнутій руці він показує йому сяючі новісінькі золоті монети, з яких двадцять, казав він, призначає молодиці, а десять охоче дарує йому.

19. Жахнувся Мірмекс нечуваного наміру і, затуливши вуха, дременував чимдуж. Але ясний блиск золота не зникав з його очей і, хоч відбіг він уже далеченько і швидкою ходою подався додому, йому весь час ввижалось звабливе сяйво монет, подумки він уже володів багатим заробітком. Суперечливі думки вирували в його голові, як розбурхане море. Сердега Мірмекс схилявся то сюди, то туди: в ньому боролись почуття вірності з жадобою наживи, страх перед карою з відчуттям задоволення від одержаних грошей. Нарешті золото побороло страх перед смертною карою. Ні на хвилину не залишало його прагнення заволодіти спокусливими грішми, навіть на сні наклала свій відбиток згубна загребушість. І хоч погрози господаря забороняли йому виходити з дому, золото манило його за двері. Позбувшись сорому і відкинувши сумніви, він передав господині те, що йому доручено було передати. А молодиця не відмовилась від властивої жіночій природі легкодушності і хутко проміняла свою цнотливість на проклятий метал. Потираючи руки від радості, Мірмекс не бариться остаточно занепастити свою вірність. Він поспішає і навіть не за тим, щоб одержати гроші, які він на свою біду побачив, а хоча б тільки доторкнутись до них! І з захопленням повідомляє Філезітера, що, завдяки його настирливим зусиллям, бажання юнака сповниться, тож вимагає негайно дати йому винагороду, а одержавши, вже в долоні, яка й досі не відчувала навіть мідяків, тепер пестить золоті монети.

20. Коли вже зовсім засутеніло, Мірмекс впускає зухвалого коханця, самого, зі щільно закутаною головою у дім, а потім — у спальню господині. Коли вони в перших обіймах віддавали данину юному богові любові Амуру, коли, як нагі бійці, відбували військову повинність під корогвою Венери, саме тоді ні з того ні з сього, всупереч усяким сподіванкам, з'являється біля дверей свого будинку Барбар. Вже гримає в двері, кричить, жбурляє каміння.

Від довгого очікування стає все більш і більш підозріливим, погрожує Мірмексові лютою розправою. Ошелешений раптовою бідом, раб з переляку розгубився і в повній безпорадності виправдовується тим, що в нічній п'їтмі не може знайти ключа, бо його кудись старанно сховав. Тим часом Філезітер, почувши галас, похапцем накинув на себе тушіку, але в поспіху не встиг взутись і босоніж вислизнув із спальні. Тоді тільки Мірмекс вклав ключ у замок, відчинив двері і впустив свого господаря, який лаявся на всі заставки. Барбар щодуху побіг у спальню, а Мірмекс тим часом непомітно випустив Філезітера. Коли той опинився за порогом, Мірмекс, спокійний за свою шкуру, знову замкнув двері і пішов спати.

21. Удосвіта Барбар, виходячи зі своєї кімнати, помічає під ліжком чужі сандалії. Це були ті, в яких прийшов Філезітер. І Барбар здогадався, що тут скоїлось, але нікому — ні жінці, ні домашнім — не відкрив своєї сердечної журби, тільки забрав сандалії, сховав нишком за пазуху, а слугам наказав зв'язати Мірмекса і тягнути на ринкову площу. І сам, стиха раз по разу стогнучи, шпарко побіг туди ж, упевнений, що по сандаліях легко викриє залицяльника. Ось іде Барбар по вулиці з обличчям, перекошеним від люті, з насупленими бровами, а за ним тягнуть зв'язаного Мірмекса, який, хоч і не був спійманий на гарячому, однак від докорів совісті заливається сльозами і жалібними зойками марно намагається викликати до себе співчуття. І тут, саме в цей час, вони випадково зустрічають Філезітера. Той ішов кудись у якійсь зовсім іншій справі, але несподіване видовисько вразило його, проте не налякало. Тут-то він згадав, якої у поспіху допустився помилки, і миттю зметикував, які можуть бути неприємні наслідки. Не розгубився він, а з властивою йому нахабністю накидається на Мірмекса і, відштовхнувши рабів, дає йому кілька, щоправда не болючих, ляпасів: — Ах ти, негіднику, ах ти, шахраю! — закричав Філезітер. — Хай твій господар і всі небесні боги, яких ти клятвопорушенням зневажаєш, покарають тебе, падлюку, підлою смертю! Це ти в мене вчора в лазні сандалії поцупив! Йй-бо, заслужив, щоб оці мотузи на тобі зогнили, та й щоб не один рік у темниці просидів!»

Ось як ловко кмітливий юнак збив Барбара з пантелику, мало того — Барбар дав себе задобрити і знову сповнився довір'ям до Мірмекса. Він повернувся додому і, покликавши до себе Мірмекса, віддав йому сандалії зі сло-

вамц, що все це щиро прощає йому; водночас порадив повернути сандалії тому, в кого він їх прихопив.

22. Не скінчила стара своєї оповіді, як мірошничка, важко зітхаючи, перебила її: — Щаслива та жінка, в якої такий рішучий і відважний приятель! А мені, бідасі, достався залицяльник, що боїться навіть гуркоту жорен і морди оцього паршивого осла. — На це стара відповідає: — Раз так, то я нараю тобі чудового коханця, мало того, і доставлю його тобі сюди. Він прийде. За це ручаюсь. — З такими словами вона вийшла з кімнати, пообіцявши зайти ще раз увечері.

А добропорядна заміжня жінка відразу ж заходилася готувати розкішну вечерю, проціджувала дорогі вина¹⁵, приправляла битки свіжими підливами. Нарешті, коли вона з цим упоралась і накрила щедротно стіл, стала очікувати коханця, немов появи якогось бога. На щастя, ще так склалося, що мірошник у цей час гостював у сусіда сукновала. Коли вже повернуло надвечір, я був звільнений з хомута і мав змогу безтурботно відпочивати, але, їй-богу, радів не стільки звільненню від праці, скільки тому, що тепер з незав'язаними очима міг вільно стежити за всіма плутнями злочинної цієї жінки. Сонце якраз сіло в води океану і освітлювало підземні країни світу¹⁶. Враз наближаються легкодушний залицяльник пліч-о-пліч зі старою звідницею, власне кажучи ще підліток, який звертав на себе увагу сяючими і не зарослими щічками так, що й сам міг би дати насолоду коханцям. Його мірошничка привітно зустріла, палко вицілувала з усіх боків та й запросила до накритого столу.

23. Але тільки-но юнак пригубив чарку — він ще не встиг навіть відчутти смак вина, як неждано-негадано з'являється чоловік, який вернувся набагато раніше, ніж чекали. Тоді зразкова жіночка зустріла його найгідотнішими прокльонами і побажала, щоб він в'язи собі скрутив і ноги поламав. А коханця, лице якого попелотніло від такої раптової несподіванки, а сам він увесь затремтів від страху, сховала під дерев'яний кадівб для очищеного зерна, що випадково стояв у хатині. Потім із вродженою їй підступністю безсоромниця приховала свій ганебний вчинок, прикинулася спокійною і запитала чоловіка, чому він так швидко вернувся від свого щирого друга. Той, тяжко й безперестанно зітхаючи, сказав: — Ой, пішов я геть, бо вже не міг далі терпіти нахабної й зухвалої поведінки пропащої баби. О добрі боги! Як могла заміжня

жінка, така вірна, така добродісна, так низько впасти!.
Чесне слово, клянуся богинею Церерою¹⁷, що навіть тепер мені важко повірити своїм власним очам!

Ці слова пробудили надзвичайну цікавість у безсоромної мірошнички. Вона не вгавала наполягати, щоб чоловік розповів їй все докладно з самого початку, що ж саме сталося. Він поступився нарешті її настирливим вимогам і, не свідомий своєї власної ганьби, повів розповідь про чуже безчестя¹⁸:

24. — Дружина мого приятеля сукновала, жінка, як здавалось досі, випробуваної цнотливості, про яку ходила добра слава, бо як прекрасна хазяйка зразково заправляла усім господарством свого чоловіка, враз вплуталася в любовні стосунки з якимсь коханцем. З ним вона частенько потай зустрічалася. Навіть у ту хвилину, коли ми після купелі прийшли вечеряти, тримала в обіймах оцього молодика. Наша несподівана поява заскочила її на гарячому. Розгубившись, вона вхопилася за першу-ліпшу думку, що прийшла їй у голову, і сховала свого гостя під корзину, сплетеною з гнучкої лози. А служила корзина для вибілювання сірчаним димом сукна, яке зверху розвішувалось. Переконана, що юнака надійно сховала, жінка сукновала преспокійно сіла з нами за стіл. Тим часом гострий і нестерпний запах сірки хмарою оповив молодого чоловіка. Той, наковтавшись сірчаної пари, цієї їдкої речовини, почав раз по раз чхати.

25. Коли сукновал почув перше ачхи, прямо-таки за спиною жінки (там-бо стояла плетінка), він побажав жінці, як це ведеться, доброго здоров'я; так само вчинив, коли чхання повторилося і коли ще кілька разів пролунало. Нарешті, коли воно стало лунати без угаву, погане передчуття прокинулось у сукновала, і він почав здогадуватись, у чому річ. Отож відсунув стіл, підняв корзину й витяг звідти чоловіка, який, одурманений сіркою, ледве переводив дух. Осатанілий від такої ганьби, він став вимагати меча, бо мав намір прикінчити непроханого гостя. Ледве вдалось мені його, охопленого люттю, відговорити від нерозважного вчинку. Я доводив, що не слід цього робити з уваги на небезпеку, на яку ми обидва наражаємось, а ворог, казав я, все одно скоро і без нашої допомоги віріже дуба від сильної дії сірчаної отрути. Заспокоївшись трохи, щоправда, не стільки від моїх умовлянь, скільки від самих обставин, мій приятель підняв напівживого залицяльника і виштовхнув його у сусідній прову-

лок. Тоді я нишком порадив його жінці (і так намовив її), щоб вона на деякий час вибралася з дому до якоїсь знайомої, бо не було сумніву, що чоловік, доведений до оскаженіння, ладен скоїти якесь лихо і собі самому, і своїй жінці. Ця вечеря в друга мені не сподобалась, і я вернувся чимдуж додому.

26. Під час оповіді жінка мірошника, для якої нахабність та безсоромність була звичною рисою її вдачі, нещадно з обуренням засудила жінку сукновала: вона, мовляв, віроломна, безчесна, це ганьба для всієї жіночої статі. Втративши рештки сорому, ця негідниця потоптала шлюбний союз, опоганила домашнє вогнище свого чоловіка, перетворивши рідний дім у кубло розпусти! Занапастила добре ім'я законної дружини, щоб заробити назву повії! Ще й додала, що таких жіночок треба було б живцем спалювати. Тим часом, оскільки власне незavidне становище й докори нечистої совісті не давали їй спокою, то вона, щоб якомога швидше звільнити свого спокусника від мук також незручної схованки, безперестанку намовляла чоловіка, щоб раніше сьогодні лягав спати. Але тому, що той прийшов з невдалої вечері, облизавши макогона, то він сказав, що не проти того, щоб добре попоїсти. Жінка швидко, хоч і не дуже радо, подає йому страви, призначені для іншого. А я аж кипів од злості, коли думав про колишні неподобства цієї паскуди і нинішнє нахабне лицемірство. От тому-то я й тепер мізкував над тим, у який спосіб викрити обман, як вивести на чисту воду всю підлість цієї особи і зробити добру послугу своєму хазяїнові. Я враз подумав, а що, якби перекинути кадіб, під яким перелюбник ховається, немов черепаха, виставити його на загальний посміх.

27. Коли я отак страждав через ганьбу, спричинену моєму хазяїнові, нарешті небесне провидіння зглянулось на мене. А сталося ось що. Кульгавий старець, якому був довірений нагляд за нами, у призначений час гнав нас, в'ючних тварин, усіх разом на водопій до найближчого озера. І тут трапилась слушна нагода відомстити клятій бабі. Проходячи мимо кадовба, я помітив, що з-під нього стирчать кінці пальців коханця, бо кадіб був дуже тісний. Непомітно відійшовши вбік, я зі злістю наступив копитом на виставлені пальці і розчавив їх уцєнт. Залицяльник від нестерпного болю жалісливо завищав, скинув із себе кадіб і відштовхнув його. І він постав перед очима всіх людей. Ось так був виведений на світло денне

вибрик безсоромної баби. Однак мірошник, дивна річ, не дуже взяв до серця подружню зраду. Він ласкаво, з усмішкою на лиці, погладив молодика, котрий тремтів і смертельно зблід від страху, і сказав: — Не бійся, синку, нічого поганого я тобі не зроблю. Я — не дикун чи неотеса селяк і далекий від того, щоб за прикладом нелюда сукновала смертоносним димом сірки зводити тебе зі світу чи такого чарівного і гарненького хлопчика¹⁹ на основі суворого закону позивати в суд за перелюбство. Ні, я домагатимусь рівних прав зі своєю жінкою. Не буду вимагати розподілу майна, а домагатимуся спільного володіння, тобто щоб без суперечки й непорозумінь ми дружно спали утрьох на одному ліжку. Адже я завжди жив з дружиною у зразковій злагоді, як і годиться розсудливим людям, і паші смаки постійно співпадали. Все ж сама справедливість не дозволяє, щоб чоловік був скривджений жінкою, або щоб вона мала привілеї перед ним.

28. Після того, як він приязно покепкував з молодика, повів його до ліжка. Той опирався, але мусив іти. Потім замкнув свою жіночку в окремій кімнаті, а сам уклався з юнаком та й відомстив йому за зневажені подружні права. Як тільки сяюча колісниця сонця принесла з собою світло²⁰, мірошник гукнув двох найдужчих слуг, звелів їм підняти якомога вище парубчак і, шмагаючи його різкою по голих сідницях, так напоумляв: — Гей, ти, шмаркачу, тендітний і молодесенький, доки будеш відмовляти коханцям у цвіті своєї юності й лізти до чужих жінок, до того ж вільних громадянок? Кортить порушувати шлюбні закони і передчасно зватись перелюбником?

Такими й багатьма іншими словами обзивав він його і, добряче почастувавши побоями, швиргонув потерпілого за двері. А той, найвідважніший із усіх коханців, жалюгідно накивав п'ятами. Хоч несподівано й вийшов з халепи цілим, все-таки його білосніжна задниця здорово потерпіла і вночі, і вдень. Але й цим не обмежився мірошник: він повідомив жінку про розлучення і негайно вигнав її з хати²¹.

29. Мірошникова жінка, вже за своєю вдачею негідниця, надто обурена й розлютована образою, хоч і заслуженою, але душевно значно тяжчою, знову вертається до своїх старих звичок і вдається до звичайних жіночих хитрощів. Знаходить якусь стару відьму, про яку ходили чутки, начебто вона своїми заклинаннями й чаклунством може зробити все, що завгодно. Не шкодуючи ні настирли-

вих благань, ні щедрих подарунків, вона домагається, щоб та зробила одне з двох: або щоб задобрила її чоловіка й помирила його з нею, або, якщо не вдасться цього зробити, наслала на нього якогось упиря чи злого духа, щоб чоловік умер не своєю смертю. Тоді ця чарівниця, наділена надприродною владою, насамперед застосовує легку зброю свого магічного мистецтва: вона силкується пом'якшити серце смертельно ображеного чоловіка і схилити його до кохання. Коли ж ця спроба зазнала невдачі, чарівниця, розгнівана на богів за те, що вони знехтували її проханням, підстьобувана до того ж обіцянкою високої винагороди, береться погубити бідолаху, насилаючи на нього тінь якоїсь жінки, яка померла наглою смертю.

30. Але тут, можливо, прискіпливий читачу, ти зупиниш мою розповідь таким міркуванням:— А звідки, премудрий ослику, ти міг дізнатися, що потай, як твердиш, задумували жінки, якщо тебе не випускали за межі млина? — Так ось послухай, в який спосіб я, в постаті в'ючної тварини, з цікавістю людини розвідав усе, що затіяно було мірошникові на згубу.

Десь близько полудня з'явилась раптом у млині якась жінка, нужденна, жалюгідного й сумного вигляду, у вбогому лахмітті, яке ледь закривало її тіло, з жовто-блідим лицем, босонога, худа до відрази, її розкуйовджене волосся, напівсиве, брудне, було посипане попелом; спливаючи з човна, воно закривало більшу частину обличчя. Ця похмура жінка лагідно взяла мірошника за руку й повела до його кімнати, бажала ніби поговорити з ним наодинці. Замкнувши двері, вона довго там затримувалась. Тим часом, коли все зерно, відпущене робітникам, було змелене і треба було отримати нову частку, слуги підійшли до дверей кімнати хазяїна і стали його гукати, щоб він видав їм ще зерна для дальшої роботи. Хоч вони й багато разів голосно кликали, мірошник не відповідав і не виходив. Тоді слуги почали сильно гримати в двері — і також ні звуку. Тому що двері були міцно заперті зсередини, людей охопило недобре передчуття: скоїлося, мабуть, якесь нещастя з їхнім хазяїном. З усієї сили натиснувши, вони відчинили чи, точніше, виломили двері. І коли ввійшли в кімнату, то ніякої жінки там не знайшли, а на одній балці теліпався повішений і вже мертвий мірошник. Вони зняли з його шиї зашморг, з жалобним голосінням і зойками помили тіло і, після виконання похоронних обрядів, поховали його в присутності багатолюдної юрби.

31. На другий день спішно прибуває донька померлого мірошника. Жила вона в сусідній місцевості, куди її недавно було видано заміж. Прийшла в великій скорботі, рвучи на собі розпущені коси і б'ючи себе кулаками в груди. Дізналась вона про родинне горе, хоч ніхто її про це й не повідомляв. З'явився-бо їй уві сні жалісливий привид батька з зашморгом на шії і виявив їй всі злочини мачухи: її перелюбство, чародійські підступи і те, як задушений він пішов зі світу. Кінця-краю не було розпачу бідолашної жінки, поки рідні, що зібралися звідусіль, сяк-так її заспокоїли. Після того, як на дев'ятий день біля могили небіжчика були виконані належні жалобні обряди²², вона продала з молотка рабів, домашні пожитки і всю худобу. Так-то химерна випадковість продажу порозкидала навсібіч ціле господарство. Мене самого купив якийсь бідний городник за 50 нуммів — дорого, як твердив він, але ми спільно мали заробляти на свій прожиток.

32. Доречно тепер, на мій погляд, розповісти вам, що вимагалось від мене на новій службі. Щоранку мій хазяїн, навантаживши мене різною городиною, гнав у сусіднє місто, де він збував товар продавцям, а потім сам сідав на мою спину й вертався у свій городець. У той час, коли він копав, садив, поливав або, згинаючись, виконував якусь іншу городницьку роботу, я собі відпочивав і заживав повного спокою. Так минав день за днем, відповідно до розміреного бігу небесних світил, аж поки спливла визначена кількість днів і місяців і минула осінь, щедрa на втіхи та вино, і рік знову не похилився до зимового інею Козерога²³. Тоді внаслідок безупинних дощів та росистих ночей, перебуваючи під відкритим небом у стайні без даху, невимовно я мерз. Мій хазяїн був такий бідний, що не міг навіть для себе, не кажучи вже про мене, придбати в'язанку соломи чи блаженське покривало. Жив він, задовольняючись злиденним куренем із гілок. До того ж я знемагав, чалапаючи вранці по холодному болоті і наступаючи на гострі колючки льоду, та й голодував, бо не міг наситити плунок звичайним для нього кормом. Щоправда, і в мене, і в мого хазяїна їжа була одноманітна й однакова: стара і несмачна салата, що переросла й перетворилася в схожий на мітлу стовбур з гірким і гнилим смаком.

33. Однієї безмісячної ночі під'їхав до нашого городця на коні, що вже ледве волочив ноги, якийсь громадянин із сусіднього села. Збився він у темноті з дороги і промок

до нитки від зливи. Прийнятий гостинно, як і вимагали цього пізня пора й негода, він знайшов невибагливий, але необхідний притулок. Бажаючи віддячити добросердому господареві, він при від'їзді обіцяв дати йому із своїх запасів трохи зерна та олії, а також два жбани вина. Коли той від'їхав, мій хазяїн, не гаючи часу, бере мішок і декілька порожніх бурдюків, сідає на мене верхи й вирушає в дорогу за 60 стадіїв²⁴. Подолавши цю відстань, ми прибули до вказаного нам помістя. Там привітний господар відразу пригощає мого хазяїна розкішним сніданком. Коли вони так одну за одною вихилили чарки, сталося дивне диво. Одна курочка, відділившись від решти курей, почала бігати по подвір'ю й голосно кудкудакати, немов сповіщаючи, що хоче знести яйце. Господар глянув на неї й сказав: «Моя ти дорога і плідна служнице! Скільки часу ти вже годуєш нас своїми плодами! І тепер, видно, хочеш піднести нам закуску.— А далі він заволав: — Гей, хлопче, постав-но в куточку кошик, нехай кури несуть яйця.— Слуга виконав розпорядження, але курочка не пішла на звичне місце, а біля самих ніг свого хазяїна знесла передчасний плід, який сильно стурбував його. Бо не яйце знесла вона, як можна було сподіватися, а готове курчатко, з пір'ям, кігтями, очима, яке вже вміло пищати і одразу ж почало бігати за матір'ю.

34. Але на цьому не кінець, бо незабаром сталася ще більша дивина, яка, зрозуміло, всіх надзвичайно перелякала. Прямо під столом, на якому лежали рештки сніданку, трісла земля, і із щілини приснув рясний струмінь крові. Її бризки, спадаючи вниз, заплямували весь стіл. У цей мент, коли всі, заціпенілі від такого подиву, тремтять і дивуються лиховісним знаменням, прибігає хтось із винного погребця з повідомленням, що все вино, налите колись у бочки, кипить і шумить від високої температури, немовби хто розпалив під ними вогонь. У цей же час побачили також лисицю, яка з подвір'я несла в зубах неживу змію; а з морди сторожового собаки вискочила зелена жаба, на самого ж собаку накинувся баран, який стояв поруч, і вмить перегриз йому шию. Хазяїна і всіх домашніх надзвичайно схвилювало стільки різних лихих привісток. Вони розгубилися й не знали, що їм робити в першу чергу, а що пізніше; кого з небесних богів умилюстити більше, а кого менше; скільки жертв і яких саме треба принести їм, щоб відвернути їхні погрози²⁵.

35. Поки всі, заціпенілі від жаху, чекали появи нового страшного лиха, вбігає якийсь раб і повідомляє про нечувані, приголомшливі страхіття, які щойно випали на долю хазяїна дому. Було в нього троє дорослих синів, освічених і надзвичайно чесних хлопців. Тим-то він почував себе дуже щасливим. Ці юнаки приятелювали віддавна з одним бідняком, що жив у скромній хатині. На нещастя, його манюсінька садиба межувала з розлогіми й добре оброблюваними ланами багатого й молодого сусіда-землевласника, який, зловживаючи славою свого старовинного роду і використовуючи свої зв'язки, робив у місті все, що хотів. Він ставився вороже до бідного сусіда й робив йому різні капості на кожному кроці: то дрібну худобу йому винищував, то биків викрадав, то неспілі ще хліба топтав. Коли таким чином він позбавив його збору врожаю з поля, тоді вирішив зовсім вижити бідняка з ділянки і, подавши з цією метою пустий позов у суд за межу, вимагав усієї землі для себе. Тоді селянин, до речі, людина неслива, вже і так розорений зажерливістю багатія, хотів був затримати для себе принаймні клаптик батьківської землі для могили. У повному відчаї він запросив багатьох зі своїх друзів, щоб свідчили в позові про межу. Між іншими з'явилися і ці троє братів, щоб хоч чим-небудь допомогти другові в біді.

36. Але навіжений сусід ні трохи не злякався, ні навіть не збентежився від присутності стількох громадян. Він не тільки не відмовився від своїх грабіжницьких зазіхань, а й удався до обурливих розпатякувань. Коли ці спокійно виклали справу і намагалися ввічливістю втихомирити його буйну вдачу, він раптом, врочисто присягаючись своїм здоров'ям і життям дорогих йому осіб, нахабно заявляє, що він свище на присутність стількох посередників, одним словом, скаже своїм рабам витягнути сусіда з його хати і прогнати світ за очі. Ці слова вкрай обурили присутніх на суді. Тоді один з трьох братів, не вагаючись, сміливо відповів, що даремно він, покладаючись на своє багатство, погрожує їм з такою самовпевненою пихою, бо безсторонне правосуддя захищає й бідняків від свавілля багатіїв. Оливою — для полум'я, сіркою — для вогню, бичем — для рук Фурій²⁶, — ось чим були ці слова для лютості цього чоловіка. Не тямлячи себе, він закричав, що звелить усіх вивішати разом з їхніми законами, і наказав спустити з прив'язі диких, велетенських дворових вівчарок, звиклих кормитися стервом, що його викидали на

поля, та й вряди-годи нападали навіть на перехожих людей, наказав нацькувати їх на присутніх. Як тільки пастухи звичними вигуками нацькували собак, вони, осканженілі, з піною на мордах, із оглушливою гавкотнявою накидаються на людей, і, допавшись до них, кусають, рвуть на клапті, не щадять навіть тих, хто пустився був навтьоки, ще й навпаки — з більшою люттю переслідують їх.

37. Тоді-то у самій гущі переляканого натовпу наймолодший із трьох братів, спіткнувшись об камінь і скалічивши собі пальці ноги, упав на землю і став жахливою здобиччю знавіснілих вівчарок. Вони прожогом напали на поваленого бідолашного юнака й заходились терзати його на кусні. Коли його передсмертні зойки почули інші брати, в розпачі побігли йому на допомогу і, окутавши ліву руку лапами плаща, намагались камінням відігнати собак і відбити в них брата. Але, на жаль, вони не зуміли ні приборкати лютості собак, ні їх прогнати. Нещасний юнак загинув на місці, пошматований, встигнувши на останці крикнути, щоб брати відомстили багатому негідникові за його смерть. Тоді брати, що залишилися серед живих, не стільки (клянуся Геркулесом!) через втрату надії на власне спасіння, скільки через те, що нехтували ним, відважно кидаються на багатія і, роз'ярілі, засипають його градом каміння. А цей кровопивця, який вже й до цього скоїв чимало таких злодіянь, метнув списом і, поціливши одного з братів у груди, прохромив його наскрізь. Але юнак, хоч і вбитий і вже зовсім бездиханний, не впав долу, бо спис, який прошив його наскрізь і майже весь вийшов із спини, силою удару врізався в землю і, хитаючись, підпер пробите тіло, так що воно повисло в повітрі. Один кремезний раб, здоровань із здорованів, поспішив на допомогу вбивці і з розмаху метнув каменем, цілячись у праву руку третього юнака. Але він промахнувся, і камінь, на превелике диво, зачепивши кінчики пальців, впав, не завдавши йому ніякої шкоди.

38. Цей щасливий випадок вселив спритному юнакові надію на помсту. Вдаючи, що в нього рука поранена, він звертається до жорстокого багатія з такими словами:— «Радій загибелі всієї нашої родини, насити свою безмежну кровожерність кров'ю трьох братів, тріумфуй, умертвивши стількох співгромадян, але знай: хоч як би ти не поширював свої володіння за рахунок бідних, все одно завжди будеш мати якогось сусіда. На жаль, моя правиця,

яка несхибно б зняла голову з твоїх плечей, тепер пошкоджена несправедливою долею.

Осатанілий розбійник, зовсім виведений з рівноваги цими словами, схопив свій меч і навально рушив на юнака, щоб його порішити. Але натрапив не на слабшого від себе противника, тому що юнак, несподівано і всупереч очікуванню, виявив сильний опір і, міцно стиснувши праву руку багатія, вихопив у нього меч і кількома меткими ударами вигнав з тіла мерзенну душу. Сам, щоб не потрапити в руки слуг, які вже його наздоганяли, перерізав собі горло вістрям, залитим ще й ворожою кров'ю.

Про такі лиха було повідомлено сердешному батькові. Старець, приголомшений стількома нещастями, не зміг проказати ані слова, ані навіть стиха сплакнути. Він схопив ніж, яким щойно ділив між співтрапезників сир та інші наїдки, і за прикладом свого бідолашного сина кількома ударами перерізав собі горло. Впавши долілиць на стіл, він змив криваві плями струменем свіжої крові.

39. Так протягом короткого часу загинула вся родина. Городник глибоко переживав це пещастя, та ще важче зітхав з приводу своєї невдачі. Заплатив за сніданок рясними сльозами і, частенько ляскаючи порожніми долонями, сідає на мене верхи і вертається додому тією ж самою дорогою, якою прибув. Проте і повернення не було без пригод. Бо якийсь зустрічний здоровань, судячи з одягу і вигляду, воїн римського легіону, запитав городника пихатим і грубим тоном, куди він веде осла без будь-якої поклажі. А мій хазяїн, заглиблений у сумні думи й не розуміючи латинської мови, минув його без відповіді. Воїн, розгніваний мовчанням, бо визнав це за власну образу, не міг стриматися від властивого воїнам нахабства, лупонув городника по голові палицею з виноградної лози²⁷ і зіштовхнув з моєї спини. Городник покірливо пояснює, що, не знаючи латинської мови, не може зрозуміти, про що йдеться. Тоді воїн перейшов на грецьку мову й запитав: — Куди ведеш цього осла? — Городник відповів, що йде до сусіднього міста. — А мені, — каже той, — осел конче потрібен. Треба, щоб він разом з іншими в'ючними тваринами перевіз із недалекої твердині клунки нашого командира. — І, не чекаючи дозволу, хапає за вуздечку, за яку мене водили, і тягне за собою. Городник, витерши кров, яка текла з рани, нанесеної ударом палиці по голові, почав благати воїна, щоб той людяніше й ласкавіше поставився до нього, колишнього солдата. Просив

його, бажав, щоб сповнилися всі його надії.— Зрештою,— сказав він,— цей осел дуже лінивий і впертий, схильний до падучої хвороби, насилу може доставити з близького городця кілька оберемків городини, причому так слабне, що ледве дух переводить, тож не може бути й мови, щоб він міг носити на собі більші ваптажі.

40. Нарешті городник побачив, що ніякими вмовляннями воїна не можна розчулити, мало того, той стає чимраз лютішим і навіть повернув палицю, щоб грубшим її кінцем розтрощити йому голову. Тоді вдається до крайнього засобу: прикидаючись, щоб нібито обняти його коліпа і вмилостити його, присівши і схилившись низько, хапає легіонера за обидві ноги, піднімає високо вгору і з усієї сили кидає об землю. Поваленого починає нещадно дубасити по обличчю, руках, боках, пустивши в хід кулаки, лікті, зуби і навіть камінь, що його підняв з дороги. Легіонер, тому що лежав горілиць, не міг ні відштовхнути нападника, ні взагалі захищатися, лише безустанно погрожував, що, як тільки встане з землі, то неодмінно посіче його мечем на клапті. Городник, насторожений цією погрозою, вирвав у нього меч, відкинув якомога далі і продовжував лупити кулаками, причому з іще більшою силою. Воїн, розпластаний навзнаки і не спроможний опиратися, внаслідок ран, не знайшов іншого способу врятувати своє життя, як удати, ніби він уже мертвий. Тоді городник залишає його, забирає меч легіонера з собою, сідає на мене верхи і учвал жене прямо в місто, не бажаючи навіть заглянути у свій городець, і зупиняється в одного давнього свого друга. Тут, після того як він розповів усе, що трапилось, просить, щоб той допоміг йому в скруті і дав перебути разом з ослом три-чотири дні, поки все затихне і не будуть його притягати до судової відповідальності за убивство. Друг не забув давньої дружби і прийняв городника дуже радо. Мені зв'язали ноги і по драбині витягли мене на горище. А сам городник унизу, в самій хижці, заліз у якусь велику скриню, і його закрили віком.

41. Тим часом воїн, як я згодом дізнався, опритомнівши, немов після тяжкого похмілля, піднявся; заточуючись і стогнучи від болю після численних побоїв, спираючись на палицю, заледве доволікся до міста. Соромлячись своєї невдачі й безпорадності, він нікому з горожан не розповів про випадок, який стався з ним. Тільки, зустрівши кількох своїх товаришів, звирився їм у своїм горі.

Було вирішено, що він не повинен деякий час виходити з казарми, бо крім того, що він зазнав особисто ганьби, йому через втрату меча слід боятися й відповідальності за порушення військової присяги²⁸, а вони, знаючи наші особливі прикмети, постараються вистежити нас і покарати. Все було б добре, якби серед сусідів не виявився зрадник, який доніс, де ми переховуємось. Тоді товариші солдата звернулись до місцевої влади і набрехали, начебто по дорозі вони загубили дуже дорогоцінний срібний посуд їхнього начальника, його знайшов якийсь городник і відмовляється повернути, а ховається він у свого знайомого. Коли урядовці почули ім'я начальника і шкоду, якої він зазнав, вони підійшли до дверей хижки, де ми переховувались, і, кричачи, стали вимагати від нашого господаря, щоб він видав нас, бо достовірно встановлено, що ми в нього ховаємось, і не ризикував своєю головою. Але той анітрохи не злякався і, дбаючи про порятунок того, кого взяв під захист, ні в чому не признається: він твердив, що городника не бачив уже досить давно. Воїни зі свого боку клялися ім'ям імператора, запевняючи, що злочинець знайшов притулок тут, а не деінде. Нарешті представники влади вирішили зробити обшук у того, хто так уперто заперечував. Отже, посилають лікторів та інших міських слуг з наказом якнайдбайливіше обшукати кожен куток. Ті зробили це й доповіли, що в житлі не видно ані живої душі, ні тим паче ніякого осла.

42. Тепер суперечка з обох сторін стала ще більш запеклою. Воїни уперто запевняли, що ми безперечно перебуваємо тут, і раз по раз клялися ім'ям Цезаря, а той чоловік, безупинно беручи богів у свідки своєї правдovitості, заперечував. Почувши цю суперечку, метушню та крик, я, осел цікавий, верткий і надокучливий, висунувши свою довгу шию з якогось віконця і повернувши її трохи вбік, намагаюсь подивитися, що означає цей галас. Саме тоді, на моє нещастя, один із легіонерів випадково підвів очі вгору і, побачивши мою тінь, негайно покликав усіх глянути на неї. Відразу ж знявся страшенний крик, кілька чоловік умить по драбині вилізли на горище і як полоненого стягнули мене вниз. Тепер, доводячи справу до кінця, вони старанно оглядають усі куточки, піднімають віко скрині і знаходять у ній нещасного городника. Витягують його зі схованки, передають владі, ведуть у місцеву в'язницю, мабуть, щоб потім стратити його. А моє

виглядання з віконця послужило приводом до тривалих насмішок і гучного реготу. Звідси й пішла загальновідома приповідка про визирання і тінь осла²⁹.

Книга десята

1. Що сталося з моїм хазяїном на другий день, поняття не маю. Той самий легіонер, якому здорово-таки попало за його виняткову невитриманість, забрав мене зі стайні — ніхто цьому не заперечував — і повів до своєї казарми (так мені принаймні здавалося). Звідти, після того, як навантажив мене своїми пожитками, він причепури́в і оснастив цілком по-військовому і вивів на дорогу. Ніс я сліпучий шолом і щит з іще сліпучішим блиском, а також спис, що звертав на себе загальну увагу довжелезним ратищем. Цю зброю він поклав і прикріпив на видному місці зверху поклажі, відповідно до військового розпорядку, очевидно, не стільки для того, щоб вправлятись у військовому ремеслі, скільки для того, щоб лякати нещасних перехожих. Посувались ми польовою дорогою і після не дуже втомливого походу дійшли до якогось невеликого міста. Зупинились тут не в заїзді, а в будинку одного декуріона. Мене легіонер передав якомусь слугі, а сам поквапом пішов до свого начальника, якому підлягала одна тисяча озброєних воїнів.

2. Кількома днями пізніше, пригадую, скоїлось там небувале, страхітливе лиходійство; щоб і ви могли прочитати про нього, включаю і його в свою книжку. Один домовласник мав сина, чудово вихованого й надзвичайно скромного, який при цих своїх прикметах дуже любив і поважав батька. Кожний хотів би мати такого сина або принаймні хоч трохи схожого на нього. Коли мати цього юнака померла, батько через деякий час знову одружився і від другої жінки мав сина, якому в цей час пішов тринадцятий рік. Мачуха верховодила в сім'ї радше завдяки вроді, аніж з огляду на гарну вдачу. Невідомо, чи штовхнула її на ганебний злочин вроджена безсоромність, чи Доля до цього її спонукала, досить того, що не зводила вона очей із пасинка. Отож знай, дорогий читачу, що маєш справу з трагедією, а не казочкою, і через те треба тобі взутись у котурни¹, скинувши звичайні черевики. Але поки любовна пристрась не спалахнула на повну

силу, жінка ця ще сяк-так з нею боролася, мовчки гасячи в собі слабе її полум'я. Коли ж нестямний Амур наповнив серце її шаленим вогнем і розбурхав справжню пожежу, переможена, вона здалася цьому безжалісному богові і, щоб приховати душевну рану, вдала із себе тілесно хвору. Кожному добре відомо, що занедужалим і закоханим властиві ті ж самі хворобливі ознаки: надмірна блідість, погаслий зір, слабість у колінах, неспокійний сон, тяжкі зітхання, які поступово посилюються. Якби не сльози, можна було подумати, що цю жінку мучить пропасниця. О безмежне неучтво лікарів! Як тут не знати, що означає прискорений пульс, безкровний колір обличчя, тяжкий віддих, неспокійне перевертання з боку на бік? Добрі боги, не треба тут бути досвідченим лікарем, досить трішки вміти розбиратись у любовних справах, щоб здогадатися, в чому річ, коли в когось тіло палає, хоч усередині й немає гарячки.

3. Таким чином, коли мачуха ніяк не може приборкати любовного палу, вона перериває довге мовчання, яке досі зберігала, і каже покликати до себе сина, — як би радо відмовилася вона так його називати, щоб не доводилось їй соромитись цього при згадці про свою ганьбу! Юнак негайно виконує наказ хворої мачухи і, зморщивши чоло, мов старець, входить до її спальні, виявляючи належну слухняність перед дружиною свого батька і матір'ю брата свого. Проте вона, геть знесилена від довгого й томливого мовчання, тепер вагається, немов осіла на міліні непевності, і відкидає всі слова, які щойно здавались їй підходящими для того, щоб завести розмову; відчуває ще не зовсім погаслий сором і не знає, з чого почати розмову. А юнак, який нічого поганого не запідозрював, похнюпивши погляд, сам став розпитувати про причину хвороби, що їй докучає. Тоді вона, скориставшись згубною нагодою, що зосталася наодинці з юнаком, набралась відваги і вся в сльозах, закриваючи лице кінчиком сукні, каже йому трепетним голосом: — Ти — вся причина і джерело моїх страждань і водночас ліки та єдиний порятунок! Погляд твоїх очей запав глибоко в моє серце і розпалив у моїх жилах бурхливу пожежу. Змилуйся над тією, що гине через тебе! Не зважай на докори совісті, що, може, чиниш нечесно щодо батька: адже саме для нього врятуєш життя жінки, приреченої на смерть! Люблю тебе щиро, бо в твоєму обличчі бачу його риси. Не вагайся! Нікого тут немає, і часу достатньо, щоб ти зробив те, що

треба. Бо про що ніхто нічого не знає, того ніби й не було.

4. Несподіване лихо ошелешило юнака. Він попервах жахнувся такого злодіяння, але все-таки вирішив, що не варто озлоблювати мачухи різкою відмовою, краще заспокоїти її обіцянками й обережним зволіканням. Отже, він нібито охоче погоджується, гаряче радить їй прийти до себе, поправити своє здоров'я й сили, поки якийсь виїзд батька не дасть їм змоги безперешкодно насолоджуватись любов'ю. А сам чимскоріш виходить зі спальні, щоб не бачити небезпечної мачухи. Вважаючи, що в такій родинній біді добре було б порадитися в когось більш досвідченого, він іде негайно до свого колишнього вихователя, всіма шанованого старця. Після довгих роздумів вони дійшли висновку, що найкращим виходом із цього становища буде втеча від бурі, яку наслала лиховісна Доля. Але нетерпляча жінка, не спроможна перенести найменшого зволікання, вигадує відразу якийсь привід, з дивовижною спритністю намовляє чоловіка негайно відправитись у найвіддаленіше помістя. Коли настав момент для здійснення її мрій, охоплена пекучою пристастю, вона вимагає, щоб юнак прийшов і наділив її обіцяними розкошами. Але той то під тим, то під іншим приводом уникав неприємної для нього зустрічі. З його відмовок вона ясно зрозуміла, що він і не думав дотримати слова, і з жіночою мінливістю від злочинної любові переходить до далеко небезпечнішої ненависті. Негайно бере в допомогу собі раба-негідника, що його колись одержала в придане, готового на будь-який підлий вчинок, втаємничує його у свій підступний замір. Визнали вони обоє за найкраще звести зі світу нещасного юнака. Отже, негідник, не гаючи часу, мотнувся роздобути сильно діючої отрути, дістав її, вміло влив у вино і так підготував загибель невинного пасинка².

5. В той час, як злочинна пара радилась, як непомітно подати отруєне вино, трапилося, що малий хлопчик, рідний син цієї мерзенної жінки, вертався зі школи після закінчення занять. Коли після сніданку захотів чимось запити, знайшов чару з вином, у якій містилась невидима для ока отрута. Не підозрюючи ніякого підступу, він одним ковтком випив вино. Ледве вихилив смертоносний напій, приготовлений для старшого брата, упав на землю без ознак життя. Його вихователь, вражений раптовою смертю малого, страшним голосінням кличе матір та всіх

домашніх. Коли побачили вони, що дитина помирає від отрути, кожний з присутніх робив різні здогади, хто міг зазіхнути на життя невинного хлопця. Але бридка жінка, рідкісний зразок мачушїних підступів, не зворушена ні жахливою смертю сина, ні докорами сумління з приводу вчиненого злочину, ні нещастям усього дому, ні скорботою чоловіка, ні похоронною жалобою, користується з горя, яке спіткало родину для розправи з пасинком. Вона тут же висилає посланця до чоловіка, який був у дорозі, щоб повідомив про страшний удар. І коли чоловік чимдуж повернувся додому, мерзотниця, сповнена безмежного нахабства, обвинувачує пасинка, мовляв, він отруїв її сина. У цій брехні було зернятко правди в тому розумінні, що хлопчик справді помер через старшого брата, випивши отруєне вино, призначене для того. Вигадала, однак: пасинок тому скоїв цей злочин і погубив молодшого брата, що вона не погодилась задовольнити його хіті, не дозволила себе згвалтувати. Мало того, ще й додала, що пасинок погрожував їй мечем на той випадок, якби вона задумала виказати його підлі дії. Нещасний батько, прибитий згубою двох синів, упав у безмежний розпач. Він бачив похорон молодшого сина й усвідомлював, що старшому грозить неминуча смертна кара за кровозмішання і вбивство. На додачу лицемірне голосіння жінки, яку кохав над усе, заронило в його серці ненависть до власної дитини.

6. Як тільки закінчився сумний обряд і похоронено було тіло його сина, сердешний старець прямо від могили зі сльозами, що не висохли ще на щоках, із сивиною, посипаною попелом, спішно йде на міську площу. Не здогадуючись про обман підлої жінки, він ридає, благає, покійно припадає до колін декуріонів, уперто вимагає засудити на смерть його єдиного живого сина. Він, — каже, — кровозмісник, що осквернив ложе батька, він — убивця власного брата, він — злочинець, що посягав на життя мачухи. Старець викликав у сенаті, а також у народі таке співчуття й обурення, що всі присутні одностайно висловились за те, щоб без судової тяганини, без пред'явлення доказів обвинувачення й хитроумних викрутів захисників тут же каменувати цього суспільного виродка³.

Тим часом службовці, злякавшись небезпеки, яка загрожувє їм самим, якщо обурення призведе до підризу громадського порядку й викличе бунт, з одного боку, стараються переконати декуріонів, а з другого, — вгамувати

юрбу. Вони стояли на тому, що суд повинен бути проведений згідно з законом і звичаями предків і вирок винесений обгрунтовано, після вислухання обох сторін. Звернули увагу, що ніхто не може бути покараний без суду, як це буває там, де панує варварська жорстокість і свавілля тиранів, і що не слід давати в мирний час поганого прикладу для майбутніх поколінь.

7. Ця розумна рада зустріла загальне схвалення. Негайно наказано було окличникові скликати сенаторів у курію⁴. Коли вони, відповідно до звання, зайняли свої місця, на вимогу окличника першим виступає обвинувач. Опісля викликано обвинуваченого. Відповідно до аттичних законів і судилища бога Марса⁵, окличник попереджає захисника й обвинувача, щоб уникали довгих вступів і не зловживали співчуттям суддів. Про весь хід процесу я дізнався з багатьох розмов, які проводили між собою люди. Оскільки я особисто не був на цьому суді, не можу вам точно передати, якими словами обвинувач нападав на підсудного, від яких закидів виправдав себе обвинувачений і взагалі, які були промови та обмін думками між сторонами. Постараюсь, однак, вірогідно описати вам те, що мені добре відомо. Як тільки закінчилось слухання двох сторін, суд вирішив, що правдивість обвинувачень треба підтвердити переконливими доказами і що не годиться опирати такий тяжкий закид тільки на підозру. Вирішено було викликати в першу чергу як головного свідка того раба, який може сказати, як усе відбулося. Цей паскудник, не збентежений ні виглядом сенату у повному складі, ні повагою суду, ні докорами сумління, почав верзти небилиці, видаючи їх за чистісіньку правду. Почав розповідати, як юнак, обурений відмовою мачухи, щоб відомстити їй за образу, звелів йому умертвити її сина, обіцяючи щедро винагородити за мовчання, а на випадок відмови погрожував смертю. Твердив далі, що юнак передав йому власноручно приготовлену отруту, але потім забрав назад, бо боявся, щоб він, не виконавши доручення, не зберіг чару як предметний доказ, через те сам подав трунок хлопцеві. На цих, на перший погляд дуже переконливих показаннях цього негідника, який при тому вміло розіграв переляк, завершився розгляд справи.

8. Не було серед декуріонів жодного, хто б доброзичливо ставився до юнака; видно було, що він викритий у злочині і вони будуть голосувати за його страту: зашити

в мішок⁶. Коли вже сенатори мали, за стародавнім звичаєм, кинути у бронзові урни свої голоси⁷; всі однакові, тому що всі без винятку написали те саме, і якби камінчики до голосування були зібрані, то доля підсудного була б вирішена і нічого не вдалося б змінити, тому що влада над життям засудженого потім переходить до рук ката. Та от один літній сенатор, лікар, людина виняткової чесності, великої поваги в народі, закрив рукою отвір урни, щоб хтось похапцем не кинув свій камінчик, і так промовив до senatorів:— Я пишаюся тим, що упродовж свого життя користувався вашим довір'ям, і не можу допустити, щоб ви, засудивши невинного юнака, здійснили явне убивство, ні щоб ви, зобов'язані присягою справедливо судити, стали клятвopушниками під впливом брехливих показань раба. Якщо йдеться про мене самого, то я не можу голосувати несправедливо, всупереч власній совісті, і виявляти зневагу до богів. Отож дізнайтесь від мене, як насправді все було.

9. Не так давно прийшов до мене оцей мерзотник-раб, щоб купити сильнoдіючу отруту, готовий за неї заплатити сто повноцінних золотих. Твердив, що ця отрута потрібна для якогось невиліковно хворого, який хоче покласти край нестерпним мукам. Я зразу зметикував, що цей злодюга теревенить без ладу і складу і затіває якийсь підлий злочин. Щоправда, я дав йому напій, але, передбачаючи в майбутньому розслідування у цій справі, не прийняв ніякої плати, а так йому сказав:

— Я не впевнений, чи серед тих золотих, що ти їх мені хочеш дати, немає часом підроблених або невартисних, тому поклади їх у цей гаманець і запечатай своїм перснем, а завтра перевіримо у присутності мініяйла.— Він погодився й запечатав гроші. Як тільки його привели сюди, у суд, я негайно послав одного із своїх слуг на коні до себе додому за цими грішми. Тепер вони ось тут. Нехай він приглянеться й пізнає свою печатку. Справді-бо, як тут можна обвинувачувати брата у виготовленні отрути, яку купив цей падлюка?

10. Тоді цього раба-мерзотника пойняв страшний пере-
ляк: він весь затрусився, смертельна блідість покрила його рум'яне лице, на тілі виступив холодний піт. Невпевнено переступав він з ноги на ногу, чухав голову то з одного, то з другого боку, крізь зуби бурмотів якісь недоладні слова, так що вже ніхто не сумнівався в його причетності до злочину. Але небавом знову вернулась до ньo-

го нахабність, він почав уперто заперечувати все і доводив, що показання лікаря брехливі. Той, бачачи, що зневажається не тільки повага суду, а й привселюдно підривається його власна чесність, тим більше намагався викрити негідника, поки, нарешті, за наказом властей слуги не схопили його за руки й не забрали в нього залізного персяня. Порівняння його з печаткою на гаманці зміцнило попередні докази провини. Тепер, згідно з грецьким звичаєм, чекали його колесо й диби, але його незвичайної впертості не зломали ні побої, ні навіть припікання вогнем⁸.

11. Тоді лікар так сказав: — Не допущу, клянуся Геркулесом, не допущу, щоб усупереч справедливості цей юнак без будь-якої вини був покараний, а раб, який глумиться з нашого суду, уник покарання за свій осоружний злочин. Зараз я дам вам безперечний доказ у нинішній справі. Отже, коли цей злочинець хотів у мене за будь-яку ціну купити смертельну отруту, я вважав, що не личить званню лікаря давати будь-кому засіб смерті. Мене бо навчили, що медицина покликана рятувати людей, а не губити їх. Разом з тим я боявся, що на випадок відмови з мого боку я не припиню йому шляху до злочину, бо він може дістати смертоносний напій у когось іншого або виконати злочинний задум при допомозі якоїсь іншої зброї. Дати то я дав йому ліки, але це було снотворне, мандрагора⁹, відома своєю наркотичною дією, яка викликає глибокий сон, цілком схожий на смерть. Нічого дивного, що цей відчайдушний мерзотник, знаючи, що його чекає найсуворіша кара, переніс усі тортури як щось легке. Отже, якщо хлопчик випив напій, виготовлений моїми руками, то він живе, тільки лежить у летаргічному сні і, позбувшись оціпеніння й дурману, вернеться до життя. Якщо ж він замордований, якщо його забрала смерть, то слід вам шукати інших причин його загибелі.

12. Усім ця промова старця здалася дуже переконливою. Не гаючи часу, вони йдуть до гробниці, де спочивало тіло хлопця. Не було жодного сенатора, жодної людини знатного походження, жодного навіть чоловіка з простолюду, хто не пішов би туди з цікавості. Ось і батько власноручно піднімає віко труни — саме в ту хвилину, коли синок, прокинувшись від летаргу, вертався із царства смерті; щасливий батько міцно обійма хлопця і, не знаходячи слів, гідних такої радості, веде його до народу. Оповитого похоронними пеленами підлітка несуть у суд. Тоді злочини підлого раба і ще підлішої жінки повністю

були викриті, правда перемогла. Мачуху засуджено на вічне вигнання, а раба розіп'ято на хресті. Чесний лікар за згодою всіх одержав гроші як плату за рятівне снотворне. Такий кінець мала ця знаменита і зворушлива пригода старого батька, у якого в певеликий проміжок часу, майже в коротку мить, страх зостатися бездітним несподівано перейшов у невимовну радість, бо двоє синів, живих і здорових, залишилося при ньому.

13. Тим часом бурхливі хвилі долі ось як кидали мою особою. Той легіонер, який придбав мене, хоч ніякого продажу й купівлі не було, і став моїм власником, хоч нікому навіть ламаного гроша не заплатив, повинен був вирушити у службове відрядження до Рима, щоб за наказом трибуна ¹⁰ передати листа всемогутньому імператорові. Через те він продав мене за 11 денаріїв двом якимось братам, що жили по сусідству. Були це раби, які служили в дуже багатого пана. Один із братів випікав хліб і солодке печиво; другий працював кухарем, — мастак тушкувати соковите м'ясо зі смачними приправами. Жили вони разом, ведучи спільне господарство. А мене використовували для перевезення великої гори посуду, потрібного їхньому хазяїну для різних цілей, бо він частенько подорожував. У такий спосіб я приєднався, так би мовити, як третій співмешканець до цих двох чоловіків. Ніколи я не почував себе так прекрасно, як тепер. Мої хазяї мали звичку щовечора приносити в своє помешкання безліч усіляких решток з розкішних та багатих обідів. Один приносив великі куски свинини, курятини, рибу та іншу різноманітну їжу; другий — хліб, тістечка, млинці, медівнички, печиво та багато інших солодких ласощів. Закмнувши помешкання, брати йшли в лазню, щоб відсвіжитись, а я в цей час донесочу смакував божественні наїдки, бо не був я настільки тупоумний і не осел у повному розумінні цього слова, щоб жувати шорстке сіно, коли можна поласувати залишеними найвишуканішими харчами.

14. Довго вдавалися мені ці злодійські штучки, бо первах я несміливо й досить скромно брав з великого запасу то се, то те, та й хазяїнам у голову не приходило запідозрювати в таких витівках віслюка. Коли ж, однак, я, впевнений, що мене ніхто ніколи не викриє, почав поїдати щонайжирніші кусочки, вибирати й ласувати найсмачнішими солодощами, тоді-то в головах братів зародилася сильна підозра, що тут щось негаразд. Хоч далекі

вони були від того, аби у мені шукати винуватця, все ж намагались будь-що вистежити причетного до щоденних крадіжок.

Дійшло до того, що вони почали обвинувачувати один одного в безсоромному злодійстві, уважніше пильнували і приглядалися, хто ж може їх обкрадати, навіть лічили шматки. Нарешті одному з них увірвався терпець, і він каже до другого: — Хіба це гарно і справедливо, що ти щодня цупиш найкращі кусні, потай продаєш їх і наживаєш грошву? Мало того, ще й хочеш ділити порівну те, що залишається. Якщо тобі не до вїдодоби вести спільне господарство, то ми можемо в усьому іншому залишитись братами, а в цьому відношенні роз'єднатись. Мені стало ясно, що від цих безконечних суперечок про пропадання іства може прийти край нашої дружбі.— На це другий відповідає:

— Слово честі, я дивуюсь твоїй нахабності: не досить, що ти кожного дня тягнеш усе, що можеш, а щоб відвернути від себе увагу, ще й першим виступаєш з наріканнями проти мене. Я вже сам стільки часу стримувався з докорами і мовчки терпів, бо не зважувався обвинувачувати свого брата у брудному злодійстві. Дуже добре, що ми сказали один одному те, що нам наболіло. Тепер треба спільно подумати, як зарадити пропажі, щоб наша тиха ворожнеча не призвела до повного розриву, як це сталося між Етеоклом і Полініком¹¹.

15. Ось так і подібно до цього брати перемовлялись, потім клятвено запевнили один одного, що ніхто з них не допустить ніякого ошуканства, ніякої кражі, і зійшлись на тому, що треба спільними зусиллями знайти грабіжника, що їм стільки завдав шкоди. Вони не допускали думки, що осел, який один залишається вдома, може тягнути-ся до такої їжі, або, що в їхнє помешкання проникають мухи, такі великі, як колись гарпії, які пожирали обід Фінея¹². Проте, як не дивно, найкращі шматки і далі щодня пропадали.

За цей час чудовий стіл з людськими наїдками, якими я кожен день напихався, відбився на моєму зовнішньому вигляді: моє тіло обросло жиром і погладшало, шкура від соковитого жиру пом'якшала, шерсть набралась благородного лиску. Але ця зовнішня краса стала для мене й причиною великого сорому. Річ у тім, що брати, насторожені надмірною гладкістю моєї спини і помітивши, що сіно щоденно залишається нез'їденим, звернули на мене

пильну увагу. Якось, вдаючи, що йдуть у звичний час до лазні, зачинили, як завжди, за собою двері і крізь якусь маленьку щілинку стали підглядати, як я порядкую коло розставлених усюди страв. Не думаючи вже про свої збитки, зачудовані незвичайним ослиним апетитом, гучно зареготали. Покликали одного, другого, нарешті зібрали цілу юрбу слуг, своїх товаришів, і показують їм нечувану ненажерливість тупої в'ючної тварини. Нестримний регіт охопив усіх і дійшов до вух хазяїна, який проходив мимо.

16. Здивований, він почав розпитувати, з чого так сміються слуги, і, дізнавшись, у чому річ, сам зазирнув у дірку: втіха його не мала меж, сміявся він так довго, що аж у животі заболіло. Потім, відчинивши двері, зайшов у середину приміщення, щоб приглянутись зблизька до такої чудасії. А я, бачачи, що доля мені нарешті в деякому відношенні усміхається ласкавіше — та й веселі усмішки присутніх підбадьорювали мене — аніскілечки не знітився, навпаки, преспокійно і безтурботно їв собі й далі. Хазяїн, якого таке небувале видовисько добряче забавляло, наказав мене завести, мало того — сам власноручно й завів у їдальню. Там велів накрити мені стіл і подати повні тарілки різноманітних страв, яких ще піхто не торкнувся. Хоч я добре-таки вже й до того напакувався, все ж, бажаючи догодити хазяїнові і здобути його прихильність, хапкома змітав усе, що мені підсували. Тепер люди почали сушити собі голову над тим, щоб вигадати такі наїдки, які не будуть до вподоби ослу, і подавали їх, щоб перевірити, наскільки я ласкавий і слухняний. Отож подавали мені м'ясо з прянощами, птицю, добре поперчену, заливну рибу з закордонними соусами, одне слово, всілякі найвибагливіші страви. Весь зал здригався від оглушливого реготу. Нарешті, якийсь жартун вигукнув:

— Дайте-но нашому гостеві що-небудь випити! — Хазяїн підхопив цю пораду: — Жарт не такий-то вже й безглуздий, веселуне! Цілком можливо, що наш столовник не відмовиться вихилити чару вина. — Потім заволав: — Гей, хлопче, помий добре золоту чару, наповни її вином і подай моему дармоїдові, причому нагадай йому, що я перший випив за його здоров'я.

Напруження всіх, що були на обіді, дійшло крайніх меж. А я, нітрохи не збентежений, преспокійно і павіть досить визивно, висунувши нижню губу, немов язик, од-

ним духом випорожнив величезну чару. Піднявся страшенний галас. Усі як один пили за моє здоров'я.

17. Кінчилося тим, що хазяїн, переповнений невимовною радістю, покликав рабів, які купили мене, велів виплатити їм учетверо більшу суму від тої, за яку вони мене придбали, і передав мене своєму улюбленому вільновідпущеникові, людині досить заможній, з дорученням доглядати мене якнайдобайливіше. Той ставився до мене досить доброзичливо, кормив відмінно і, щоб здобути ще більшу ласку в свого пана, запопадливо вчив мене різних фокусів. Так, насамперед, він навчив мене лежати за столом, спершись на лікоть, далі боротися, навіть і танцювати з піднятими вверх передніми ногами і, що було найдивовижніше, розуміти слова й відповідати на них порухом голови. Як я чогось бажав, то кивав головою, а як чогось не хотів, то відвертав її. Коли мав спрагу, розглядався за виночерпієм; вимагав вина, підморгував йому то одним, то другим оком. Уся ця наука давалась мені дуже легко, та й якби навіть ніхто й не показував, я міг би запросто виконати ці дурощі. Але я боявся іншого: якби я без учителя поводився, немов людина, мій порив могли б загально визнати за лиховісну прикмету, зарізати як якесь чудовисько і вивродок природи і кинути коршунам у поживу. Блискавично серед людей розійшлася чутка про мої дивовижні штучки, а мій хазяїн завдяки мені став знаменитістю, про яку всі говорили. На нього показували: — Ось, — казали, — той, у кого кумедний осел: товаришує з ним, сідає за стіл, бореться, танцює, розуміє людську мову й виражає свої почуття знаками.

18. Раніше, ніж продовжити розповідь, у першу чергу хочеться повідомити вам хоч тепер те, що слід було мені зробити ще на початку: хто і звідки родом був мій новий хазяїн. Тіаз було його ім'я, походив він із Корінфа, столиці всієї Ахейської провінції. Відповідно до свого високого походження й становища, він займає поступово щораз вищі посади, а тепер був призначений на керівну посаду строком на п'ять років¹³. Щоб гідно відзначити свій вступ на високе становище, він обіцяв влаштувати триденні гладіаторські ігри, проявляючи для цього необмежену щедрість. З метою здобути славу в народі, він вирушив у Фессалію, щоб там придбати найбільш породистих звірів та іменитих гладіаторів. Коли він згідно із своїм бажанням все залагодив і все, що треба, купив, став лаштуватися в дорогу додому. Відмовився від своїх

чудових колісниць, знехтував і прекрасними возами, відкритими й закритими, які тяглись у хвості обозу порожняком. Не скористався також ні фессалійськими верховими кіньми, ні в'ючними кіньми з Галлії¹⁴, породисте потомство яких у великій ціні, а сів на мене, після того як прикрасив золотими фалерами¹⁵, строкатими чапраками, пурпуровими попонами, срібними вуздечками, гаптованими попругами та дзвінкими балабончиками. Вряди-годи він пестливо заговорював до мене, визнаючи, що серед усього іншого найбільшу втіху знаходить у тому, що може їздити на мені й обідати разом зі мною.

19. Коли після довгої сухопутної й морської подорожі ми прибули в Корінф, великі юрби людей напливали не стільки, як мені здавалося, щоб віддати шану Тіазові, скільки з цікавості: кортіло подивитись на мене. Справді-бо, про мене розійшовся аж до цих місць такий поголос, що я став для свого наглядача джерелом чималого прибутку. Як тільки він помітив, що безліч людей будь-що прагне розважитися моїми фокусами, зачинив двері на засуви і впускав відвідувачів по одному за вхідну плату, через що щодня загірбав купу грошей.

У цій юрбі була одна знатна й багата жінка. Як усі інші, вона заплатила за вхід і, намиливавшись різними моїми витівками, від постійного подиву поступово перейшла до незвичайної любовної пристрасі. Не знаходячи ліків проти своєї божевільної хтивості, вона жагуче прагнула моїх обіймів як ослина Пасіфая¹⁶. За великі гроші домоглася в мого наглядача дозволу провести зі мною одну ніч. Наглядач, зовсім не цікавлячись, яку насолоду вона може від мене мати, легко погодився, зацікавлений лише в доброму заробітку.

20. Якось, коли вийшли ми після обіду з їдальні хазяїна, застали біля мого приміщення оцю хтиву даму, яка вже давно на мене чекала. Добрі боги, як чудово готувалися до цього діла! Чотири євнухи лаштували м'яке ложе. На підлогу наскладали стос невеликих подушок, напханих ніжним пухом, заслали їх покривалом, витканим із золотих ниток, мережаним тірським пурпуром, на нього зверху намостили ще й інших малесеньких, але у великій кількості, м'якеньких подушечок; що їх розпечені жінки полюбляють підкладати собі під шию і щоки. Євнухи, щоб не відтягувати своєю присутністю розкошів своєї пані, вийшли, зачинивши двері. В середині горіли воскові свічки, ясным сяйвом освітлюючи нічну темряву.

21. Тоді ця жінка, скинувши із себе все вбрання, а також стьожку, якою підв'язувала собі прекрасні груди, підійшла ближче до світла і, набираючи з олов'яного слоїка, натерлася запахуючою бальзамічною олією, потім, звідти ж беручи, і мене щедро намазала, навіть набагато докладніше, бо їй ніздрі мені патерла. Після цього почала засипати мене міцними поцілунками, не такими, як у домі розпусти звичайно обмінюються продажні дівки із скупими відвідувачами, а щиросердими й чесними. Водночас нашіптувала мені чулі слова, як-от: — Люблю тебе, жадаю, тебе одного обожною, без тебе жити не можу, — та інші подібні їм, якими жінки вміють інших до себе прихилити і виявляти свої почуття. Далі, тягнучи за вуздечку, легенько спонукає мене лягти, до чого я вже був привчений, тим більше, що для мене не було новизною і не становило труднощів те, що я мав робити. Слухався я з великим задоволенням, якщо ще їй зважити на те, що після довгого стримування мене чекали обійми такої вродливої і чарівної жінки. А ще ж і чудове вино, яким я не поскупився для себе, одурманювало і підсилювало хтивість і сильні пахощі.

22. Взяв мене неабиякий страх, коли я подумав, як то я з такими-от великими і грубезними ногами маю голубити тендітну даму, як маю обіймати своїми твердими копитами таке ніжне й сяюче тіло, немов створене з молока і меду, як таким широченним ротом, спотвореним твердими, як креміль зубами, буду цілувати тоненькі рожеві губки, зволожені пахучою росою. Нарешті мене цікавило, як жінка, хоч би яка, аж до кінчиків пальців, розпалювала її хіть, може прийняти такених розмірів дітородний орган. Ой леле! За покалічення жінки благородного походження можуть мене кинути на поталу диким звірам, і я стану оздобою ігрищ, які влаштує мій хазяїн. Тим часом вона й далі мовила пестливі слова, не переставала мене цілувати, солодко щebetала, очима мене пасла і врешті-решт озвалася: — Тримаю тебе, тримаю, мій голубчику, мій горобчику! — Цими словами вона довела, що безплідними були мої вагання і страх мій безпідставний. Притулилась вона до мене щільно і всього мене, геть усього прийняла. Мало того, кожного разу, коли я, щадячи її, трохи відсахувався, вона в шаленому пориві кидалась на мене, охоплювала мене тіснішими обіймами, так що, їй-право, я схилявся до думки, що в мене ще чогось не вистачає, щоб задовольнити її хіть. Тоді-то

мене осінила думка, що мати Мінотавра недарма парувалася з биком-полюбовником. Так цілу ніч ми провели працюючі й безсонно, а вдосвіта, уникаючи світла білого дня, крала пішла геть, домовившись з паглядачем за таку ж плату прийти ще й наступної ночі.

23. Мій опікун давав їй дозвіл на цю розпусту без обмежень, частково тому, що тягнув з неї гроші, скільки влізло, а частково з наміром приготувати своєму хазяїнові нове видовисько. Ось він кличе його й показує йому сцену наших любовців. Тіаз щедро винагородив вільновідпущеника, а мені призначив зіграти цю роль на очах у всіх. Проте моя шановна дружина не захотіла взяти участі в цьому видовиську, та й ні за які гроші не можна було знайти іншої жінки для такого виступу. Аж нарешті знайшли якусь нікчемну злочинницю, яка вироком намісника провінції була засуджена на розтерзання дикими звірами. Вона-то разом зі мною й мала виступити в театрі перед публікою. Причини її покарання, як я дізнався, були такі.

Був у неї чоловік. Батько чоловіка, вирушаючи в далеку подорож, велів своїй вагітній жінці, матері цього молодого чоловіка, на випадок, якщо вона народить дочку, негайно цей плід знищити. Коли під час його відсутності і справді народилась дочка, мати не послухалась наказу чоловіка, бо взяла в неї верх природжена матерям любов до дитини, і вона віддала дочку сусідам на виховання. А після повернення чоловіка додому сказала йому, що таки народилась дочка, та вона, згідно з його бажанням, убила. Минали роки. Дівчина підросла й розцвіла, неначе квітка. Настала пора видати її заміж. Тоді мати, яка не могла без відома чоловіка дати дочці придане, гідне її походження, в скрутному становищі не знайшла нічого кращого, як звіритися про це своєму синові. Зробила це ще й тому, що дуже боялася, аби він, у пориві юнацької легковажності, не залицявся часом до власної сестри. Син, людина незвичайної доброти й чесності, виявився слухняним і сумлінно дотримав свого обов'язку щодо сестри. Він священно зберігав родинну таємницю, пікому про неї не обмовився й словом, а під приводом звичайного людського співчуття взявся за виконання того, що підказував йому кровний обов'язок: він узяв під свою опіку сусідку, круглу сирітку, й незабаром видав її заміж за свого найближчого й улюбленого друга, а багате придане дав їй з власних статків.

24. Але це зворушливе і вище всілякої похвали добро-
дійство, зроблене від щирого серця, не приховалось від
лиходійної руки Долі. З її намови незабаром у сім'ю мо-
лодого чоловіка, брата виданої заміж дівчини, вторглася
дика Незгода ¹⁷. Невдовзі його дружина, саме та, яку бу-
ло засуджено кинути диким звірам на розтерзання, спер-
шу почала ревнувати дівчину, вбачаючи в ній свою супер-
ницю й коханку чоловіка, згодом зненавиділа і, нарешті,
задумала вкоротити їй віку у найжорстокіших муках.
А придумала вона такий мерзенний злочин.

Забрала крадькома в свого чоловіка перстень і виїхала
в село. Звідти послала одного слугу, беззастережно їй вір-
ного (він, однак, зробив погану послугу Вірності ¹⁸), щоб
він повідомив молоду жінку, начебто її чоловік виїхав
у сільський маєток і кличе її до себе з тим, щоб вона
з'явилася сама, без будь-яких супутників і то якнайскорі-
ше. А щоб часом та не зволікала з прибуттям, передає
украдений у чоловіка перстень, який слуга мав показати,
щоб словам надати достовірності. Та, радо виконуючи во-
лю брата (тільки вона одна знала, що може так називати
молодого чоловіка), особливо ж, коли побачила його пер-
стень, негайно вирушає в дорогу, як і було сказано, на-
одинці. Але стала жертвою підлого обману, потрапивши
в хитро придуману пастку. Бо ця «шановна» жінка, зна-
вісніла від шаленої й нестримної люті, насамперед роз-
дягла сестру чоловіка й безжалісно її відшмагала, хоч та
з плачем казала, як є насправді, і з обуренням заперечу-
вала закиди в перелюбстві, хоч безугавно повторювала
ім'я брата, однак негідниця не йняла їй віри. Вважаючи
молоду жінку брехункою, не повірила жодному її слову
і закатувала її в найжорстокіший спосіб, встромивши бі-
долашній між стегна розпалену головешку.

25. На звістку про цю страшну смерть прибувають
спішно брат і чоловік небіжчиці і, оплакавши нещасну се-
ред гірких ридань, ховають її. Але молодий чоловік не
міг спокійно перенести такої жахливої й наглої смерті
невинно загиблої сестри. Дошкульний біль пройняв його
до глибини душі, від нестямного гніву жовч у нього роз-
лилася, і він запалав у нещадній пропасниці, так що йому
самому потрібна була невідкладна допомога. Тоді його
жінка, яка вже давно разом із чесністю втратила й право
називатися його жінкою, звернулася до одного лікаря, ві-
домого своїм віроломством, який прославився багатьма

перемогами в подібного роду розправах і міг би похвалитися довгим переліком людей, що їх зігнала зі світу його лиходійна рука. Вона обіцяла йому п'ятдесят тисяч сестерціїв за те, що він продасть їй яку-небудь швидкодіючу отруту, і вона купить смерть для свого чоловіка. Горе-лікар погодився. Обое вдають, нібито готують для облегшення болю в грудях і виведення жовчі відомий і чудодійний напій, який вчені люди задля благодатної дії називають «священним»¹⁹, але замість нього підсовують інший — цілющий хіба що з точки зору Прозерпіни²⁰. У присутності челяді, кількох друзів і родичів той лікар подає хворому чару, в якій старанно розмішав у напої отруту.

26. Але проклята жінка, бажаючи позбутися і спільника свого злочину, і не дати обіцяних грошей, на очах у всіх затримала його руку з чарою і сказала: — Не раніше, вельмишановний лікарю, не раніше даси моему найдорожчому чоловікові цей напій, поки сам не надіт'єш із нього чималу частину. Звідки мені знати, чи часом у ньому не прихована якась небезпечна отрута? Адже ти, розумна і вчена людина, аніскілечки не образишся на мене за те, що я, турботлива жінка, занепокоєна станом здоров'я свого чоловіка, виявляю таку обережність.

Лікар настільки був збитий з пантелику безсоромною нахабністю несамовитої жінки, що, розгубившись, зовсім утратив голову. Не маючи змоги подумати, як йому бути: обставини аж ніяк не дозволяли, він, щоб своїм переляком чи зволіканням не викликати якоїсь підозри, надсьорбнув добрий ковток із чари. Молодий чоловік, заспокоєний таким доказом довір'я, не завагався ні на хвилину, взяв чару й випив повністю те, що йому було подано. Коли лікар у такий спосіб зробив своє діло, збирався одразу ж піти додому, щоб якнайшвидше випити якоїсь протиотрути і таким чином знешкодити згубну дію надвипитого. Проте страшна жінка, із злочинною впертістю продовжуючи розпочату справу, не дозволила йому ні на крок відійти від себе. — Поки, — сказала, — напій не почне діяти і не виявиться його цілюща сила, я тебе не відпущу. — Тільки з великою бідою, коли їй остобісіли його безконечні прохання та благання, вона дозволила йому піти геть. Тим часом смертоносна отрута почала розноситись по всіх нутрощах і нарешті проникла до самого спинку. У жахливих муках, опанований сонливим отупінням,

лікар насилу добрався до себе додому. Там, помираючи, ледве встиг розповісти про все жінці і наказати їй, щоб принаймні вона вимагала обіцяної випагороди за цю подвійну смерть. Ось так скопав «знаменитий» лікар від раптової дії отрути.

27. Та й молодий чоловік не прожив довго: кінчив життя в таких же муках, лицемірно і вдавано оплакуваний своєю жінкою. Після його похорону, коли пройшло кілька днів, протягом яких за звичаєм виконуються обряди за упокій душі покійного, прийшла жінка лікаря, вимагаючи плати за подвійне вбивство. Але клята жінка залишилась вірною собі. Втративши дощенту чесність, вона прикрила її видимістю, дала ввічливу відповідь, обіцяла задовольнити якнайсумлінніше й найщедріше всі вимоги, зобов'язалась також виплатити негайно домовлену ціну, але хотіла б дістати ще трішечки цього напою, щоб завершити те, що почала. Навіщо широко розводитись? Жінка лікаря, обплутана тенетами підлої підступності, легко погодилася. Щоб догодити багатій жінці, вона поспіхом побігла додому й незабаром принесла їй всю шкатулку з отрутою. А ця, заволодівши неоціненним засобом для своїх злодіянь, простягає далеко свої криваві щупальці.

28. Була в неї від недавно загиблого чоловіка маленька донечка. Загрєбуща жінка аж ніяк не могла змиритися з тим, що закони забезпечували за дитиню частину спадщини по батькові. Зазіхаючи на весь маєток, вона посягнула й на життя рідної дитини. Впевнившись, що після смерті дітей навіть матері²¹, заплямовані злочином, стають спадкоємицями, вона виявилась такою ж матір'ю, якою була дружиною. Скориставшись нагодою, влаштовує сніданок, на якому одночасно тією ж самою отрутою зводить зі світу жінку лікаря й рідну доньку. Смертоносна отрута хутко впоралась із кволим здоров'ям і ніжним та слабеньким тілом малятка. А жінка лікаря, як тільки відчула, що згубна дія жахливого трунку розходиться по легенях, спочатку лише здогадувалась про страшну правду, згодом, коли все більше й більше почала задихатися, упевнилася в тому, що вона отруєна. Тоді-то вона й зібралася з останніми силами і дісталась до будинку намісника. Там із розпачливим криком просить у нього допомоги. На її вереск зібрався натовп схвильованих людей, і вона заявляє, що хоче розповісти про мерзотні злочини. Нарешті домоглась того, що перед нею вмиль відчинилися двері будинку намісника і він сам вислухав її скаргу.

Йому жінка лікаря вже розповіла детально від самого початку про всі жорстокості жінки-потвори, коли раптом темрява огорнула її зір, напіввідкриті губи в неї зімкнулися, зуби заскреготали, і вона впала без будь-яких ознак життя біля ніг намісника. Той, людина великого досвіду, не хотів, щоб безліч злочинів цієї отруйної змії поблякли через довге відкладання слідства, наказав негайно схопити її покоївок і на тортурах витягнув з них усю правду. На цій підставі намісник і засудив злочинницю на розтерзання дикими звірами і не тому, що таку кару визнав достатньою, а тому, що іншої, яка б більше відповідала її злодіянням, неспроможний був вигадати.

29. Такою була жінка, з якою я мав привселюдно взяти законний шлюб. Охоплений неймовірним страхом, я з тривогою чекав видовиська. Нерідко спадало мені на думку швидше покінчити з собою, ніж зганьбити себе, чесно го осла, зв'язком з цією злочинницею і перед усім народом покритися соромом. Проте, позбавлений людських рук, позбавлений пальців, я аж ніяк не міг круглим і тупим копитом оголити меча. В цій скруті я все ще втішав себе слабеньким промінчиком надії, що з весною, яка саме входить у свої права, прикрашає природу пуп'янками квітів, одягає луки сліпучими переливами барв, скоро, пробившись крізь свою колючу оболонку, з'являться і троянди, розсіваючи духмянний запах. Вони й перетворять мене знову в попереднього Луція.

Ось і настав день, призначений для відкриття ігрищ. Мене ведуть в урочистому поході при супроводі великого натовпу до арени амфітеатру. Тут довелося мені чекати, бо початок видовиська був присвячений виступам танцюристів. Мене поставили біля брами, і я з задоволенням поскубував смачну травичку, яка росла при самому вході. Притому вряди-годи через відчинену браму з великим зацікавленням зиркав на захоплюючу виставу.

Юнаки й дівчата, у розквіті своєї молодості, гарні на вигляд, у чепурному вбранні, вправними рухами виконували грецький піррічний танок²², то кружляли у колі, то з'єднувались у звивистий ряд, то утворювали квадрат, то знову розділялися на дві частини. Коли заключний звук сурми поклав край цим складним видам танцю, опустилась головна завіса, складені були ширми, і перед глядачами відкрилася сцена²³.

30. На ній стояла гора, споруджена з дерева напрочуд

майстерно, на зразок тієї ушавленої Ідейської гори²⁴, яку оспівував віщий поет Гомер. Вкрита вона була кущами й живими деревами. На її вершині було штучне, утворене вмілими руками митця джерело, з якого струмувала прозора вода. Кілька кізок скували на горі травичку, а доглядав череду юнак, який зображав фрігійського пастуха Паріса²⁵. Був він чепурно одягнений, у чужоземному плащі, що складками спадав йому на плечі, з золотою тіарою на голові. Трохи згодом з'являється гарненький хлопець, не одягнений, бо, крім хламиди, яку носили ефеби на лівому плечі²⁶, іншого вбрання на собі він не мав, з чудовим руським волоссям, крізь кучері якого проглядали золоті крильця, з'єднані золотою стрічкою. Кадуцей²⁷ і різка вказували на те, що це — Меркурій. Підбігав він з підстрибом, тримаючи у правій руці золоте яблуко. Це яблуко подавав юнакові, який грав роль Паріса, за допомогою жестів показуючи, що передає волю Юпітера. Після цього, спритно повернувшись, відходить. Потім швидко вбігає дівчина шляхетного вигляду, схожа на богиню Юнону, бо її голову оповивала блискуча діадема і в руці у неї був скипетр. За нею вбігає ще й інша, в якій зразу можна було впізнати Мінерву: її голова вкрита була сяючим шоломом, а сам шолом обплетений оливковим вінком, у руці тримала щит, у другій був спис, яким потрясала вона, подібно до того, як потрясає богиня Мінерва, коли вступає в бій.

31. За ними з'являється ще інша, краса якої привабила до себе погляди всіх присутніх: з божественної вроди видно було, що це Венера, причому така, якою була вона ще дівчиною. Оголене тіло її нічим не було прикрите, якщо не брати до уваги шовкову пов'язку, що злегенька заслоняла прекрасну ознаку жіночої статі. Але й цей клаптик тканини жартівливий вітерець, пустотливо граючись, то трішки підіймав, так що відслонював її розквітлу юність, то розв'язним подувом щільно притискав до неї, виразно відтінюючи звабливу принадність її тіла. Впадали у вічі два кольори в зовнішності богині: тіло сліпучо-біле, тому що вона з неба спускається, шата голуба, бо вона в море повертається. Кожну з цих дівчат супроводив свій почет: за Юноною йшли Кастор і Поллукс²⁸, голови яких покривали яйцевидні шоломи, зверху прикрашені зірками; в ролі цих Діоскурів також виступали молоді актори. Дівчина, яка зображала Юнону, йшла у супроводі іонійської флейти, що награвала різні мелодії, повагом

і природно, жестами обіцяючи віддати пастухові владу над усією Азією, якщо він присудить їй нагороду за красу. А ту, яку військовоє спорядження перетворило в Мінерву²⁹, охороняли два молоді хлопці, зброєносці войовничої богині — Жах і Острах. Вони йшли пританцьовуючи, з оголеними мечами в руках. За її спиною флейтист виконував бойову дорійську мелодію³⁰ і, чергуючи глухе гуготіння низьких тонів з пронизливим свистом високих, на зразок військової сурми, спонукував до прудкого танка. Сама богиня рвучкими рухами голови і грізним поглядом, виразними й різкими жестами давала зрозуміти Парісові, що, якщо він присудить їй перемогу у цій суперечці щодо краси, то при її допомозі він стане героєм, ушляхетленим видатними перемогами.

32. Ось тепер Венера, яка здобула повну прихильність публіки, пивною ходою виходить на саму середину сцени і сяє променистою усмішкою, оточена юрбою веселих малят. Можна було подумати, що ці стрункі і молочно-білі дітлахи — справжнісінькі купідони, які тільки що прилинули з неба чи з моря. Справді-бо, своїми крильцями й стрілами і взагалі всім чарівним виглядом вони точнісінько скидались на бога кохання Купідона, тим паче, що палаючими смолоскипами освітлювали своїй володарці дорогу, немовби вона вирушала на якийсь весільний бенкет. Сюди напливали й прекрасні невинні дівчата: звідси привабливі Грації, звідти — милі Ори. Вони кидають перед богинею вінки й букети квітів, для її втіхи пускаються в жвавий танок, розвеселяють богиню насолоди всілякими весняними чарами. Вже плывуть з багатоголосії флейти ніжні лідійські мелодії³¹. Хоч як солодко вони заворожували душі глядачів, проте стократ приємніша Венера починає плавно рухатися, спочатку повільними й немов несміливими кроками, м'яко вигинаючи спину і злегка похитуючи головою. Танцюючи, вона принадними жестами втворює ніжним тоном флейти і поводить очима, то томливо напівзаплющеними, то грізно розкритими, так що інколи здавалося, що тільки її очі продовжували танцювати. Як тільки вона опинилась перед лицем судді, рухом руки, видно, пообіцяла Парісові дати за дружину чудесну жінку, схожу на неї саму, якщо він віддасть їй перевагу над іншими богинями. Тоді фрїгійський юнак від усієї душі дав дівчині золоте яблуко, неначе віддаючи голос за її перемогу.

33. Тож не дивуйтесь, пусті голови, чи радше худобо

суддівська, а ще краще — шуліки у тогах, що тепер усі судді гендлюють своїми рішеннями, якщо ще на самому початку світу судову справу, яка стосувалась людей і богів, опоганила упередженість. Адже вибраний за порадою великого Юпітера суддею простий селянин, пастух, продавав своє рішення, спокушений обіцянкою насолоди, внаслідок чого спричинився до загибелі свого роду³². Але й на цьому не кінець, клянусь Геркулесом, бо згадайте інше загальновідоме судилище серед знаменитих ахейських вождів, як уславлений вченістю і мудрістю Паламед³³ на основі фальшивого обвинувачення був засуджений за зраду; або як віддали перевагу мізерному Уліссу над велетнем Аяксом³⁴, якому рівного не було щодо військової доблесті. Такого ж роду був горезвісний вирок, винесений славетними законодавцями афінянами, кебетливими людьми, винахідниками всіляких знань³⁵. Хіба ж не став жертвою злоби й підступу нікчемної зграї літній чоловік, сповнений божественної мудрості, якого сам дельфійський бог визнав наймудрішим з-поміж усіх смертних, хіба ж не загинув він несправедливо від смертоносного соку отруйного зілля як розбещувач молоді, тієї молоді, яку він прагнув вдосконалювати? Ця ганебна пляма вкрила вічним соромом його співвітчизників. Ще й нині визначні філософи високо цінують його вчення і клянуться його ім'ям у своєму прагненні до найвищого щастя. А втім, нехай ніхто не докоряє мені за цей вибух обурення й не подумає: — Гляди! Тепер доведеться нам терпеливо слухати філософський виклад осла про мораль,— бо я після цього відступу знову повертаюсь до перерваної розповіді.

34. Як тільки закінчився суд Паріса, Юнона з Мінервою у тривожному й гіркому сумі і в страшному гніві залишають сцену, виражаючи мімікою незадоволення з приводу того, що ними знехтувано. Венера, навпаки, дуже задоволена й весело усміхнена, танком виявляє свою радість разом із усім своїм почтом. У цю хвилину з самої вершини гори через якусь невидиму трубу високо вгору вибризнув струмінь вина, змішаний з шафраном, і, спадючи краплями вниз, скропив пахучим дощем кіз, які паслися, так що вони замінили білу від природи вовну на жовто-золотисту, завдяки чому набагато виграв їх зовнішній вигляд. Коли по всьому амфітеатрі розійшовся приємний запах, то вся ця дерев'яна гора раптом крізь землю провалилася.

Отоді й біжить серединою проходу якийсь легіонер, щоб на вимогу всього народу забрати з міської в'язниці і привести в театр оту жінку, яка, як я вже згадав, за цілий ряд злочинів була засуджена до страти через розтерзання дикими звірами і призначена на славний шлюб зі мною. І вже старанно готували для нас подружнє ложе, індійською черепахою прикрашене, купою подушок заповнене, барвисто-шовковим покривалом застелене. Мені не тільки соромно було злягатися на очах у всіх, не тільки було гидко торкатись цієї заплямованої злочинами й розпустою жінки, а й діявав величезний страх, що доведеться розпрощатися з життям. Бо я собі так міркував: — Як же мені бути, коли під час наших любощів випустять якогось дикого звіра, щоб розірвав на шматки цю негідницю; адже важко допустити таку можливість, що звір буде від самої природи настільки розумний, або настільки вміло видресований, або настільки стриманий і вгамований, і розтерзає лише жінку, що лежатиме поруч зі мною, а мене самого пощадить як невинного й незасудженого.

35. Тим-то я турбувався тепер більше про врятування свого життя, аніж про сором. І тут мені випала зручна нагода вирватись на волю. У той час, як уся увага мого наглядача була звернена на приготування розкішного ложа, а інші слуги або зайняті були підготовкою полювання на звірів, або захоплено стежили за виставою, я скористався можливістю виконати свій задум, бо ніхто не вважав за потрібне пильнувати такого ласкавого осла. Непомітно нога за ногою підкрадаюсь до найближчої брами, а вийшовши назовні, пускаюся галопом і, так промчавши на найбільшій швидкості шість миль, опиняюсь у Кенхреї³⁶, який славиться як одна з найкращих колоній Корінфа і омивається хвилями Егейського та Саронічного морів³⁷. Є там порт — найбезпечніше пристановище для кораблів, завжди велелюдний. Але я уникаю натовпу людей і обираю собі затишну місцину на березі моря. Там відпочиваю неподалік від шумливих морських хвиль, простягнувши натружене тіло на м'якому піску. Колісниця сонця дійшла вже крайнеба на іподромі дня, і в вечірній тиші на мене наліг солодкий сон.

1. Десь близько першої нічної варті я прокинувся від раптового переляку. Розплющивши очі, бачу, як з морських хвиль повагом винурюється повний, напрочуд лискучий місяць. Довкіл панувала таємнича глуха ніч, і я перейнявся вірою, що велична богиня місяця наділена особливою владою, що всі людські справи залежать від її волі; здавалось, що не лише свійських і диких тварин, а й неживі предмети приводить у рух чудотворний вплив божественного місячного світла, що всі тіла на землі, на небі і в морі то зростають, відповідно до того, як місяць збільшується, то дрібнішають, у міру того, як він зменшується. Нараз я відчув, що Доля вже достатньо наситилась моїми незліченними тяжкими випробуваннями і подає мені, хоч і пізно, надію на порятунок. От і вирішив я звернутися з покірною молитвою до богині в тій постаті, в якій вона мені з'явилася¹. Негайно долаю в собі млявість, схоплююсь на ноги і, прагнучи очистити себе, входжу в море, щоб викупатися. Занурих у хвилі сім разів свою голову, бо це число божественний Піфагор проголосив як найбільш догідне для релігійних обрядів². Описля, не втираючи сдіз, що так і котились від радості по моїх щоках, шлю до всемогутньої богині таке благання:

2. — Володарко неба³, — може, ти є доброзичливою Церерою, праматір'ю плодів, яка, рада своїй віднайденій дочці, подарувала людям, що колись за образом і подобою диких звірів жилися жолудями, ніжну їжу і тепер населяєш Елевсінські ниви⁴, чи звати тебе небесною Венерою, котра на самому початку світу за допомогою сина Амура з'єднала дві різні статі і, вічно новою зміною помножуючи рід людський, нині втішаєшся шаною в Пафоському храмі, морем омиваному, чи ти — сестра Феба, що благодатними ліками облегуєш пологи роділлям і стільки народів виростила, через те сьогодні тебе вшановують у преславному Ефеському храмі⁵, чи, може, ти — Прозерпіна і наводиш жах нічним виттям, потрійним своїм обличчям докучливі привиди вгамовуєш і під землею ув'язнюєш⁶, різними гаями блукаєш⁷; тебе по-різному вшановують, богине, що лагідним сяйвом освітлюєш кожне поселення і вологими променями живиш буйні посіви, а коли зайде сонце, не шкодуєш тьмяного світла. Отож, як би тебе не величати, яким би обрядом, в якій подобі не личило б тебе вшановувати, — в скруті моїй

подай мені руку, підтримай хитку мою долю, після тяжких випробувань моїх зішли мені нарешті відпочинок і спокій! Поклади край моїм терпінням, поклади край моїм небезпекам! Зніми з мене цю огидну подобу чотиринової тварини, хай знову побачу я моїх рідних, поверни ж мені постать Лудія! І якщо так жорстоко й невблаганно мене переслідує якесь ображене божество, дозволь хоч померти, якщо не судилося жити як слід.

3. Після такої широсердої молитви й жалісливої скарги знову налягла на мою немічну душу сонливість. Не встиг я ще добре заплющити очі, як із моря вицурюється божественне обличчя, що самим богам вселяє пошану. Поступово зринула вся промениста постать і в повному сяйві постала перед моїми очима. Спробую хоч якось описати вам цю дивовижну з'яву, якщо тільки дозволить мені убозтво людської мови або якщо саме божество зробить мене красномовнішим. Насамперед — довге, густе, злегка закучерявлене волосся в приємному безладді спадало, м'яко хвилюючись, на божественну шию. Верх голови прикрашав строкатий вінок із різноманітних квітів, а посередині, над чолом, яскрів плоский диск, немов дзеркало, або радше справжня ознака богині місяця. Зліва і справа оповивали його змії, що звивались і витягувались уверх, а над усім — стрункі хлібні колоски⁸. Багатобарвна, з тонкого льняного полотна шата мінілася то сліпучою білизною, то золотисто-жовтим кольором шафранової квітки, то пламеніла, немов червона троянда⁹. Та найбільше вразив мене плащ, чорний-пречорний з темним відливом¹⁰. Перекинутий з правого стегна на ліве плече, він огортав її тіло і спадав густими складками, а краї були обшиті торочками.

4. На витканій облямівці та й по всій поверхні плаща мерехтіли розсіпані тут і там зірки, а посередині сліпучо сяяла повня місяця. Уздовж кайми цього величного плаща тяглася довга гірлянда з вигаптуваними найрізноманітнішими квітами і усілякими плодами. Руки в неї були зайняті. В правій руці тримала вона мідне брязкальце¹¹, крізь вузьку, вигнуту, неначе пояс, підставку того брязкальця проходили три маленькі палички. Коли їх потрясати, вони пронизливо деренчать. З лівої руки звисав золотий посуд у вигляді судна¹²; па його ручці, з видного боку, стирчала змія, з високо піднятою головою й надмірно роздутою шийю. Божественні стопи жінки взуті були в сандалії, виготовлені з листків переможної пальми¹³.

У такому вбранні, розсїваючи духмяні пахощі Аравії, величава богиня удостоїла мене такої промови:

5. — Ось я й з'явилась, Луцію, зворушена твоїми благааннями, — мати природи, повелителька всіх стихій, первісне породження віків, найвища серед божеств, володарка тіней померлих людей, перша з-поміж небожителів, втілення богів і богинь в одній постаті: помахом руки я керую променистим небосхилом, цілющими подувами моря, похмурю тишею підземного царства. Весь світ мене поважає як єдине божество під різними посталями, під різними назвами, у вигляді різних обрядів. Там фрігійці, первістки людства¹⁴, називають мене Пессінунтською матір'ю богів¹⁵, тут одвічні жителі Аттики — Мінервою Кекропічною¹⁶, далекі кіпріоти, омиті морем, — Пафоською Венерою¹⁷, критські лучники — Діаною Діктинською¹⁸, тримовні сіцилійці¹⁹ — Стігійською Прозерпіною, елевсінці — Церерою, стародавньою богинею, одні — Юноною, інші — Беллоною, ці — Гекатою, ті — Рамнузією²⁰, а ефіопи, яких осявають перші промені вранішнього сонця, арійці²¹ і уславлені давньою вченістю єгиптяни вшановують мене належними обрядами і під справжнім іменем царської Ізиди²². Приходжу до тебе, співчутлива до твого горя, приходжу, сповнена доброзичливості й милосердя. Годі плакати й нарікати, геть відчай! Завдяки моїй турботі вже видно твій порятунок. Тож слухай уважно, що я тобі повелю. День, що народиться з цієї ночі, споконвіку мені присвячений. Тоді зимові хуртовини вщухають, бурхливі морські хвилі стихають, море стає доступним для плавання, а мої жерці, спускаючи на воду нове судно, як первинку мореплавства²³, присвячують його мені. Цього свята чекай сумирно й побожно.

6. Річ у тім, що жрець, який очолюватиме врочистий похід, за моєю вказівкою, у правій руці триматиме сistr, оповитий вінком із троянд²⁴. Отже, не гаючись, втиснись у натовп і бадьоро візьми участь у поході, покладаючись на мій дозвіл. Потім, непомітно наблизившись до жерця, немов із наміром поцілувати його руку, скубни троянди і скинь із себе оцю гидку й давно мені ненависну ослячу шкіру²⁵. Не вагайся виконати мої настанови: вони не важкі. Адже я в цю ж саму хвилину, коли стою перед тобою, водночас перебуваю в іншому місці, щоб моєму жерцю уві сні дати подальші вказівки, що і як робити. На моє веління юрба розступиться і пропустить тебе. На твою потворну зовнішність ніхто під час веселого походу

і врочистого видовиська не зверне уваги і, якщо ти раптово зміниш свій вигляд, то й ніхто це перетворення не буде хибно тлумачити й тебе осуджувати. Але запам'ятай собі добре і глибоко заховай у своєму серці, що з сьогоднішнього дня решта твого життя аж до останнього подиху належатиме мені. Цілком справедливо, щоб усе твоє життя належало тій, з чийої ласки ти знову будеш серед людей. Житимеш у щасті, житимеш у славі під мою онікою. А коли дійдеш кінця свого життєвого шляху, зійдеш у підземне царство, то, як бачиш мене сьогодні тут, так і на тому світі, у підземному півкрузі, знайдеш мене й побачиш, як я освітлюю морок Ахеронта²⁶, як паную над Стігійськими просторами²⁷ і сам, перебуваючи на Елісейських полях²⁸, незмінно вшановуватимеш мене, свою доброзичливу опікунку. Якщо ж зразковою слухняністю, сумлінним виконанням обрядів та непохитною непорочністю життя здобудеш нашу ласку, то переконаєшся, що я, і тільки я, спроможна продовжити навіть твоє життя за межу, що тобі накреслила Доля.

7. Закінчивши своє важливе для мене віщування, непереможне божество зникло. Сон мов руками зняло. Схоплююсь на ноги, сповнений радості й трепету, — піт заливає мене від хвилювання. Вражений очевидною появою могутньої богині, я ще раз пірнув у морську вологу. Думаючи лише про її неоціненні веління, я зрадував по черзі все, що вона мені навіяла. Та ось розтанула нічна темінь, зблиснуло золотом сонце, і всі вулиці запруджуються юрбою людей, які в побожному збудженні звеселялися так, як це буває під час тріумфального походу. Я мав враження, що не тільки мене, а й усіх довкола охопила якась особлива радість. Здавалось, що навіть тварини, будинки і сам цей погожий день сповнені були піднесеного настрою. Після вчорашньої холодної ночі несподівано з'яснів сонячний, ласкавий день. Співуча пташня, надихана весняним теплом, ніжними голосочками навперебій вітала матір небесних світил і пір року, володарку всесвіту. Навіть дерева, — ті, які рясно плодоносять, і безплідні, котрі вдовольняються тим, що кидають тільки тінь, огріті подувом південного вітру, виблискують свіжими бруньками й листками та, легко колихаючи гілочки, м'яко шелестять. Ущухли гуркотливі урагани, вляглись неспокійні гребені хвиль, море хлюпалось об берег. З безхмарного неба спливало яскраве й чисте світло.

8. Ось і початок величного походу. Кожний учасник

ішов гарно одягнений, відповідно до свого бажання й смаку. Той з військовим поясом зображав воїна, іншому короткий плащ, чоботи й рогатина надавали вигляду мисливця, ще інший в позолочених черевиках, у шовковій шаті, з дорогоцінними прикрасами, з заплетеним у коси волоссям, легкою ходою наслідував жінку. Далі ступав один, що звертав на себе увагу поножами, шоломом та мечем; можна було подумати, що він щойно вийшов із гладіаторської школи. Був навіть такий, хто в пурпуровому вбранні і з пучками прутів наслідував ліктора, і такий, хто в плащі і плетених сандаліях, з палицею й цапиною бородою вдавав із себе філософа. Не бракувало й таких, хто ніс різні очеретини: один із них тримав намазану клеєм на птахів — цей був за птахолова, у другого на кінці її гачок, — той був за рибака. Бачив я також приручену ведмедицю у жіночій шаті, яку несли в кріслі, бачив і мавпу у тканій шапці та фрігійській сукні шафранового кольору з золотою чарою в руці, неначе пастух Ганімед. Видно там було й осла з приклеєними крилами, а поруч — немічного старця; справжнісінькі вам Пегас і Беллерофонт — обидва однаково смішні.

9. Поки переряджені веселуни так смішили стиск місцевих жителів, вишикувалась урочиста процесія богині-рятівниці. Одні жінки, сяючи білосніжними шатами, хизуючись різноманітними оздобами, прикрашені весняними вінками, сипали з подолів квіти на дорогу, по якій сунув священний похід. Інші несли на плечах блискучі дзеркала, щоб богиня могла в них бачити покірну шанобу всієї юрби, яка сунула позаду, ще інші з гребенями зі слонової кістки робили такі рухи, ніби й справді вони розчісують та причепурюють волосся богині, а деякі скроплювали вулиці запашним бальзамом та різними пахощами. Щільний натовп чоловіків і жінок лампами, смолоскипами, свічками та всілякими іншими світильниками славив першоджерело небесних світил. Далі милували вухо музичні інструменти: сопілки і флейти награвали чарівних мелодій. За музиками крокував чудовий хор окремо підібраних юнаків у білосніжному, пишному одязі і співав захоплюючу пісню, слова й мелодію якої талановитому поетові навіяли самі Камени²⁹. Її зміст являв собою, між іншим, заспів ще врочистішої молитви. Йшли також флейтисти, посвячені великому Серапісові³⁰, які на вигнутих дудках, що сягали їм аж до правого вуха, виконували мелодії на честь цього бога та його храму. Останніми йшли

оповісники, котрі наказували дати прохід священній процесії.

10. Далі плівла юрба посвячених у священнодійство — чоловіки й жінки різного віку і стану, сяючи свіжою білизною льняного одягу; у жінок під прозорими хустинами ясніли намащені коси, чоловіки мали голови гладко виголені, так що тім'я аж блискотіли. Вони — земні світила великої релігії — калатали мідними, срібними і навіть золотими брязкальцями, видзвонювали ними на різні лади. За ними йшли верховні жерці містерій у тісних шатах з білого льняного полотна, підпéрезаних на грудях, довгих аж до п'ят; несли вони знаки достоїнства всемогутніх богів. Перший із них тримав лампу³¹, яка палахкотіла яскравим світлом, вітрохи не схожу на наші лампи, які горять на вечірніх бенкетах, бо був це золотий човник з отвором посередині, крізь який прорізувався широкий племінь. Другий жрець, у такому ж одязі, ніс в обох руках два вівтарик, звані «помічниками»; цю назву дала їм запопадлива турботливість високої богині. Третій крокував, тримаючи в руці пальмову віть із золотими листками тонкої роботи, а також кадуцей Меркурія³². Четвертий показував символ справедливості — вирізьблену ліву руку з витягнутою долонею, бо ліва здавалась більш підхожою для зображення правопорядку, оскільки вона від природи не така міцна й не така метка, як права; він ніс також маленький золотий посуд, схожий на сосок, з якого лив у жертву молоко³³. П'ятий ніс золоту віялку³⁴, наповнену лавровими гілочками, а ще інший — амфору³⁵.

11. Трохи переґо́дя почався похід богів, які зволили рухатися за допомогою людських ніг. Попереду страшний посередник між небом і підземним світом, з обличчям то похмурим, то ясно-золотистим, високо піднімає свою собаку голову Анубіс³⁶; у лівій руці тримає кадуцей, правою потрясає зеленою пальмовою віття. За ним — корова³⁷ — уособлення плодючості богині, створительки всього сущого. Несучи її на плечах, один із жерців крокував вдоволено і жваво. Другий ніс закриту скриню, яка містила в собі нерозгадані тайни благородної релігії. Ще інший тримав на своєму щасливому лоні всіма шановане зображення верховного божества. Воно не було схоже ні на домашню тварину, ні на птаха, ні на дикого звіра, ні навіть на саму людину, але самотутнім задумом, самою новизною привертало до себе увагу, втілюючи невимовно

святий зміст високої віри, оповитої глибоким мовчанням. Зображення це було виконане з осяйного золота й виглядало так: це була невеличка, майстерно оброблена скринька, з круглим дном, іззовні прикрашена химерними єгипетськими візерунками, її невисока шийка переходила в довжелезний носик, а з другого боку була прикріплена широка ручка, на якій сиділа змія, що згорнулася в клубок, високо висунувши лускату, роздуту й поморщену³⁸ шию.

12. І ось нарешті з'являється добродійство, яке обіцяла мені найласкавіша богиня, — настає вирішальна хвилина моєї долі: наближається жрець, несучи в руках мій порятунок. Точнісінько так, як віщувала мені божественна обіцянка, тримає він у правій руці чудесний систр для богині, а для мене вінок — вінок перемоги, клянусь Геркулесом, цілком заслужений, бо після багатьох тяжких випробувань, подолавши стільки небезпек, я з ласки наймогутнішої богині щасливо переборов усі перешкоди, які чинила мені лиха доля. Але хоч якою радістю я раптом сповнівся, проте не жену чвалом, бо, ясна річ, боявся, щоб несподівана поява чотиринової тварини не порушила спокійного порядку врочистого свята. Через те проходжу спокійною ходою, цілковито так, як людина, повільно, бочком, прямо через натовп, який, звісно, за божим велінням, розступився переді мною.

13. А втім, жрець згадав, як міг я переконатися, про нічне видіння, і здивований, що все докладно збігається з дорученням, яке він одержав уночі від богині, одразу ж зупинився і, простягаючи до мене праву руку, підніс до самого рота трояндовий вінок. Я затремтів, а серце мало з грудей не вискочить, та, не подавши виду, жадібно хапаю губами вінок, що наче сміявся вплетеними в нього чарівними трояндами, і пожераю його, прагнучи побачити здійснення обіцянки. І воістину не обмануло мене божественне віщування: умить з мене спадає потворна осляча машкара. Передусім зникає жорстка шерсть, далі груба шкура тоншає, стухає роздутий живіт, копита стають пальцями, передні ноги — руками, що служать людям, коротшає шия, морда і голова заокруглюються, велетенські вуха набувають попереднього вигляду, тверді, як камінь, зуби дрібнішають, стають як у людини, і нарешті хвіст, який був найбільшим моїм соромом, пропадає так, начебто його й не було. Люд оторопів, побожні дивуються такому очевидному проявові могутності верховного

божества, його чудотворній силі, яку можна бачити лише у сновидіннях, і легкості перетворення. Вони голосно й одноставно, піднімаючи руки до неба, як очевидці немовірного чуда славлять богиню за таке знамените добродійство.

14. А я, остовпілий від подиву, стояв, немов укопаний, бо не міг отямитись від раптової й великої радості, що переповнювала моє серце. Від хвилювання я не знав, з чого почати, як скористатися новими звуками, якими словами відновити повернену мені людську мову, як висловити всемогутній богині свою вдячність за її ласку. Але жрець, який внаслідок божественного втручання добре знав про всі мої біди від самого початку, хоч і сам був вражений незвичайним чудом, насамперед знаком звелів подати мені льняний одяг, щоб я міг прикрити своє голе тіло. Бо як позбувся я злощасної осячної оболонки, так і стояв голий, стискаючи стегна, сплеченими руками, природною заслоною, закривав соромливо, як і годиться голому, свою наготу. Тоді хтось із віруючих відразу ж охоче зняв із себе верхню туніку і нею швиденько огорнув мене. Потім жрець з радісним і, клянусь Геркулесом, воістину натхненним виразом обличчя, вражений моєю переміною, так промовив:

15. — Довелось тобі, дорогий Луцію, зазнати безліч різних страждань, переслідували тебе люті негоди і грізні буревії, які насилала на тебе лиха Доля, поки прибув ти нарешті в тиху гавань Спокою, до віттаря Милосердя. Не знадобилось тобі в твоїй біді ні походження, ні становище, ні навіть освіченість, якою ти виділяєшся. Молодеча легкодушність штовхнула тебе у вир низьких утіх, дорого заплатив ти за свою недоречну цікавість. Хоч як лютувала сліпа Доля, піддаючи тебе найжорстокішим випробуванням, все-таки у своїй непередбачливій злобі привела тебе до цього високого щастя. Нехай тепер вона пропаде пропадом, шаліє скаженою люттю й шукає для своєї жорстокості нової жертви. Бо ті, кого велич нашої богині покликала на свою службу, не підвладні шкідливій випадковості. Ні на що не здались нікчемній Долі ні розбійники, ні дикі звірі, ні довга неволя, ні твої блукання по непрохідних дорогах, ні твій щоденний страх перед смертю,— взагалі всі пастки, які вона проти тебе готувала. Тепер ти вже перебуваєш під опікою Долі, але на цей раз зрячої, яка промінням свого світла осяює навіть самих богів. Хай заясніє усмішкою твоє лице, як ясніє твій

сніжно-білий одяг, хай радісно ступає твоя нога в поході богині-рятівниці. Хай бачать безбожники, хай бачать і розуміють свою помилку: ось визволений від нещодавніх лих завдяки турботі великої Ізиди Луцій святкує перемогу над своєю долею. Проте, щоб ти почував себе безпечніше і впевненіше, вступи у це святе вояцтво (від тебе вимагала щойно присяги богиня) і віднині покірно присвяти себе нашому культові й добровільно візьми на себе ярмо добровільного служіння. Коли почнеш служити богині, тоді лише відчуєш справжню насолоду від своєї свободи.

16. Після такого натхненного віщування жрець замовк, важко переводячи віддих. А я, втиснувшись у натовп віруючих, ішов за священним зображенням. Усім я став відомим, усі мною цікавились, на мене показували пальцями, в мій бік кивали головами. Розмови велися тільки довкола моєї особи:— Ось той, кому велична воля всемогутньої богині сьогодні повернула людську подобу. Воістину, клянусь Геркулесом, щасливий він, тричі щасливий, бо, безумовно, своїм чесним і правим попереднім життям заслужив на таке небувале піклування небес. Тепер він, неначе заново народившись, відразу може присвятити себе священній службі.

Серед отаких розмов, серед гамору святкових побажань, повагом просуваючись уперед, підходимо ми до побережжя і досягаємо саме того місця, де я попереднього дня відпочивав у подобі осла. Там поставлено у відповідному порядку священні зображення богів, а верховний жрець, промовляючи непорочними вустами слова вельми вродистої молитви, палаючим смолоскипом, яйцем і сіркою ³⁹ очистив якнайдокладніше корабель, майстерно побудований і розписаний з усіх боків дивовижними єгипетськими узорами, дав йому назву і посвятив богині. На сліпучо-білому вітрилі щасливого судна виднів витканий напис — побажання щасливого плавання на нових морських шляхах. Піднімалась там щогла — кругла сосна, височенна, блискупа, яку здалеку було видно завдяки чудовому топу; сяяла вигнута, неначе гусяча шия ⁴⁰, оббита золотими листами корма корабля, та й увесь він милував людське око ясним полірованим цитрусовим деревом. Потім увесь людський натовп, як посвячені, так і непосвячені, навперейми підносять корзини з прянощами та іншими дарунками, а на морські хвилі виливають у жертву молочну страву. Коли, нарешті, корабель було наповнено

щедрими жертвами, з побажаннями щастя, відрубують якорні канати і при попутному й спокійному вітрі пускають його в море. Коли вже він ледве виднівся на обрії, посильники знову взяли священні предмети, які сюди принесли, і всі, вишикувані, як і раніше, в урочисті колони, жвавою ходою повертаються в храм.

17. Коли ми підійшли вже аж до самого храму, верховний жрець, ті, що несли зображення богів, і ті, хто вже й раніше був посвячений у гідні шани культові таїнства, ввійшли до святилища богині і там поклали в належному порядку статуї, що нагадували живих істот. Тоді один із жерців, якого всі іменували писарем, вийшов перед двері, покликав пастофорів ⁴¹ (так називалася свята колегія), неначе на зібрання, і, виступивши на підвищення, почав читати з книги добрі побажання для великого імператора, сенату, вершників і всього римського народу, для мореплавців і кораблів, взагалі для всіх, хто живе в нашій державі і під римською владою. Закінчив читання, згідно грецького звичаю: оголосив про відкриття мореплавання ⁴². Кінець його промови народ зустрів гучними вигуками, висловлюючи побажання, щоб його слова принесли всім удачу. Громадяни на радощах, тримаючи в руках гілки священних дерев ⁴³ і вінки, цілували ступні срібної статуї богині на постаменті, після чого розійшлись по домівках. Я, однак, не міг ні на крок відійти від цього місця і, зосереджено вдивляючись у зображення богині, згадував свої пригоди.

18. Проте невтримна Чутка не дала спочити своїм крилам і не забарилася: вмить розголосила про незвичайне добродійство чуйної богині і про мою небуденну долю. Мої друзі, слуги й найближчі родичі, негайно облишивши жалобу, в яку вони поринули через неправдиву звістку про мою смерть, не тямлячи себе від радості, спішать до мене, кожен із іншим дарунком, щоб побачити, яким я повернувся на білий світ з підземного царства. Їх поява була для мене справжньою розрадою, адже я вже втратив надію побачити їх коли-небудь, та й їхні щирі подарунки були мені до душі,— мої друзі передбачливо потурбувалися для мене про все необхідне для заможного життя.

19. Порозмовляв я з кожним сердечно, розповів про своє недавнє бідування та про нинішню радість. Опісля знову звертаю свій вдячний погляд на богиню. Домовившись про приміщення в межах храмової огорожі, влашто-

вую собі там тимчасове житло, беру участь у богослужіннях поки що для непосвячених, постійно спілкуюся з жерцями, стаю найвідданішим шанувальником великого божества. Не було такої ночі, такого сну, щоб переді мною не з'являлась богиня і не напучувала мене; своїми частими настановами вона намовляла мене прийняти, нарешті, посвячення в її таїнства, до чого я вже давно, на її думку, був готовий. Хоч я й сам гаряче прагнув задовольнити її бажання, проте мене стримував якийсь побожний трепет, бо я достеменно переконався, що виконання релігійних постулатів — справа не з легких, та й недосяжною здавалась мені вимога, щоб я відрікся від усіляких життєвих насолод, бо аж надто переконався, що людське життя, наражуване на незліченні випадковості, треба якнайобачніше оберігати. Роздумуючи над усім цим раз у раз, я, хоч і самому не терпілось прийняти посвячення, чогось відкладав, не знати й чому, своє рішення.

20. Одного разу вночі наснилось мені таке: примарилося, неначе верховний жрець підносить мені з наповненого вщерть подолу різні речі. Коли питаю, що це за речі і звідкіля вони, він пояснює, що це дари, прислані для мене з Фессалії, що вернувся звідти мій слуга на ім'я Кандід⁴⁴. Коли я прокинувся, сновидіння ще довго стояло в мене перед очима; я ніяк не міг второпати, що ж воно віщує, надто, коли зважити ще й на те, що в мене ніколи не було слуги з таким іменем. Однак, щоб не значило те сновидіння, я твердо вірив: згадані дари, так чи інак, означають якусь користь. Схвильований і овіяний надією на якийсь чималий прибуток і успіх, я зранку чекав, коли відчинять храм. Та ось розсунулися білосніжні завіси, ми стали молитися до величного зображення богині, а жрець, обходячи різні вівтарі, відправляв богослужіння з врочистими молитвами, потім зачерпнув води з таємного джерела і здійснив узливання з чари. Після священного ритуалу богомольці, вітаючи схід сонця⁴⁵, вигуками повідомляють про першу годину дня. І в цю ж хвилину з'являються мої слуги з Гіпатії, що я їх там залишив, ще коли Фотіда втягнула мене у злощасні пригоди. Приходять вони, дізнавшись про мою пригоду, приводять із собою навіть мого коня: після того, як він побував у різних людей, вони впізнали його нарешті по особливій плямі на спині й зуміли мені повернути. Ось коли зачудувала мене природа віщого сну, тим паче, що не тільки збулась обіцянка щодо прибутку, а й в образі слуги Кандіда

мені пророковано було повернення коня, який був білої масті.

21. Після цієї події я ще наполегливіше почав служити богині, тому що її добродійства,— а я вже пересвідчився в них,— були запорукою якнайкращого мого майбутнього. З кожним днем зростало моє прагнення прийняти посвячення, і я все частіше турбував верховного жерця проханням, щоб він посвятив мене нарешті в таїнства священної ночі. А він, людина статечна й відома суворим дотриманням релігійного статуту, лагідно й ласкаво гамував мою нетерпеливість, як то батьки звикли стримувати несвоєчасні забаганки своїх дітей, втішав мене і розвіював мій смуток: все, мовляв, буде добре. Адже навіть день посвячення, казав він, призначається велінням богині, а жрець, який повинен виконати священне дійство, вибирається божественним провидінням; мало того, необхідні витрати на обряд визначаються волею богині. Зваживши на все це, він попереджав мене, що треба зачекати, виявляючи виняткову стриманість, через те слід остерігатись жадібності й зарозумілості, уникати двох крайностей: не баритися, коли мене покличуть, і не спішити, коли мене не кличуть. Та й навряд чи знайдеться серед жерців хтось настільки безглуздий або, більше того, готовий піти на неминучу загибель, щоб зважився сам, без волі богині, піти на такий зухвалий і блюзнірський обряд посвячення й наразити себе на смертельну небезпеку, бо ж у руках тієї богині ключі від підземного царства й охорона життя. До того ж саме посвячення відбувається врочисто, як свого роду добровільна смерть і подароване богинею спасіння. Всемогутня богиня, звичайно, сама вибирає собі тих, хто, закінчуючи життєвий шлях, стоїть на порозі смерті, бо їм надійно можна довірити глибокі таємниці релігії. Її всемогутністю, немов якоюсь мірою ще раз народжені, вони дістають змогу пройти шлях нового життя. Отож і мені слід сумирно ждати небесного знамення, хоча завдяки очевидній і особливій ласці великого божества я давно покликаний і обраний до блаженного служіння. Тим-то повинен уже тепер нарівні з іншими шанувальниками богині оберігатись забороненої й звичайної їжі⁴⁶, щоб тим легше збагнути глибокі таємниці істинної віри.

22. Так мовив жрець, а я озброївся слухняністю, якої вже більше не порушила моя нетерпеливість. Зосереджений, в тихому супокої і хвалебному мовчанні, щодня вперто й запопадливо відвідував богослужіння. І не обма-

нула мене благословенна доброта могутньої богині, і не мучила мене довгим зволіканням. Однієї темної ночі недвозначно, а ясно сповістила мене, що настає мій довгожданий день, коли вона задовольнить моє найпотаємніше бажання; додала, яку суму грошей повинен я внести на спокутні молебні, а виконавцем священного обряду призначає самого Мітру, верховного жерця, тому що його, — так твердила вона, — еднає зі мною якась божественна спорідненість світил ⁴⁷.

На радіощах від подібних ласкавих напучень всевишньої богині я, ледь розвиднілось, спішу чимдуж, тільки-но проснувшись, до помешкання жерця. Він саме виходив з келії. Привітавши його, я вже збирався ще настирливіше, ніж раніше, вимагати посвячення в містерії, як річ мені належну. Але він, тільки-но побачив мене, заговорив перший: — Мій Луцію, ти щасливий і благословенний, бо велична богиня удостоїла тебе незвичайної ласки! Чого ж ти стоїш, марнуючи час, і сам зволікаєш? Настав для тебе жаданий день, коли за божественним велінням багатойменної богині я власноручно введу тебе в пречисті таємниці священного служіння! — Тут привітний старець подав мені правицю й повів до брами величезного храму. Після врочистого обряду відкриття храму й ранкового богослужіння він приносить із сховку святилища якісь книги, списані незрозумілими письменами. Вони містили частково в скороченому вигляді слова таємничої мови, зображені у вигляді всілякого роду тварин ⁴⁸, частково їх читання було недоступне для цікавості непосвячених через дивовижно переплетені, або на зразок кіл вигнутих, або, як вусики винограду, звивисті розчерки ⁴⁹. З цих книг жрець прочитав лише те, що мені треба було конче підготувати для ритуалу посвячення.

23. Невідкладно і з запалом, не шкодуючи грошей, я заготовляю все, що мені було велено, частково сам особисто, частково з допомогою друзів. Коли вже, за словами жерця, настала слухна пора посвячення, він веде мене в супроводі почту віруючих до найближчої лазні. Після того, як я там прийняв звичайну купіль, він просить богів про ласку й очищає мене ретельно, скроплюючи з усіх боків бризками чистої води, після чого знову веде у храм. Минули вже дві третини дня, коли він посадовив мене біля самих стіп статуї богині. Там пошепки дав мені деякі настанови, надто глибокі, щоб їх можна було передати словами, потім у присутності багатьох свідків наказує

мені постувати протягом десятиох днів, не приймаючи ніякої тваринної їжі й утримуючись також від вина. А коли я сумлінно виконав ці вимоги, настав нарешті день посвячення, і призахідне сонце саме видовжувало вечірні тіні. Тепер звідусіль почали напливати юрби богомольців і, згідно з предковичним звичаєм, кожний з них вшановує мене якимсь подарунком. Потім жрець, відсторонивши всіх непосвячених, накидає на мене плащ з грубого льняного полотна і, тримаючи за руку, веде в святая святих храму.

Ласкавий читачу! Можливо, ти, зацікавившись, запиташ, про що мовилось там, що там робилося? Звичайно, я радо сказав би тобі про це, якби можна було говорити, а ти дізнався б, якби можна було тобі слухати. Але й вуха, і язик однаково поплатилися б за таку зухвалу цікавість. Зрештою я не буду довше тримати тебе в очікуванні, якщо ти охоплений побожною жадобою пізнання. Отож слухай і повір мені, що це чиста правда. Я дійшов уже межі між життям і смертю, торкнувся порога. Прозерпіни і знову вернувся, пройшовши через усі стихії. Опівночі я бачив сонце в сліпучому сяйві, опинився віч-на-віч з підземними й небесними богами і зблизька бив їм земні поклони⁵⁰. Ось я й розповів тобі, що і як, а ти, хоч і почув, вдавай, ніби нічого не знаєш.

А тепер повідомлю тільки те, що без гріха святотатства можу виявити непосвяченим слухачам.

24. Настав ранок, і я після богослужіння вийшов з храму, одягнений в дванадцять священних стол⁵¹. Був це ритуальний одяг, але ніщо не забороняє мені говорити про нього, бо тоді бачив цю церемонію цілий натовп. Мені звеліли піднятися на дерев'яний поміст посеред храму, навпроти статуї богині. Звертав я на себе загальну увагу своєю шатою із тонкого віссону, з яскравими узорами. З плечей аж до самих п'ят спадав у мене коштовний плащ. Звідки б ти не глянув, мене прикрашали різноколірні зображення тварин: тут видніли індійські дракони, там гіпербореїнські дракони-чудовиська⁵², схожі на крилатих птахів, породжені іншим світом. Така шата в мові посвячених має назву олімпійської столи. У правій руці я тримав смолоскип, що палахкотів яскравим світлом. На моїй голові був чудовий вінок з блискучих листочків пальми, які розходились навсібіч, неначе сонячні промені. Коли я, так наряджений, яснів, як сонце, і паче сам був статуєю, завіса раптом розсунулася, і в мене вп'ялась

очима багатоголоса юрба. Опісля бучним і веселим бенкетом відсвяткував я, посвячений, день свого народження. Такими ж урочистостями, ритуальною трапезою й завершенням церемонії посвячення був відзначений третій день. Провів я там ще кілька днів, не зводячи зору із статуї богині; невимовна радість і почуття неоплаченої вдячності за неоціненну благодать переповнювали тоді моє серце. Нарешті, з волі богині, віддячивши їй далеко недостатньо, але, звичайно, в міру своїх скромних можливостей, я почав лаштуватись додому. Із щирим жалем покидав я улюблену богиню. Розлучаючись із нею, я припав ницьма до її зображення, довго тулився до її стіп, а сльози все котилися по щоках. Згодом, ковтаючи слова, часто схлипуючи, ледве промовив:

25. — О найсвятіша, вічна покровителько людського роду, невтомна захиснице смертних, ти завжди сповнена материнського співчуття до знедолених у їхніх стражданнях. Жоден день, жодна ніч, навіть найменша мить не проходить без твоїх добродіянь: ти заступаєшся за людей на морі й на суходолі, ти втихомирюєш життєві буревії, подаючи рятівну десницю, якою розмотуєш заплутані нитки Долі⁵³, ти вгамовуєш негоди фатуму й протидієш шкідливому впливові небесних світил. Поважають тебе небесні боги, схиляють перед тобою чоло боги підземного царства, ти змушуєш небосхил обертатися, запалюєш сонце, керуєш всесвітом, підкоряєш Тартар. На твій заклик відгукуються зірки, завдяки тобі чергуються пори року, веселяться боги, тобі підвладні стихії. Від помаху твоєї руки дмуть вітри, живляться хмари, сходять посіви, буяють вруна. Твоєї могутності лякаються птахи, що ширяють у піднебесних просторах, звірі, котрі никають по горах, змії, що ховаються в землі, страховиська, котрі плавають у морських глибинах. Але я занадто вбогий кебетою, щоб належно тебе звеличити, занадто скромний і мій масток, щоб ушанувати тебе вдячними жертвами. Мої слова не спроможні висловити почуття, з яким я схиляюсь перед твоєю величчю, не вистачило б мені й тисячі язиків і стільки ж уст та невичерпного потоку красномовства. Отже, постараюсь виконати те єдине, що в силах благочестивого, але бідного чоловіка: твій божественний образ і найсвятішу велич твою я збережу в глибині свого серця і вічно буду мати перед очима.

Після того, як я отак помолився верховній богині, стиснув у своїх обіймах, немов рідного батька, жерця Мітру і,

цілуючи міцно, попросив у нього пробачення, що не можу йому як слід віддячити за його добродійство.

26. У довгій і сердечній розмові висловлюю йому свою вдячність, нарешті попрощавшись, вирушаю в дорогу, щоб після довгої відсутності знову побачити отчий дім. А втім, побув я там лише кілька днів, бо за спонукою могутньої богині, запакувавши нашвидкуруч свої пожитки, сідаю на корабель і вирушаю в Рим. Попутні вітри благополучно і швидко доставляють мене в Августовий порт⁵⁴, звідти коляскою мчу вже суходолом і під вечір, напередодні грудневих ід⁵⁵, в'їжджаю в це святе місто⁵⁶. З цього часу моїм наймилішим заняттям було щоденно молитись неперевершеній величі Ізиди — володарки, якій там поклонялися з найбільшою шанобою під найменням Польової, названої так від місця, де стоїть її храм⁵⁷. Став я її ревним шанувальником, хоч у цьому храмі я був людиною новою, але вчення її я неабиякий знавець.

Ось велике Сонце, обійшовши все коло Зодіака, вже завершило свою річну мандрівку, як негадано чуйна турбота доброзичливого божества перебиває мій нічний спокій і нагадує мені знову про посвячення, знову про таїнства. Я ламав собі голову, що значать віщі слова богині. Бо ж я вважав себе повністю посвяченим у божественну таїну.

27. У той час, як я почасти сам намагався розплутати свої релігійні сумніви, почасти звертався за порадою до жерців, дізнався про дивовижну новину, а саме, що мене посвячено лише в містерії богині, без посвячення в таїнства великого бога, верховного батька богів, непереможного Озіріса. Незважаючи на те, що сутність цих богів і їхній культ тісно пов'язані між собою, мало того, — вони творять навіть єдність, — все-таки в посвяченнях існує суттєва різниця; через те я повинен був зрозуміти, що від мене вимагалось стати слугою також і цього великого бога. Сумніви не довго тривали. Річ у тім, що найближчої ночі я уві сні побачив якогось жерця в полотняному одязі; у руках він тримав тирсову палицю, плющ⁵⁸ і ще щось, про що слід промовчати; все це він кладе перед моїми дарами, опісля, розсівшись у моєму кріслі, загадує влаштувати трапезу, якої вимагає високе посвячення. Розпізнати його має облегшити мені певна прикмета, а саме: п'ята лівої ноги в нього трохи викривлена, через те

він пакульгує. Внаслідок такого очевидного виявлення божої волі будь-яка непевність зникла, і я, не гаючись, після ранкового молебня почав уважно приглядатись до кожного з жерців, чи хто з них не ходить так, як той із сновидіння. Побачене уві сні незабаром виявилось достовірним: скоро я помітив одного із пасторів, який, якщо не брати до уваги спотикливої ходи, поставою й зовнішнім виглядом точнісінько нагадував моє нічне видіння. Звали його, як я пізніше дізнався, Азінієм Марцеллом⁵⁹ — ім'я, яке своїм звучанням мало відношення до мого перетворення в осла. Не барячись, я підійшов до нього, але, як виявилось, він знав, про що йтиме мова, бо так само, як і я, вже давно був попереджений подібним же велінням виконати посвячення. Напередодні снилось йому, що він кладе вінки до підніжжя статуї великого бога і в цю хвилину чує з уст бога, які визначають долю людини, що до нього направляється один уродженець Мадаври⁶⁰, людина дуже бідна, призначена для посвячень. Він повинен виконати посвячення, бо посвячений завдяки божественній опіці здобуде велику славу своєю вченістю, а він, жрець, дістане велику за це винагороду.

28. Хоч мені в такий спосіб і було призначено посвячення, все ж нестача засобів затягувала, всупереч моему бажанню, його виконання. Нужденна частка моєї спадщини пішла на сплату коштів подорожі⁶¹, до того ж витрати в столиці були далеко більшими, ніж у провінції. Через те, з одного боку, дошкульна бідність давалась мені взнаки, з другого, натиск божества посилювався, отже, я опинився, як каже старе прислів'я, «між молотом і ковадлом». Дедалі частіше підстьобуваний божеством, я втратив душевну рівновагу і, нарешті, коли злинуло пряме веління, мені довелося продати свій скромний запас одягу і таким чином зібрати потрібну суму. Саме тоді почув я таке особливе повчання: — Невже ти, — сказано було, — поскупився б своїм лахміттям, якби намірився задовольнити свої забаганки? А тепер, коли тебе чекає посвячення, ти лякаєшся вбогості, в якій, до речі, тобі не доведеться розкаюватись?

Отже, коли все було достатньо підготовлене, я знову протягом десяти днів утримувався від тваринної їжі, і аж занадто мені було оголено голову. Нарешті мене допустили до нічних містерій всевишнього бога, і я з повною довірливістю ходив на богослужіння цієї спорідненої

релігії. І це було для мене найбільшою розрадою в моєму становищі чужоземця, а також забезпечувало кращий прожиток. Справді-бо, ласкавий Успіх⁶² усміхнувся мені, бо я заробляв добре як захисник із знанням латинської мови.

29. І ось через деякий час неждано-негадано боги знову звернулись до мене з предивним велінням: вимагали во-ни, щоб я втретє прийняв посвячення. Ця надмірна турбота бентежила, більш того,— непокоїла. Я поринув у глибокі роздуми, намагаючись збагнути, що б значили ці нові й незрозумілі задуми небожителів, що мені ще залишилось для посвячення, якщо мене вже двічі посвячували. Очевидно,— міркував я подумки,— один і другий жрець щось тут переплутав або щось недоробив. Я почав, клянусь Геркулесом, навіть сумніватися в їхній сумлінності. Коли я отак блукав у морі неспокійних думок, немов доведений до божевілля, озвалося до мене ласкаво нічне видіння:

— Не лякайся тих численних посвячень і не думай, що в попередніх щось було пропущено. Ні, радій цим безустанним виявам божественної ласки і радше пишайся, що на твою долю втретє випаде честь⁶³, якої інші удостоюються лише один-єдиний раз. Вже із самої кількості посвячень май певну надію на вічне блаженство. Зрештою посвячення, яке тебе жде, тобі вкрай необхідне, якщо зважити, що шата богині, яку ти вдягнув у провінції, залишилась напостійно у храмі, і в Римі ти не зможеш ні молитися в свята, коли буде потрібна ця шата, ні оздобити себе цим щасливим плащем, якщо так звелять. Хай нове посвячення принесе тобі щастя, благополуччя, здоров'я! З радісним настроєм приймай це посвячення, бо така воля божа.

30. Ось що сповістила мені ласкаво нічна з'ява і пояснила, що далі слід робити. Не гаючи часу і не відкладаючи справи, повідомляю своєму жерцю про все, що я бачив, зобов'язуюсь утриматись від споживання м'яса, самохіть продовжую десятиденний строк посту, визначений одвічним законом, завершую приготування до обряду посвячення, не шкодуючи коштів, бо я керувався не стільки майновою спроможністю, скільки побожним запалом. Тож, далєбі, не пошкодував ні зусиль, ні витрат, бо завдяки щедрій опіці богів мої виступи в суді принесли мені чималенькі прибутки. Нарешті через кілька днів бог се-

ред богів, наймогутніший серед могутніх, найвищий серед високих, володар серед владик — Озіріс — не в чужій подобі, а у власному божественному вигляді віч-на-віч удостоїв мене ласкавою мовою: я повинен, — казав він, — продовжувати свою славу діяльність захисника успішно, як досі, не лякаючись наклепів недоброзичливців, яким не прийшлась до смаку моя вченість, здобута клопіткою працею. А щоб я міг йому служити не в громаді всіх інших посвячених, вибрав мене в колегію своїх пастофорів, навіть призначив одним із п'яти п'ятилітніх декуріонів ⁶⁴. Отже, я, знову оголивши голову, вступив у цю старовинну колегію, засновану ще в часи Сулли ⁶⁵, і ходив з непокритою головою, не приховуючи своєї лисини, і з радістю показував її будь-якому зустрічному.

ПРИМІТКИ

Книга перша

¹ В античні часи широкою популярністю користувались «Мілетські оповідання» Арістіда Мілетського (II ст. до н. е.), які являли собою збірник новел любовного і пригодницького змісту — прототип теперішніх новел.

² Загострена очеретяна паличка служила стародавнім грекам і римлянам за перо.

³ *Гіметт* — гірський кряж в Аттиці на південний схід від Афін, який славився незрівнянним медом і покладами цінного мармуру.

Ефірейський перешийок — тобто Корінфський перешийок (Ефіра — старовинна назва Корінфа).

Тенар — мис на півдні Пелопоннеського півострова.

⁴ *Столиця Лацію* — тобто Рим.

⁵ Наведені у вступі до «Метаморфоз» біографічні дані стосуються не Апулея, автора роману, а його героя — Луція, грека за своїм походженням, від імені якого й ведеться розповідь.

⁶ *Фессалія* — східна частина Північної Греції. Мала погану славу: в ній розповсюджене було чаклунство.

⁷ *Плутарх* (бл. 45 — бл. 127) — давньогрецький філософ мораліст і історик, автор широко відомих «Порівняльних життєписів»; власне кажучи, походив він з Хероней, що в Беотії (Центральна Греція), а не з Фессалії.

⁸ *Секст* (II ст. н. е.) — грецький філософ, представник скептицизму, один з перших істориків логіки.

⁹ *Строкатий портик* (Stoa poikile) — портик в Афінах, прикрашений картинами і стінним розписом славного художника Полігнота (V ст. до н. е.). Від цього портика пішла назва стоїків — грецької філософської школи.

¹⁰ Палиця з оповитою довкола неї змією — атрибут Асклепія (Ескулапа), бога лікарів та лікарської справи.

¹¹ *Егіна* — острів у Саронічній затоці, неподалік від Афін.

¹² *Етолія* — гірська область у західній частині Середньої Греції.

¹³ *Гіпота* — місто в південній Фессалії (тепер Іпаті).

¹⁴ *Лун* — «говоряще» ім'я, бо по-латині «lurus» означає «вовк», отже, спеціально підібране воно для позначення особи ненаситної, ненажерливої.

¹⁵ *Арістомен*, а також *Сократ* — імена, вжиті тут насмішкливо.

¹⁶ *Ларисса* — місто у Фессалії, знамените своїми гімнастичними й музичними агонами, тобто змаганнями, в римський період — гладіаторськими видовищами.

¹⁷ *Тартар* — за грецькою міфологією, найглибша безодня в підземному царстві, країні померлих, місце кари злочинців, куди Зевс скинув повсталих і переможених ним титанів.

¹⁸ *Дві Ефіопії* — тобто на схід і захід від ріки Ніл. За уявленням стародавніх греків (Гомер, «Одіссея», I, 23), Ефіопія була величезною країною, що простягалась далеко на схід і захід, в якій сонце сходить і заходить.

¹⁹ *...залишає...* — погляд, досить поширений серед стародавніх греків і римлян.

²⁰ *Медея* — дочка колхідського царя Еета. Допомогла здобути золоте руно ватажкові аргонавтів Ясонові, потім втекла з ним до Греції. Коли Ясон покинув її і намірився вдруге одружитися з дочкою коринфського царя Креонта, Главкою, Медея звела зі світу Главку з допомогою отруєних шат і діадем і, умертвивши своїх синів, народжених від Ясона, втекла. Доля Медеї послужила в античні часи основою для трагедій Евріпіда й Сенеки, а в західноєвропейській драматургії — для п'єс Корнеля, Грільпарцера, Ануїля та ін.

²¹ *...заклинаннями над ямою...* — згадки про чаклунські дії над ямою зустрічаються в різних античних письменників (напр.: Гомер, «Одіссея», XI, 25, Лукіан, «Любитель брехні», 14 та ін.).

²² *Пантія* (досл. «повністю божественна») — іронічне наймення чаклунки.

²³ *Ендімійон* — вродливий сплячий юнак, коханий богині Селени.

²⁴ *Калліпсо* — німфа казкового острова Огігії, де Одиссей, вертаючись із Троянської війни на батьківщину, пробув 7 років.

²⁵ *Вакханки*, за міфологією, розтерзали фіванського царя Пенфея (трагедія Евріпіда «Вакханки») і легендарного співця та музиканта Орфея (Овідій, «Метаморфози», XI, 1 і далі).

²⁶ Розп'яття було карою головним чином для рабів і взагалі людей низького походження.

²⁷ *Цербер*. — жакхливий триголовий пес із гадюками на шиї, що охороняв вхід до підземного царства, де, за уявленням стародавніх греків і римлян, перебували тіні померлих. Його приборкав і виніс на світ грецький герой-силач Геракл.

²⁸ *Ламії* — міфічні вампіри, які нападали нічної пори на юнаків, висмоктували кров і поїдали їхнє тіло.

²⁹ *Гекала* — бідна бабуся, яка гостинно прийняла в своїй хатині аттичного героя Тезея, коли той вирушив на бій з мара-

фонським биком. Гостинна зустріч Тезея з бабусею стала темою вірша александрійського поета Каллімаха (III ст. до н. е.).

³⁰ 100 срібляників, тобто сестерціїв (нуммів), прирівнювались 25 денаріям; отже, Луцію вдалось купити риби на 5 денаріїв, або 20 сестерціїв, дешевше.

³¹ Єдили — службовці в Римській державі, обов'язком яких було наглядати за порядком у місті, дбати про постачання міста, наглядати за ринками й турбуватись про влаштування громадських ігор. Службових осіб, які займали високі посади, супроводжували слуги — охоронці з в'язками прутів — ознаками вищої влади.

³² Підкорена римлянами Греція була перетворена в провінцію Ахаю. Її центром було місто Корінф, де перебував римський намісник.

Книга друга

¹ *Атріум* — центральна кімната римського будинку.

² *Богиня Перемоги* — у греків — Ніка, у римлян — Вікторія. Чудова статуя цієї богині різьб'яра Пеонія з міста Менди була знайдена під час розкопок на території Олімпії — місцевості, де відбувались Олімпійські ігри.

³ Острів *Парос* славився в античні часи прекрасним білосніжним мармуром (Пліній, «Природознавча історія», кн. 36, розділ 14).

⁴ *Актеон* — славний фізанський мисливець, перетворений богинею Артемідою (Діаною) на оленя й розшматований власними собаками за те, що побачив її нагою під час купання (Овідій, «Метаморфози», кн. III, ряд. 138 і далі).

⁵ *Памфіла* (досл. «та, що любить увесь світ») — іронічне ймення.

⁶ *Грації* (у греків Харіти) — три богині краси, радощів, гостості (у Гесіода — Евфросіна, Аглая й Талія). Чудову скульптуру Грацій створив А. Канова (1757—1822).

⁷ *Купідон*, або Амур (у греків Ерот) — бог кохання, син і помічник Венери, богині краси й любові, дружини Вулкана, бога вогню й ковальства.

⁸ ...*чарівним поясом...* — мається на увазі пояс, здатний викликати кохання. Його позичила в Афродіти Гера, щоб прихилити до себе Зевса (Гомер, «Одіссея», VIII, 270).

⁹ *Кіннамон* — дерево з виду коричневих, з якого виготовляли пахучу олію такої ж назви.

¹⁰ *Вакх* (Діоніс), або Лібер — бог виноградарства й виноробства.

¹¹ *Авернське озеро* або Аверн — вулканічне озеро в Кампанії, недалеко від Кум і Неаполя (тепер Лаго Аверно). Над озером

стояли задущливі випари. Тому поблизу нього уявляли вхід до підземного царства.

¹² Ворожіння по полум'ю (піромантия) було досить розповсюджене в античні часи (Вергілій, «Георгіки», I, 392. Пліній, «Природознавча історія», кн. 18, розділ 357).

¹³ *Civilli* — міфічні жінки-пророчиці, які, охоплені екстазом, ворожили, що очікує людей у майбутньому.

¹⁴ Стислий виклад стоїчного вчення про «творчий вогонь» — першооснову всього буття.

¹⁵ *Халдеї* — семітські племена, що жили у першій половині 1-го тисячоліття до н. е., які і завоювали Вавилон і асимілювалися з вавілонянами. Халдейські ворожбити — загальна назва всілякого роду чаклунів та ворожбитів без уваги на їхнє національне походження.

¹⁶ *Диофан* — іронічне ім'я (досл. «той, хто від Зевса має хист відкривати майбуття»).

¹⁷ *Кердон* — ім'я, що говорить саме за себе (по-грецьки «зиск»), спеціально підібране для грошового торговця.

¹⁸ *Евбея* — найбільший острів в Егейському морі на схід від грецького материка.

¹⁹ Стародавні греки й римляни пили вино, розведене водою (одна третина вина, дві третини води).

²⁰ Натяк на ритуал жрецької колегії фесціалів. Фесціали виступали як послы, вони виконували обряди, якими супроводилось оголошення війни й укладення миру, і тільки при умові суворого дотримання цих обрядів війна вважалася справедливою, а договір — дійсним.

²¹ Згідно з міфом, Афродіта (Венера) виникла з морської піни, звідси її прізвисько — Анадіомена — «та, що виринає з води». Збереглися статуї Афродіти — Анадіомени.

²² *Туя* — дерево з родини кипарисових; її деревина з запахом лимона належала до найдорожчих.

²³ *Розрізувачі* — раби, обов'язком яких було розрізувати м'ясо, накладати його на тарілки й подавати гостям.

²⁴ Застосовувані тут жести належали до арсеналу прийомів античних ораторів, які під час виступу щедро вдавались до міміки й жестів.

²⁵ Олімпійські ігри збирали учасників і глядачів з материкової Греції, островів, грецьких колоній.

²⁶ Богиню Справедливості (Феміду) стародавні греки й римляни уявляли як всевидючу жінку, від щільного погляду якої ніщо не сховається.

²⁷ Тисяча золотих, тобто денаріїв.

²⁸ *Гарпій* — три міфічні крилаті страховиська, богині всезмітаючої бурі (Аелло, Келайна, Окінета); уявлялись у вигляді потворних птахів з жіночими головами й грудьми, з залізними пазурами.

²⁹ *Лінкей* — учасник Калідонського полювання й походу аргонавтів; славився гостротою зору, міг бачити навіть крізь землю і каміння.

Аргус — міфічний багатоокий велетень, у якого частина очей спала, а частина не спала. Його ім'я стало загальним для позначення неусипного сторожа.

³⁰ Сімка вважалася священним, ідеальним числом; теоретичне обґрунтування їй дали піфагорейці. Описаний акт договору являє собою пародію на дійсні юридичні акти.

³¹ *Таблички* — дощечки, покриті воском, на яких писали загостреною паличкою — стилем.

³² *Філодеспот* — (досл. «той, хто любить свого хазяїна»), ім'я, цілком підходяще для економа.

³³ За віруванням стародавніх греків і римлян, кожне необережно вимовлене слово, як у даному випадку, мало силу віщування для людини, яка його почула. Ім'я Телефрон — грецьке (досл. «далекоглядний»), ужите в романі в насмішкуватому тоні, бо всупереч значенню свого імені його носій виявився наївним телепнем.

³⁴ *Аонійський юнак* — Пенфей, цар Фів, розтерзаний вакханками за вороже ставлення до культу бога Вакха. Термін «аонійський» походить від старовинної назви племені аоніїв, яке населяло Беотію. В поезії «аонійський» означає те саме, що «беотійський».

³⁵ *Піплейський співець* — легендарний співець і музикант Орфей, розтерзаний жінками за відмову брати участь в оргіастичних святах на честь Вакха. Слово «піплейський» походить від міста Піпли або Пімпли у Фракії — місця народження Орфея.

³⁶ Чаклунство було особливо поширеним у Єгипті.

³⁷ *Копт* — місто у Верхньому Єгипті.

³⁸ *Мемфіс* — стародавня столиця Єгипту, резиденція фараонів. Знаходилась у північній частині Середнього Єгипту на початку дельти Нілу. Мемфіські таємниці — якісь містериї.

³⁹ *Фарос* — острів поблизу Александрії Єгипетської. На цьому острові стояв знаменитий маяк — одне з семи чудес світу.

Фароські калатала — систри, музичні інструменти, які склалися з ручки у формі підкови і трьох струн, поширені в культурі єгипетської богині Ізиди (див.: Анулей, «Метаморфози», кн. XI, розділ 4).

⁴⁰ *Лета, Летеїська річка* — річка в підземному царстві, з якої тіні померлих пили воду забуття.

⁴¹ *Стікс* — річка в підземному царстві.

⁴² *Фурії* — в римській міфології богині помсти (те саме, що в грецькій — Ерінії), які переслідували людей за їхні провини, тут — уособлення душевних страждань.

⁴³ Культ бога Сміху зафіксований у Спарті, про нього нічого не відомо.

⁴⁴ *Геріон* — потвора з трьома тулубами й трьома головами, що жила на крайньому заході. В Геріона Геркулес забрав великі череди корів, а самого його вбив.

Книга третя

¹ *Аврора* — в римській міфології богиня ранкової зорі.

² Жертовну тварину тягали по всіх вулицях для того, щоб вона перебрала на себе всі лиха, які загрожують жителям, і своєю смертю відвернула їх від людей.

³ *Трибунал* — у Стародавньому Римі підвищення, на якому сиділи службові особи, зокрема претори, які відали судочинством.

⁴ *Просценіум* — високий поміст в античному театрі, на якому грали актори; оркестра — півкругла площадка між просценіумом і першим рядом місць для глядачів. На ній виступав хор.

⁵ ...*стікала краплями вода...* — йдеться про *клепсидру* — водяний годинник, яким відмірювали час промов обвинувача й обвинуваченого у грецькому суді.

⁶ Ніч в античному світі поділялась на чотири варти (від шостої години вечора до шостої години ранку). Час перебування вартового воїна на посту становив три години. Третя варта починалась опівночі.

⁷ *Оливкова віть* — символ прохання про мир, зокрема атрибут послів.

⁸ ...*підсудного... піддати тортурам...* — тортурам вільнонароджених громадян не піддавали, але Луція змальовано як небезпечного грабіжника. Колесо як знаряддя катувань у римлян не застосовувалось, а тільки в греків.

⁹ *Прозерпіна* (в грецькій міфології Персефона) — володарка підземного царства, богиня земної родючості, дружина Орка (у греків — Аїда, або Плутона).

¹⁰ Підкорені Римом міста мали звичку обирати собі з-поміж знатних римлян патрона-опікуна, обов'язком якого було захищати інтереси тієї чи іншої общини перед римськими властями.

¹¹ ...богом... сьогоднішнього дня...— мається на увазі бог Сміху.

¹² Йдеться про таблички з магічними заклинаннями, які мають діяти на шкоду якійсь особі.

¹³ *Аякс* (або *Аянт*) — один з найхоробріших грецьких героїв, учасників Троянської війни. Коли після загибелі Ахілла грецькі ватажки присудили його зброю Одиссею, Аякс збожеволів від образи і в приступі божевілля перебив отару овець, переконаний, що розправляється зі своїми кривдниками.

¹⁴ *Сова* вважалася птахом підземного царства й небіжчиків.

¹⁵ *Кріп* і лавровий лист мали широке застосування як в античній народній медицині, так і в чаклунстві.

¹⁶ *Епона* — богиня-опікунка коней, ослів та мулів. Її зображення неодмінне було для конюшень.

¹⁷ ...ім'я божественного Цезаря.— Ім'я видатного римського полководця, політичного діяча і письменника Гая Юлія Цезаря, який встановив у Римі військову диктатуру, стало загальною назвою римських імператорів, яких вшановували як богів, обожнюючи їх ще за життя, ставили їм храми й молилися. Луцій-осел хотів вигукнути: «О Цезаре!», але зумів вимовити тільки: «О».

Книга четверта

¹ *Успіх* (*Bonus Eventus*) — римське божество, даритель удачі, щасливого завершення різних починань.

² *Лаврова троянда*, тобто олеандр, рослина отруйна.

³ *Ланіфи* — міфічне напівдикіе войовниче плем'я, що жило на півночі Греції, у Фессалії, і вело постійні війни з кентаврами.

⁴ *Кентаври* (центаври) — дивовижні істоти, напівлюди-напівкони (верхня частина тулуба людська, нижня — кінська), які заселяли підгір'я Фессалії на півночі Греції. Переможені міфічним племенем ланіфів, були ущент перебиті.

⁵ Іронізуючи, Апулей наділяє розбишак гучними грецькими іменами: Ламах — «вельми відважний», Алцим — «мужній», Трази-леон — «хоробрий, як лев».

⁶ *Фіві* — столиця Беотії, місто засноване, згідно з міфом, Кадомом. Семибрамні — постійний епітет Фів.

⁷ *Хризерос* (досл. «жадібний на золото») — ім'я, підходяще для мінняла — хапуги.

⁸ *Платей* — місто в Беотії. Тут у 479 р. до н. е. греки здобули перемогу над персами.

⁹ *Демохар* — «той, хто радує народ» — ім'я, яке передає щедрість громадянина.

¹⁰ *Заздрість* (лат. *Invidia*) — уособлення заздрощів. Опис цього демона дає Овідій у «Метаморфозах» (II, 760).

¹¹ Новелу про перерядження людини у ведмедя запозичив в Апулея італійський новеліст Джованні Фіорентіно.

¹² *Марс*, бог війни, є одночасно покровителем розбійників.

¹³ *Салії* (досл. «скакуни») — жерці культу Марса, які під час свята на честь бога, тацюючи й співаючи гімни, проходили по вулицях Рима. Завершенням цього свята був пишний бенкет, який увійшов у прислів'я.

¹⁴ *Лемури* — злі і мстиві душі небіжчиків — жахливі страхо-
иська.

¹⁵ *Протесілай* — перший грецький герой, який загинув при об-
лозі Трої від руки Гектора. Одержавши наказ вирушати в похід,
він не встиг довести до кінця весільного обряду.

¹⁶ *Аттіс* — вродливий юнак, коханий і жрець фрігійської богині Кібели. За міфом, сам кастрував себе на власному весіллі.

¹⁷ На знак благочестивої пошани в античні часи люди підні-
мали праву руку до вуст і цілували її.

¹⁸ *Пафос* — місто на острові Кіпрі, відоме культом Афродіти
(Венери).

¹⁹ *Кнід* — місто й півострів у Карії (південно-західна частина
Малої Азії), місце культу Афродіти. Тут містилася славетна ста-
туя богині, вирізьблена Праксітелем.

²⁰ *Кіфера* — острів на південь від Пелопоннесу.

²¹ *Священні подушки* (pulvinaria) — подушки, на яких ставили
в храмах зображення богів, щоб влаштувати жертвоприношення
у вигляді обіду на розставлених перед ними столах.

²² Мається на увазі рішення Паріса, сина троянського царя
Приама, який, будучи пастухом, суперечку трьох богинь — Юнони,
Міневри й Венери, — котра з них найгарніша, вирішив на користь
Венери.

²³ *Псіхея* — грецьке ім'я: psuche по-грецькому — «душа».

²⁴ *Нереві дочки* — Нерейди — морські німфи, дочки морського
божества, старця Нерей, — втілення тихого моря.

²⁵ *Портун* — бог-покровитель портів; до нього молилися, виру-
шаючи в мореплавання.

²⁶ *Салація* — морська богиня, відповідала грецькій Амфітріті.

²⁷ *Палемон* — грецький бог, покровитель бухт. За міфом, його
мати Іно, дружина царя Атаманта, втікаючи від переслідувань
божевільного чоловіка, кинулася з сином Палемоном (Мелікер-
том) у море. Вона й син вважались божествами — опікунами мо-
реплавців. Зображення Палемона (Мелікерта) у вигляді хлопчи-
ка, який сидить на дельфіні, оточений морськими божествами,
зустрічається на монетах багатьох грецьких міст.

²⁸ *Тритони* — морські божества, зображувані у вигляді напів-
людей-напівриб. Сурмлячи в мушлю, вони здіймали морські хвилі.

²⁹ За уявленнями стародавніх греків і римлян, *Океан* — величезна ріка, яка омиває земну кулю.

³⁰ Мається на увазі оракул Аполлона в Дідимі, неподалік Мілета в Малій Азії.

³¹ Антична музика розрізняла кілька тонів або ладів. Апулей у творі «Флоріда» (IV) називає такі: еолійський — характерний простотою, іонійський — багатством, лідійський — сумом, фрігійський — бадьорістю, дорійський — войовничістю.

³² *Гіменей* — весільні пісні; *Гімен*, або *Гіменей* — бог шлюбу.

Книга п'ята

¹ *Зефір* — західний вітер.

² *Сирени* — напівжінки-напівриби, які приманювали чарівним співом мореплавців і вбивали їх (Гомер, «Одіссея», XII, 39—54, 166—200).

³ Згідно з античною міфологією, боги, входячи в стосунки із смертними жінками, не показували свого справжнього обличчя.

⁴ Раніше (кн. IV, розділ 32) згаданий був оракул у Дідимі, тепер він названий піфійським, бо найславнішим був оракул Аполлона в Дельфах — місті в місцевості Піфо; звідси — піфійський.

⁵ Див. примітку 42 до кн. II.

⁶ *Амброзія* — їжа олімпійських богів, яка підтримувала безсмертя й вічну молодість; тут це слово вжите в значенні: пахуча рідина, вживана богами.

⁷ *Пан* — аркадійський бог лісів та гаїв; він благословляє стада й пастухів, посилав успіх бджолярам, мисливцям і рибакам, блукає по горах і лісах з німфами й награв їм веселі пісні на винайденій ним очеретяній сопілці. Його уявляли з рогами, бородою, козячими ногами, волохатим тілом і хвостом. Згідно одного з міфів, Пан закохався в німфу Ехо, завдяки якій його мелодії далеко лунали.

⁸ *Ехо* — гірська німфа. Богиня Гера покарала її тим, що Ехо не могла говорити, коли мовчали інші, і мовчати, коли інші говорили.

⁹ Заслужена кара, яка спіткала злостивих сестер, не вийшла від Амура, як слід було чекати (див. розділ 24), а від простодушної Псіхеї.

¹⁰ *Німфи* — жіночі божества, що, за уявленнями стародавніх греків, жили в лісах, горах, морях, криницях, печерах та гротах (відповідають нашим русалкам, мавкам тощо); втілення різноманітних сил природи.

¹¹ *Ори* (Гори) — дочки Зевса й Феміди, божества пір року,

порядку в природі; вважалися супутницями Афродіти (Венери) як богині родючості.

¹² *Музи* — богині, покровительки поезії, мистецтва, науки. Вождем їх був Аполлон. Усіх Муз було дев'ять.

¹³ Венера погрожує Амурові, що, оскільки агрибути його влади (лук, стріли, смолоскип) виконані на її кошти і не оформлені юридично як подарунок або передача, то вона може їх у нього відняти.

¹⁴ Венера (Афродіта) фігурує в міфології як дружина Гефеста (Вулкана), але вже Гомер згадує про її любовні зв'язки з богом війни Аресом (Марсом), а Гесіод («Теогонія», р. 933-й) навіть називає його її чоловіком. Апулей, очевидно, пішов за цією версією, тому називає Марса вітчимом Амура.

¹⁵ *Церера* — сестра Юпітера, богиня землеробства й родючості. Її дочкою була Прозерпіна (Персефона), згодом дружина Орка, володаря підземного царства.

¹⁶ *Юнона* — богиня, дружина верховного римського бога Юпітера, покровителька жінок, захисниця шлюбів і пологів.

Книга шоста

¹ Мова йде про корзини, в яких містилися священні предмети. Торкаючись їх, посвячені під час містерій проймались вірою про божественне походження й душевне відродження.

² Деякі міфи розповідають, що дочка Деметри (Церери) Персефона (Прозерпіна) була схоплена Аїдом на Сіцилії. Схопивши її, він посадив Персефону на колісницю і зник під землею (Овідій, «Метаморфози», V, 346—571).

³ Земля названа «чіпкою», очевидно, тому, що не випускала схопленої Прозерпіни.

⁴ Довгий час Деметра (Церера) не знала, де ділася дочка; дізнавшись про її схоплення Аїдом, вона, розгнівана, покинула Олімп. Тоді земля перестала родити, настав голод, припинилися жертвоприношення богам. Зевс (Юпітер) погодився вернути матері дочку з тією умовою, щоб Прозерпіна частину року проводила на землі з Деметрою, а решту часу залишалася з чоловіком у підземному царстві.

⁵ У місті Елевсіні, що неподалік від Афін, відбувались містерії на честь Деметри й Персефони. Там посвячені сповнювались вірою, що їх чекає в потойбічному світі раювання.

⁶ *Церера* — сестра Юпітера, Венера — його дочка, тому вони між собою — рідня.

⁷ Псіхея опинилась перед храмом Юнони, верховної богині олімпійського пантеону.

⁸ *Самос* — острів в Егейському морі, де містився величний храм Гери (Юнони). Цей острів вважали місцем народження Гери.

⁹ *Карфаген* — велике портове місто-держава в Північній Африці (на території теперішнього міста Туніса), суперник Риму за гегемонію у західній частині Середземного моря. Зруйнований римлянами в 146 р. до н. е., пізніше був заселений колоністами. В Карфагені головною богинею була Таніт, яку ототожнювали з римською Юноною і вшановували як Юнону-діву.

¹⁰ *Інах* — засновник міста Аргоса на Пелопоннесі і бог одноіменної річки в Арголіді.

¹¹ *Аргос* — головне місто Арголіди, один з центрів культу Гери.

¹² *Зігія* — грецьке слово (досл. «та, що з'єднує шлюбом»), епітет Гери, охоронниці подружнього життя.

¹³ *Луцина* — латинське слово, прізвисько Юнони, покровительки породіль. Замужні жінки в Римі щорічно 1 березня відзначали на честь Юнони-Луцини жіноче свято — Матроналії.

¹⁴ Юнона трактує Псіхею як рабину Венери. За римськими законами, той, хто дав притулок збіглому рабові, повинен був повернути його власнику разом з власним рівноцінним рабом і в додачу заплатити ще й штраф у розмірі 20 денаріїв. Посилання на закони, які стосуються людей, у розповіді на казкову тему має служити комічним ефектом.

¹⁵ *Меркурій* — син Юпітера і Майї, вісник і окличник богів (тому тут названий «гучномовним»), римський бог торгівлі і прибутку, покровитель гімнастичних змагань. За міфом, він народився на горі Кіллени в Аркадії.

¹⁶ Юпітер (Зевс) виражає свою волю порухом брів. Див., наприклад, Гомер, «Іліада», I, 528: «Мовив Кроніон, чорногустими здвигнувши бровами». (Переклад Бориса Тена).

¹⁷ Надаючи новелі, дія якої відбувається в казковому світі, римського колориту, Апулей досягає комічного ефекту. В цьому випадку дія перенесена в Рим. Там між Палатинським і Авентинським пагорбами на просторій Муртійській долині стояв Великий цирк (Circus Maximus), який заодно служив і іподромом. На іподромі під час гонок колісниці повинні були об'їжджати два обеліски (мѣти). За цирком містився храм Меркурія.

¹⁸ *Звичка* (Consuetudo) може мати в латинській мові ще значення «любовний зв'язок». У такому, очевидно, значенні це слово вжите тут, бо Звичка виступає як помічниця Венери.

¹⁹ *Орк* — римське божество смерті, ототожнюване з грецьким Аїдом або Плутоном. Ім'я Орк, як і грецький Аїд, означало також країну померлих.

²⁰ *Турбота* і *Журба* — служниці Венери, уособлення почуттів, невіддільних від кохання, зокрема нерозділеного.

²¹ Венера, поспіваючись на римські закони, вважає одруження Псіхеї з Амуром недійсним, бо Амур вільнонароджений, а Псіхея — рабня; крім того, шлюб відбувся без свідків і без згоди батька (факт шлюбу на селі не має значення). Такі моменти надають міфічному сюжетові бурлескного характеру.

²² Вода річки названа священною, бо в ній жила пімфа (одна з наяд).

²³ *Стігійські болота* — болота, утворені водами річки Стікс з підземного царства.

²⁴ *Коцит*, або Кокіт — річка у підземному царстві, притока Стікса й Ахеронта.

²⁵ *Фрігійський виночерпій* — Ганімед, син дарданського царя Троя, вродливий хлопець, якого викрав орел Юпітера на небо. Там він став підчашим на бенкетах богів.

²⁶ *Клястися Стіксом* — річкою підземного царства — непорушна клятва богів.

²⁷ *Лакедемон*, або інакше Спарта — місто на Пелопоннесі, в давнину столиця могутньої спартанської держави.

²⁸ *Діт* (Діс) — римський бог підземного світу, еквівалент грецького бога Плутона.

²⁹ *Харон* — міфічний човняр похилого віку, який перевозив тіні померлих через ріки підземного царства й країни померлих. За переправу він брав плату. З цією метою небіжчикам клали в рот дрібну монету.

³⁰ *Пес із трьома головами* — тобто Цербер. Пояснення слова Цербер див. примітку 27 до кн. I.

³¹ *Юлійський закон* — закон, виданий на вимогу імператора Августа в 18 р. до н. е., на основі якого було введено суворі покарання за порушення подружньої вірності.

³² Зевс (Юпітер), щоб оволодіти фінікійською царівною Європою, перетворився на бика, а до ув'язненої Данаї проник у вигляді золотого дощу.

³³ ...*занесені в список Музами* — пародіювання офіційного терміна для позначення сенаторів *patres conscripti* (досл. «батьки, занесені в списки»).

³⁴ Щоб шлюб Амура і Псіхеї був рівним і законним, Юпітер задумує підняти Псіхею до рівня богів.

³⁵ *Сільський хлопчина* — тобто Ганімед. Див. примітку 25 до кн. VI.

³⁶ *Лібер* — інша назва Вакха, бога вина.

³⁷ *Сатири* — нижчі божества, козлоногі супутники Діоніса, втілення буйних сил природи.

³⁸ Культ богині Насолоди (по-латині *Voluptas*) засвідчений у Римі. Там вона мала свій храм.

³⁹ *Дірка* — цариця Фів, друга дружина царя Ліка, який відштовхнув і запроторив до в'язниці свою першу дружину Антіопу. Коли підросли сини Антіопи Амфійон і Зет, то покарали Дірку, прив'язавши її до рогів бика, котрий розірвав її на шматки. Відома мармурова група, так звана «Фарнезійський бик», яка зображує страту Дірки.

⁴⁰ *Фрікс і Гелла* — діти орхоменського царя Атаманта й богині хмар Нефели. Рятуючись від переслідувань мачухи Іно, вони втікають на подарованому їм Гермесом золоторунному барані. По дорозі Гелла впала в море і втонула (це море одержало потім її ім'я Геллеспонт — море Гелли, сучасні Дарданелли). Фрікс щасливо прибув у Колхиду, де приніс у жертву Зевсові чарівного барана, а згодом аргонавти забрали звідси золоте руно.

⁴¹ *Аріон* (VII—VI ст. до н. е.) — давньогрецький дифірамбічний поет. Легенда передає, що його під час подорожі на кораблі моряки задумали вбити й пограбувати. Аріон попросив у них дозволу заспівати перед смертю останній раз, потім кинувся в море. Зачарований співом Аріона, дельфін підплив до нього й виніс його на берег.

⁴² Ідеться про дорогу, що пролягала між двома сусідніми ділянками поля. Тут потрібна була домовленість, яка частина цієї дороги в ширину належить кожному з них.

⁴³ *Пегас* — крилатий кінь, з допомогою якого Беллерофонт переміг чудовисько Хімеру з головою й шиєю лева, тулубом кози і хвостом дракона.

Книга сьома

¹ *Гем* — грецьке ім'я (haima — кров), яке повинно характеризувати розбійника. Фракія — країна в північно-східній частині Балканського півострова, на північ від Греції (теперішня Болгарія).

² *Ферон* — також промовисте ім'я від грецького theer — «хижий звір», «хижак», підходяще ймення для грабіжника.

³ Провінції, які були у віданні імператора, а не римського сенату, управлялись намісниками, так званими прокураторами. Податки, зібрані з таких провінцій, передавались у казну імператора (fiscus). Намісник із зарплатою в 200 000 сестерціїв (ducentarius) належав до високооплачуваних сановників.

⁴ Див. примітку 17 до кн. III.

⁵ Плотина сховала гроші й коштовності в пояси, пам'ятаючи про можливість розбійницького нападу.

⁶ *Закінф* — острів у Іонійському морі, біля західного берега Пелопоннесу.

⁷ *Акцій* — мис і місто на західному узбережжі Греції в Акарнанії. Біля нього в 31 р. до н. е. відбулась вирішальна битва між Октавіаном і Антонієм.

⁸ *Лахміття* назване коштовним, бо в ньому Гем переховав велику суму золотих грошей.

⁹ *Талант* — найбільша в давні часи вагова й грошова одиниця, широко розповсюджена в Греції, Месопотамії, Єгипті, Сирії. Атічний талант як вагова одиниця дорівнював 26,2 кг.

¹⁰ Див. примітку 13 до кн. IV.

¹¹ Вино стародавні греки й римляни змішували з теплою водою. Гем підігрівав вино, не додаючи води, щоб розбійникам здавалося, що вони п'ють його розбавлене водою.

¹² *Клієнти* — у Стародавньому Римі неповноправні громадяни, що юридично й матеріально залежали від свого опікуна-патрона.

Домашні вихованці — раби, які народились і вирости в домі хазяїна.

¹³ *Бактрія* — країна в Азії (тепер Афганістан). Бактрійські верблюди — двогорбі верблюди.

¹⁴ Юпітер (Зевс) вважався охоронцем прав гостинності, тому мав епітет Гостинний.

¹⁵ ...*про фракійського царя*... — Мова про Діомеда, царя фракійського племені бістонів, який годував своїх диких коней людським м'ясом.

¹⁶ *Беллерофонт* — син корінфського царя Главка, якому богиня Афіна-Паллада дала крилатого коня Пегаса, щоб він міг перемогти потворну Хімеру. Тут осел порівнює себе з Пегасом.

¹⁷ *Мелеагр* — син калідонського царя Ойнея і Алфеї, організатор полювання на калідонського лісового кабана, в якому взяли участь найвидатніші грецькі герої. Після полювання в суперечці Мелеагр убив братів своєї матері, за що вона прокляла сина і спалила головешку, від збереження якої залежало життя Мелеагра. Як тільки головешка згоріла, герой помер.

Книга восьма

¹ *Правда* — богиня, дочка Зевса (Юпітера), мати Доброти.

² Обоюючи загиблого чоловіка, Харита вшановувала його у вигляді бога Лібера, ототожнюваного з грецьким Діонісом, очевидно, тому, що між чоловіком і богом знаходила якісь спільні риси.

³ *Тразілл* — ім'я, яке характеризує його носія; по-грецьки воно означає: «нахабний», «зухвалий». Аналогічно «говорящими» іменами є: Харита — «принадна», «мила» і Тлеподем — «відважний», «войовничий»,

⁴ Жалоба по небіжчику становила десять місяців; стільки колись мав у стародавніх римлян рік (Овідій. «Календар», I, 35).

⁵ Тобто між 6 і 9 годинами вечора.

⁶ *Богині помсти* — Фурії.

⁷ Див. примітку 16 до кн. VII. Тут осел тлумачить міф про Беллерофонта, Пегаса й Хімеру в гумористично-раціоналістичному дусі.

⁸ Римляни вірили, в кожного є свій «геній» — добрий дух, який вважався виразом сили даної людини, її життєвої енергії і водночас її охоронцем протягом усього життя.

⁹ Пастухи були рабами-втікачами, тому боялися, що їх будуть розшукувати.

¹⁰ Окличник цей керував аукціоном.

¹¹ Батьківщиною культу Сірійської богині Атаргатіс була Сирія. Головний храм її був у місті Тіераполіс. Про культ цієї богині дає уявлення твір «Про Сірійську богиню», який приписували Лукіану, письменникові II ст. н.е. Культ її відзначався істеричним екстазом, свята на її честь мали оргіастичний характер. Жерці богині, так звані галли, були скопці, носили жіночий одяг. Через свої дикі, екстатичні танці й жебрачий спосіб життя мали погану репутацію.

¹² *Каппадокія* — гірська країна в Малій Азії, славилась годівлею коней. Жарт у цьому місці полягає в тому, що окличник розхвалює непоказного осла як породистого коня.

¹³ *Астрологія*, яка проникла в Рим з Близького Сходу, користувалась великою популярністю. Римські імператори мали навіть своїх придворних астрологів, які їм пророкували майбутнє.

¹⁴ Осел тут жартома трактується як людина, чие народження зареєстроване в офіційних документах. В імператорському Римі від часів М. Аврелія закон вимагав, щоб батько заявив протягом 30 днів про народження дитини.

¹⁵ Окличник-продавець жартує, видаючи осла за римського громадянина. Про який Корнеліїв закон ідеться — невідомо. Закон, котрий забороняв схоплювати й продавати вільнонароджену людину, називався Фабієвим законом (*lex Fabia de plagiaris*).

¹⁶ *Сабазій* — божество малоазійського походження. Згодом Сабазія ототожнювали з Діонісом.

¹⁷ *Беллона* — римська богиня війни. У I ст. до н.е. в Рим було занесено культ малоазійської богині Ма, яку римляни почали вшановувати під ім'ям богині війни Беллони. Богослужінням на честь Ма — Беллони властивий був оргіастичний характер.

¹⁸ *Ідейська мати* — Кібела, або Велика Матір. Її культ вийшов із Малої Азії (Фрігії), де стояв головний її храм у місті Пессі-нунті.

¹⁹ *Адоніс* — вродливий юнак, улюбленець Афродіти.

²⁰ *Філеб* — грецьке ім'я, досл. «друг молоді», вжите, щоб ви-п'ятити протилежне.

²¹ Натяк на міф про Іфігенію, дочку Агамемнона і Клітемпестри. Греки повинні були принести її в жертву для щасливого відплиття під Трою. Слабосила Іфігенія спочатку благає в батька пощади, потім, зрозумівши, що від неї залежить успіх походу на Трою, добровільно виявляє готовність принести себе в жертву для загального добра. Коли вже мали її вбити, богиня Артеміда замінила Іфігенію ланню й забрала її в Тавріду (Крим), де зробила її жрицею. Цей міф став основою трагедії Евріпіда «Іфігенія в Авліді».

²² *Фрігійські мелодії* характеризували піднесеність, релігійний настрій (див. нижче кн. X, розділ 31).

Книга дев'ята

¹ Наведені імена вжиті Апулеєм для викликання комічного ефекту. Так, погонич мулів Міртіл має те саме ім'я, що візничий царя Еномая, який зрадив свого пана і допоміг Пелопсові перемогти у гонках; кухар Гефестіон названий від бога вогню Гефеста; лікар Аполлоній має ім'я від бога Аполлона, який, між іншим, і лікував.

² Цю повелу використав Боккаччо у своєму «Декамероні» (День VII, новела 2).

³ Йдеться про великого розміру глиняний кадіб, який в античності служив для зберігання вина, олії, зерна тощо.

⁴ ...*Матері богів*... — Велика мати богів — те саме, що Кібела, або Ідейська богиня (див. примітку 18 до кн. VIII). Її культ був популярний не тільки на Сході, а й у різних частинах західних провінцій імперії.

⁵ Рабам, які пробували втекти або скоїли якийсь злочин, ви-палювали на чолі початкову букву або ціле слово, яке вказувало на їх провину.

⁶ Дим і гаряча пара виходили, очевидно, з пекарні, бо мірошник, як переважна більшість їх в античності, був водночас і пекарем.

⁷ Праця в млині належала до найважчих, до того ж раби працювали в кайданах, постійно підстьобувані бичами наглядачів.

⁸ Мається на увазі Гомер, який в «Одіссеї» (кн. I, р. 1—4) славить Одиссея, бувалого мужа, що,

Всяких людей надивився, міста їх і звичаї бачив,
В морі ж багато біди і тілом зазнав, і душею.

(Переклад Бориса Тена):

⁹ Апулей характеризує жінку як християнку. Закиди, які він їй робить, були в обігу серед населення Римської імперії в II ст. н. е.

¹⁰ *Філезітер* — грецьке слово, досл. «улюбленець гетер».

¹¹ Дві нижче наведені новели використав Дж. Боккаччо у своїй збірці «Декамерон» (День V, новела 10).

¹² *Декуріон* — член міського сенату. Див. також примітку 64 до кн. XI.

¹³ *Арета* — грецьке слово, що означає досл. «доброчесність», «цнотливість», вжите тут з насмішкою.

¹⁴ *Мірмекс* — грецьке слово, досл. «мурашка»; ім'я, яке повинно характеризувати його носія як непосидючого роботягу.

¹⁵ Стародавні греки і римляни не знали способу зберігання вина, щоб у ньому не утворювався осад, через те перед вживанням проціджували його.

¹⁶ Тобто протилежну земну півкулю.

¹⁷ Статуя Церери, покровительки хлібних злаків, стояла, зрозуміла річ, в домі мірошника на почесному місці.

¹⁸ Нижче наведена новела також потрапила в «Декамерон» Дж. Боккаччо (див. День VII, новела 2).

¹⁹ *Закон Юліїв* (див. примітку 31 до кн. VI) відзначався надзвичайною суворістю. Чоловік і батько жінки, винної в перелюбстві, повинні були обов'язково притягти винну та її коханця до суду, і обоє — вона і він — зазнавали суворої кари. Навіть батько жінки, пійманої на перелюбстві, мав законне право вбити дочку і її коханця.

²⁰ Фраза з описом сходу сонця — наслідування врочистого стилю Гомера — звучить тут пародійно.

²¹ Мірошник повідомив жінку про розлучення не особисто, а за посередництвом третьої особи усно або письмово.

²² Перша стадія глибокої жалоби тривала дев'ять днів.

²³ Поетичне визначення пори року. Сонце вступає в сузір'я Козерога на початку зими.

²⁴ Грецький дорожній стадій дорівнював 240 крокам, тобто 157,5 м.; отже, 60 стадій приблизно дорівнює 9,5 км.

²⁵ Стародавні римляни вірили в різні забобони. Колегія гаруспиків ворожила по нутрощах жертовних тварин і тлумачила небесні знамення, авгури, або птаховіщуни розгадували волю богів по польоту птахів і по тому, як дзьобають зерно священні кури.

²⁶ *Фурії* (у греків Ерінії, або Евменіди) зображались у вигляді осоружних старих бабів зі зміями у волоссі, з бичами або факелами в руках.

²⁷ У римській армії центуріони, тобто сотники, постійно носили при собі жезл, що був за ознаку влади і служив засобом покарання воїнів. Тут цей рядовий воїн захопив жезл для залякування цивільного населення.

²⁸ Втрата меча розцінювалась у римській армії як серйозний злочин; мало того, як зневага величі імператора, бо, приймаючи військову присягу, воїни клялися генієм імператора.

²⁹ Тут має місце злиття двох грецьких прислів'їв. Дуже популярною була приказка «про тінь осла», тобто про дрібницю. Друга — менш популярна: «через осяче підглядання». Також і цю приказку вживали тоді, коли хтось судився через щось, не варте уваги. Виникла вона начебто від того, що один гончар дав позов у суд на власника осла, який засунув голову в його майстерню, скинув і розбив кілька горшків. Апулей контамінував дві приказки, поставивши другу на першому місці, а першу — на другому.

Книга десята

¹ *Котурни* — грецька назва певного виду взуття. У давньогрецьких і римських акторів котурни — це вид сандалій з дуже товстою підшвою; взували їх з метою збільшення зросту виконавця ролі в трагедіях для надання більшої величі образам героїв та богів. У акторів, які виступали в комедіях, було легке взуття — сокк. В метонімії котурн і сокк означають трагедію й комедію.

² Новелу про отруйницю запозичив у свою збірку «Італійські новели» Дж. Фіорентіно.

³ Побиття камінням (каменування) не було покаранням, передбаченим римським законодавством. Це вияв стихійного обурення народу з приводу особливо кричущого злочину.

⁴ *Курія* — будинок, в якому відбувались засідання римського сенату. Тут: назва будинку місцевого сенату.

⁵ *Судилище бога Марса*, тобто ареопаг — найвищий орган судової влади родової аристократії в стародавніх Афінах, названий так від пагорба, який мав назву пагорб Ареса, бога війни (Ares — Аресів пагорб). В його компетенцію входили зокрема справи про кровопролиття. Ареопаг став синонімом високого судового трибуналу. Риторичні виступи на ньому заборонялись.

⁶ Кара за вбивство родича (батька, матері, інших рідних) була надзвичайно сувора. Після того, як убивцю вишмагали до крові різками, його зашивали із змією, мавпою, собакою й півнем у

шкіряний мішок і топили в морі. Якщо ж не було поблизу моря, убивцю кидали на поталу диким звірам.

⁷ У римському судівництві судді висловлювали своє рішення на навощених табличках за допомогою одного з трьох скорочень: C = *condemno* — засуджую. A = *absolvo* — виправдовую, NL — *non liquet* — питання неясне (формула, якою суддя утримувався від рішення).

⁸ Див. примітку 8 до кн. III.

⁹ *Мандрагора* — рослина, яку застосовували як снотворний і обезболюючий засіб. Корінь мандрагори, який нагадував людську постать, вживали в середні віки як магічний лікувальний засіб, носили як талісман.

¹⁰ *Військовий трибун* — командир у римській армії. Їх було по 6 на кожен легіон.

¹¹ *Полінік* — син царя Фів Едіпа, вигнаний своїм братом Етеоклом, утік в Аргос, звідки повів військо на своє рідне місто і проти рідного брата. Обидва брати загинули у братовбивчому поєдинку. Їхні імена стали синонімом ворогуючої пари братів. Цей міф покладено в основу сюжету трагедії Есхіла «Семеро проти Фів».

¹² *Фіней* — фракійський цар і віщун. Він за намовою нової жінки скатував своїх двох синів, народжених від покінутої ним дружини Клеопатри (за іншою версією — осліпив їх). Крім того, відкрив людям наміри богів. За все це боги осліпили його й наслали на нього гарпій — міфічних потвор-птахів з дівочим лицем і залізними пазурами, які забирали й запаскуджували його їжу, через те його мучив вічний голод. Див. також примітку 28 до кн. II.

¹³ ...*на керівну посаду*... — йдеться про посаду цензора. Цензорів у Стародавньому Римі обирали строком на п'ять років. Їх компетенцією було: наглядати за звичаями, розподіляти громадян за майновим цензом на класи, визначати розміри податків, такі завдання, як проведення громадських робіт, здача відкупів тощо.

¹⁴ *Галлія* — римська провінція (теперішня Франція). Фессалійські й галльські коні мали добру славу в античні часи.

¹⁵ *Фалери* — металічні бляхи, які прикрашали кінську зброю.

¹⁶ *Пасіфая* — дружина крітського царя Міноса, яка вступила в любовний зв'язок з биком і народила потвору Мінотавра.

¹⁷ *Незгода* (лат. *Rivalitas*) — уособлення незгоди, розбрату.

¹⁸ *Вірність* (лат. *Fides*) — уособлення вірності, чесності.

¹⁹ «Священний» напій — відвар еллебора — чемериці, який застосовувався як ліки проти душевних захворювань та епілепсії, а також як рвотний і проносний засіб.

²⁰ *Цілюще з точки зору Прозерпіни*, тобто тако, що зажеє на той світ (іронічно сказано).

²¹ Згідно з римським законом, який набрав чинності в часи панування імператора Клавдія (правив з 41 по 54 рр.), маєток померлої дитини ставав власністю матері, немовби як втішення за втрату дитини. Така спадщина мала пазву «скорботної».

²² *Піррічний, або дорійський танок* — військовий танок, який виконувався під гру на флейті й наслідував рухи воїнів під час бою (наступ, удари, замахування, відступ).

²³ Апулей дає докладний опис пантоміми, тобто театральної мімічної вистави, яка супроводилась музикою (відповідає теперішньому балету). Пантоміми набули великої популярності в часи імперії, витіснивши зі сцени комедії й трагедії.

²⁴ *Ідейська гора* — біля підніжжя гори Іди (Мала Азія) стояло місто Троя.

²⁵ *Парис* — син троянського царя Пріама й Гекуби. В суперечці трьох богинь Гери, Афіни й Афродіти про те, котра з них найвродливіша, визнав перемогу за Афродітою, віддаючи їй золоте яблуко з написом: «Найвродливішій». Див. також примітку 22 до кн. IV.

²⁶ *Ефеби* — афінські юнаки у віці від 18 до 20 років відбували військову повинність. Ефеби носили хламиди (вид плаща).

²⁷ *Кадущей* — жезл оповісника, атрибут Меркурія як вісника і окличника богів.

²⁸ *Кастор і Поллукс* — брати-близнюки, сини Зевса й Леди, з яких Кастор був смертний, а Поллукс (Полідевк) — безсмертний. Після смерті Кастора Зевс дозволив, щоб брати проводили один день на небі, другий — у підземному царстві. Називали їх Діоскурами, тобто синами Зевса.

²⁹ *Мінерва* — римська богиня мудрості (у греків Афіна), дочка Юпітера, покровителька ремесла й науки.

³⁰ Див. примітку 32 до кн. IV.

³¹ Див. примітку 32 до кн. IV.

³² Викрадення Єлени Парісом стало причиною Троянської війни і — в результаті — зруйнування Трої.

³³ *Паламед* — син евбейського царя Навплія, воював під Троєю. Його, несправедливо обвинуваченого Одісеем у зраді, греки забили камінням.

³⁴ Див. примітку 13 до кн. III. Улісс — інакше Одіссей.

³⁵ Мається на увазі засудження до страти грецького філософа Сократа в 399 р. до н. е., обвинуваченого у безвірництві й розбещуванні молоді. На запитання одного з учнів Сократа — Херефона, чи є хто мудріший за Сократа, дельфійський оракул відповів, що мудрішого від нього немає.

³⁶ *Кенхрей* — головна гавань Корінфа (нині Кенхрієс).

³⁷ *Саронічним морем* названа тут Саронічна затока, одна з за-ток Егейського моря, на південь від Аттики.

Книга одинадцята

¹ Звертаючись до місяця, Луцій молиться не богині місяця Селені (як слід було б очікувати), а єгипетській богині Ізіді.

² *Піфагор* (VI ст. до н. е.) — грецький філософ, родом з острова Самоса, засновник філософської школи в Кротоні (Південна Італія). Сімка вважалась священним числом не тільки в піфагорейській школі, а й в деяких релігійних та містичних ученнях.

³ У своїй молитві Луцій ототожнює Ізиду з іншими богинями: Церерою, Венерою, Діаною, Прозерпіною, прирівняно тут до Гекати, і Юноною як царицею неба. Це один з виявів синкретизму, тобто тенденції до злиття різних релігійних учень в одне, ототожнювання всіляких богів і скорочення їх числа. В цій книзі видно намагання зробити єдиними верховними богами єгипетських богів Ізиду й Озіріса за рахунок ліквідації інших. Філософською основою синкретизму було містичне вчення секти орфіків та неоплатонізм — філософський напрям, розквіт якого припадає на III ст. н. е. (Плотін, Ямвліх, Прокл).

⁴ Див. примітку 5 до кн. VI. За міфом, винахідницею землеробства була Церера (Деметра), а до того часу люди споживали жолуддя. Першим учнем Церери в справі обробітку землі був Тріптолем, син елевсінського царя Келея. Завдяки йому Елевсін став центром культу Деметри.

⁵ *Ефес* — велике місто на Іонійському побережжі Малої Азії, відоме храмом Артеміди, одним із семи чудес світу. Артеміда (Діана) вважалась покровителькою породіль.

⁶ Прозерпіна ототожнюється тут з малоазійською Гекатою, похмурою богинею підземного царства, володаркою злих демонів, привидів, нічних кошмарів, покровителькою чаклунства. Священною твариною Гекати був собака, в жертву приносили їй щенят. Гекату зображали жінкою високою на зріст, із смолоскипом у руці, інколи з трьома головами.

⁷ Це стосується Діани (Артеміди), богині полювання.

⁸ *Хлібні колоски* й дракони були атрибутами Церери (Деметри). Тут приписуються Ізіді, яка перебрала на себе всі функції й атрибути античних богинь.

⁹ Багатобарвна шата — символ багатогранної влади Ізиди.

¹⁰ *Чорний плащ* — вбрання Прозерпіни, богині підземного царства.

¹¹ Брязкальце, тобто систр.

¹² Судно було одним з ознак влади Ізиди як богині моря й опікунки мореплавців.

¹³ *Пальма* — символ перемоги.

¹⁴ *Фрігійці* — населення Фрігії, країни в Малій Азії, вважались найдавнішим народом у світі. Так твердить грецький історик Геродот (V ст. до н. е.) у своїй «Історії» (кн. II, розділ 2). Щоб вирішити суперечку між єгиптянами й фрігійцями, котрий з цих народів старіший, фараон Псамметіх наказав виховувати двох немовлят осторонь від людей. Після двох років першим словом, яке вимовляли діти, було слово «бекос», що по-фрігійськи означає «хліб». На основі цього експерименту було визнано пріоритет походження за фрігійцями.

¹⁵ *Пессінунт* — місто в Малій Азії, центр культу Кібели (див. примітку 18 до кн. VIII).

¹⁶ *Мінерва Кекропічна*, тобто Афіна Паллада, — головна богиня Афін, ототожнювана з римською Мінервою. Кекропічною названа від імені Кекропа (Кекропса), міфічного засновника Афін (місто Кекропса — Афіни).

¹⁷ Див. примітку 18 до кн. IV.

¹⁸ На Кріті, що славився знаменитими лучниками, поширений був культ Бритомартіди, або Діктинни, опікунки мисливців, рибаків, моряків. Згодом Діктинну ототожнювали з Артемідією (Діаною).

¹⁹ Сіцилійці названі тримовними, бо на Сіцилії користувалися трьома мовами: латинською, грецькою (особливо в грецьких колоніях і місцевою (сіцилійською) говіркою. Прозерпіна має епітет Стігійської від річки Стікс у підземному царстві.

²⁰ *Рамнузія* — епітет Немезиди — богині справедливої помсти, культ якої процвітав в аттичному селищі Рамнунті.

²¹ *Арійці* — стародавній народ, що населяв територію теперішнього Ірану. Інше припущення, що мова йде про африканське плем'я такої ж назви, згадуване істориком Лівієм (кн. XXXIII, розділ 18).

²² *Ізіда* — єгипетська богиня, уособлення родючості долини Нілу, покровителька мореплавства. Її культ було занесено в Рим у II ст. до н. е. Шанувальники цієї богині були серед різних класів населення. Культ Ізиди мав велике поширення серед жінок. Двічі на рік справлялись урочисті свята на честь Ізиди. Під час весняного свята врочисто освячували корабель Ізиди. Осіннє ж свято присвячене було спогадам про те, як богиня шукала тіло свого чоловіка Озіріса, вбитого злим Сетом. Сумне богослужіння набирало радісного настрою з моменту знайдення Озіріса та його воскресення. Культom Ізиди займався великий

штат жерців різного рангу. Вибрані віруючі допускались до особливих таємничих посвячень, які полягали в урочистих, прихованих від непосвячених осіб, церемоніях.

²³ Ізіда як богиня моря відкривала на початку березня мореплавство.

²⁴ Троянда була священною квіткою Ізиди.

²⁵ Осел в Єгипті був посвячений богові смерті і всілякого лиха Сету—Тіфону, який вбив свого брата Озіріса.

²⁶ *Ахеронт* — у давньогрецькій міфології річка в країні померлих; синонім усього підземного світу.

²⁷ *Стігійські простори* — підземний світ (від річки Стікс. Див. примітку 41 до кн. II).

²⁸ *Елісейські поля, або Елісій* — країна вічного загробного блаженства, де перебували після смерті обранці богів — благочестиві віруючі.

²⁹ *Камени* — римські Музи, покровительки мистецтва й літератури.

³⁰ *Серапіс, або Сарапіс* — одне з найважливіших божеств еліністичного Єгипту. Його культ значно розповсюдився поза Єгиптом — у Греції, по всій Римській імперії. Зображався Серапіс зрілим чоловіком, з бородою і з корзиною плодів на голові.

³¹ *Лампа* — символ істини й надії.

³² *Пальмова віть і кадуцей* — атрибути єгипетського бога Анубіса.

³³ *Сосок*, наповнений молоком, — символ материнської турботи Ізиди.

³⁴ *Віалка* — символ родючості і водночас чистоти.

³⁵ *Амфора* з водою символізує значення води Нілу для врожайності долини Єгипту, присвяченої Озірісу, який уособлює цю ріку.

³⁶ *Анубіс* — єгипетське божество, зв'язане з культом мертвих; його зображали у вигляді чоловіка з головою шакала. Як провідник душ покійників у підземне царство ототожнювався з грецьким Гермесом (римським Меркурієм).

³⁷ Під виглядом корови в Єгипті шанували богиню Хатхор, тут ототожнену з Ізідою.

³⁸ Урна з нільською водою (символ Озіріса) і змією (символ Ізиди) символізувала єднання Ізиди й Озіріса.

³⁹ У сірці вбачали властивість очищати не тільки у фізичному, а й моральному розумінні.

⁴⁰ Корма корабля мала вигляд гусячої голови, бо гуска була священним птахом Ізиди.

⁴¹ *Пастофори* — грецьке слово, досл. «ті, що несуть зображення богів»; тут; жерці, котрі несли зображення Ізиди в каплиці.

⁴² Йдеться про весняне свято Ізиди — відкриття мореплавання. Див. примітку 22 до кн. XI.

⁴³ *Священні дерева* — лавр, мирт, розмарин та оліва.

⁴⁴ *Кандід* — латинське слово, досл. «сліпучо-білий», «білосніжний».

⁴⁵ *...вітаючи від сонця...* — ранкова молитва до Озіріса, ототожнюваного з богом Сонця.

⁴⁶ У деяких східних релігіях (іудаїзмі, культурі Ізиди) заборонялось посвяченим споживати м'ясо деяких тварин, зокрема свиняче.

⁴⁷ Мова йде про залежність долі людини від небесних світил. Астрологія, розповсюджена в античні часи, займалась віщуванням майбутнього людей на основі положення зірок або планет. Ізіда, як володарка небесних світил, що керує їхнім рухом, впливає за їх посередництвом на долю людини.

⁴⁸ Йдеться про єгипетські ієрогліфи.

⁴⁹ Припускають, що мається на увазі демотичне письмо (від гр. *demotikos* — народний). Єгипетське письмо (VIII ст. до н.е. — V ст. н.е.), яке являло собою спрощену видозміну ієрогліфічних знаків, — перехідний ступінь до коптського письма.

⁵⁰ В єгипетських містеріях, зокрема в культурі Озіріса, посвячений прирівнювався до дьогго бога; він проходив через уявну смерть, потойбічні страждання й воскресіння до нового життя.

⁵¹ *Стола* — довга шата, в Римі столу носили жінки. Число 12 також має символічне значення (символізує 12 зірок зодіака).

⁵² *Гіпербореїці* — казковий щасливий народ, який жив там, куди не проникає холодний північний вітер Борея.

⁵³ Мається на увазі міф про Мойри — три богині людської долі (Клото, Лахесіс, Атропа), що прядли нитку людського життя. В римлян вони називались Парками.

⁵⁴ *Августовий порт* — Остія в гирлі Тібру, морський порт Рима.

⁵⁵ *Грудневі іди* — це 13 грудня; а напередодні — отже, 12 грудня.

⁵⁶ *Святе місто* — Рим, названий так з уваги на безліч храмів різного роду богів.

⁵⁷ Храм Ізиди стояв у Римі на Марсовому полі; звідси — епітет Польова.

⁵⁸ *Тирс* (жезл, оповитий плющем та листям винограду, увічаний сосною шишкою) і *плющ* — атрибути бога виноробства Діоніса, тут ототожненого з Озірісом.

⁵⁹ *Азіній Марцелл* — ім'я Азінії однокореневе з латинським загальним іменником, *asinus* — «осел».

⁶⁰ *Мадавра* — місто в Африці, римська колонія, батьківщина Апулея, автора «Метаморфоз». Згадка про Мадавру вказує на те, що Апулей розповідає про себе самого.

⁶¹ Кошти, витрачені на подорож в Афіни, де вчився Апулей, і Рим, вказують на те, що він влітає у твір особистий, автобіографічний елемент.

⁶² Див. примітку 1 до кн. IV.

⁶³ Трійка, як і сімка, вважалась числом ідеальним, священним. Це знайшло вияв у латинському прислів'ї: все, що потрібне, досконале (*omne trinum est perfectum*).

⁶⁴ У римській армії військове звання декуріон — командир декурії — підрозділу кінноти; в римських провінціях і муніципіях — сенатор, член місцевого сенату, тут мова йде про якийсь чин в общині посвячених у містерії Ізиди, можливо, декуріон очолював групу з десяти чоловік.

⁶⁵ *Л. Корнелій Сулла* (138—78 рр. до н. е.) — римський аристократ, після перемоги в громадянській війні був призначений довічним диктатором (82 р. до н. е.) — в порушення всіх римських законів і звичаїв. В часи Сулли — отже, близько 80 р. до н. е.

ЗМІСТ

Визначна пам'ятка античного роману.

Передмова Йосипа Кобова 5

МЕТАМОРФОЗИ, АБО ЗОЛОТИЙ ОСЕЛ

З латинської перекладали Йосип Кобів і Юрій Цимбалюк

Книга перша 20

Книга друга 33

Книга третя 50

Книга четверта 64

Книга п'ята 83

Книга шоста 99

Книга сьома 115

Книга восьма 131

Книга дев'ята 149

Книга десята 173

Книга одинадцята 195

Примітки. *Юрій Цимбалюк* 214

АПУЛЕЙ
МЕТАМОРФОЗЫ,
ИЛИ ЗОЛОТОЙ ОСЕЛ

Перевод с латинского
И. У. Кобова и Ю. В. Цымбалюка

Серия
«Вершины мировой литературы»
Том 42

Издательство художественной
литературы
«Дніпро»
(на украинском языке)

Редактор *В. Г. Струтинський*. Художник
В. В. Василенко. Художній редактор
В. А. Кононенко. Технічний редактор
Л. М. Смоляннюк. Коректор *М. І. Харчук*.

ІВ № 1616.

Здано до складання 19.06.81. Підписано до
друку 26.10.81. Формат 84×108¹/₃₂. Папір
друкарський № 3. Гарнітура звичайна но-
ва. Друк високий. Ум. друк. арк. 12,6.
Ум. фарб.-відб. 14,595. Обл.-виц.
арк. 14,111. Тираж 50 000. Зам. 1—1579.
Ціна 1 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Воло-
димирська, 42. Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднан-
ня «Поліграфкнига». 252057, Київ,
вул. Довженка, 3.

Апулей

A78 **Метаморфози, або Золотий осел: Роман.— Перекл.**
з лат. **И. Кобів і Ю. Цимбалюк.— К. : Дніпро, 1982.—**
239 с.— (Вершини світового письменства, т. 42).

Твір римського письменника Апулея (бл. 124 — бл. 180) — най-
більш відомий з античних романів, які дійшли до наших днів, про
побут і звичай римської провінції другого століття нашої ери.

70304—183
A M205(04)—82 183.82. 4704000000

A

1 крб. 20 коп.

Вершини
світового
письменства